

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО і ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

ч: 7.

ПАРИЖ

1952.

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.
Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

ЗМІСТ:

Лько Боршак: Україна в Парижі, Rue de Lille. (497). — Юрій Шерех: Українські мовознавці. I. Кость Михальчук (1840—1914) (502). — Є. Бачинський: Галичани в «Українській Громаді в Парижі» (508). — Н. Полонська-Василенко: Цензурові утиски на Україні (511). — Київська спадщина. I. Московські літописи XV-XVI вв. (517). — Ті, що знали І. Кривецького. (Спогади М. Андрусяка та В. Дорошенка) (520). — Д. Оляничин: Українівка в Штутгарті (524). — Б. Крупицький: З студентських спогадів історика. II. Берлін (526). — А. Яковлів: Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713-го року (532). — Л. О.: Дослідник Самовидія (Пам'яті М. Н. Петровського) (535). — Гоголіана (до століття смерті М. Гоголя) (538). — Два ювілеї Гоголя у Франції (540). — Гоголь у Парижі (541). — «Тарас Бульба» у Франції (544). — З французького культурного життя: Виставка «Фенельон і його доба»; Французькі автографи; Листування Віктора Гюго; Паризька преса 50 років тому (546-549). — Російський міраж у Франції (550). — Документи: О. Оглоблин: З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) (556). — В. Стар: Пам'яті Боiana (з нагоди 110-х роковин з дня народження Миколи Лисенка) (570). — Забуті сторінки: З листів М. Максимовича до М. Погодіна (572). — Про згаслих: Зенон Кузеля (575); Рим і Камбері (о. Й. Заячківський і Габріель Падовані) (579). — Науково-культурна хроніка (580). — Наші відгуки (583). Огляд і рецензії (588). — Наше листування (593). — Українівка (596*), Надіслане до Редакції (596*).

SOMMAIRE:

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. Rue de Lille. (497). — Jurij Cherekh: Les linguistes ukrainiens. I. Constantin Mykhaltchouk (1840-1914) (502). — E. Batchynskyj: Les Galiciens membres du «Cercle Ukrainien de Paris» (508). — N. Polonska-Vasylenko: Les rigueurs de la censure en Ukraine (511). — L'héritage de Kiev. I. Les chroniques moscovites aux XVe-XVIIe siècles (517). — M. Androussjak et V. Dorochenko: Souvenirs sur Ivan Krevetskyj (520). — D. Oljantchin: Ucrainica à Stuttgart (524). — B. Kroupnyckyj: Souvenirs d'un étudiant. II. Berlin (526). — A. Jakovliv: «L'Universal» de l'hetman Philippe Orlyk de 1713 (532). — L. O. A la mémoire de M. N. Petrovskyj, auteur d'une étude sur la chronique de «Samovydec» (535). Gogoliana (Centenaire de la mort de Gogol) (538). — Deux anniversaires de Gogol en France (540). — Gogol à Paris (541). — «Taras Boulba» en France (544). — La vie culturelle en France (546). — Le mirage russe en France (550). — Documents: O. Ohloblyn: Lettres inédites de Vasyl Horlenko à Nicolas Storojenko (556). V. Star: Le cent dixième anniversaire de la naissance de Nicolas Lysenko (570). — Pages oubliées: J. Ch. Lettres de M. Maksymovytych à M. Pogodin (572). — Nécrologie. Zenon Kouzelia (575); Le R. P. Joseph Zaiatchkivskyj (579); Gabriel Padovani (579). — Chronique (580). — Nos échos (583). — Comptes rendus et analyses (588). — Correspondance (593). — Ucrainica (596*). — Livres reçus (596*).

Редагування цього збірника закінчено 31 липня.

« УКРАЇНА »

Українознавчі збірники за редакцією І. Боршака, з участю видатних українських науковців.

Виходить двічі на рік.

Передплата на 1952 рік з пересилкою — 500 фр.

Ціна окремого збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 франків; у Німеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у ЗДА — 80 центів.

Підписувач: «України» в ЗДА: Mykola Hnatyshak, 140, E. Main str., Amsterd.

В Бельгії: B. Skorobahatj, c/o Deep Dene House, «Jesmond Dene», Newcastle u.

В Англії: Roman Zybenko, B. P. 84 Louvain, Belgique.

Листів висилати на адресу адміністрації «України»:

186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI).

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1952.

ЗБІРНИК СЬОМИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

Латинський квартал

VII

Гастон Парі про М. Драгоманова. — Rue de Lille. — Державна Школа живих Східніх Мов і українська мова. — Яків Екземплярський. — Доповідь Катрі Грушевської (1928). — Мої доповіді (1932, 1933). — Леон Сирочинський. — Проспер Меріме. — Де Торсі й Мазепинці.

Поміж усіма «Академіями»¹⁾ найвченіша в царині гуманітарних наук є, безперечно, «Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres», що гуртує в собі найвидатніших учених Франції; в ній, між іншим, засідає, коли буває в Парижі, кардинал Євген Тіссеран, добре вже знаний українцям з своєї до них прихильности. Це тут 5 травня 1944 р. проф. А. Мазон²⁾ робив доповідь про «Слово о полку Ігореві». Як відомо, зразу ж по появі цього твору з друку, знайшлося в Росії декілька скептиків, що не вірили в його автентичність. Французький славіст у своїй доповіді переконливо доводив, що «Слово» є твір XVIII віку. За можливого автора Мазон вважає Миколу Бантиш-Каменського, батька автора «Історії Малороссії»³⁾.

У цій самій академії, Гастон Парі (1839-1913), видатний знавець французької середньовічної літератури, професор у «Колеж де Франс», доповідав 16 липня 1880 р. про «Малорусскія народныя преданія и разсказы» М. Драгоманова⁴⁾, висловлюючи при цьому надію, що заборона друкувати книжки українською мовою буде в Росії скасована; на засіданні 25 листопада 1881 р. він говорив про «Нові українські пісні про громадські справи» з-під пера Драгоманова (Женева, 1881 р.), а 6 квітня 1883 р. про його «Політичні пісні українського народу».

7 липня 1893 р. Парі знову робив тут доповідь про нові праці Драгоманова, підкресливши, що всі його твори є «повні науки й ідей та заслуговують, щоб їх знали західні вчені»⁵⁾.

1) Див. «Україна», ч. 5, стор. 308-309.

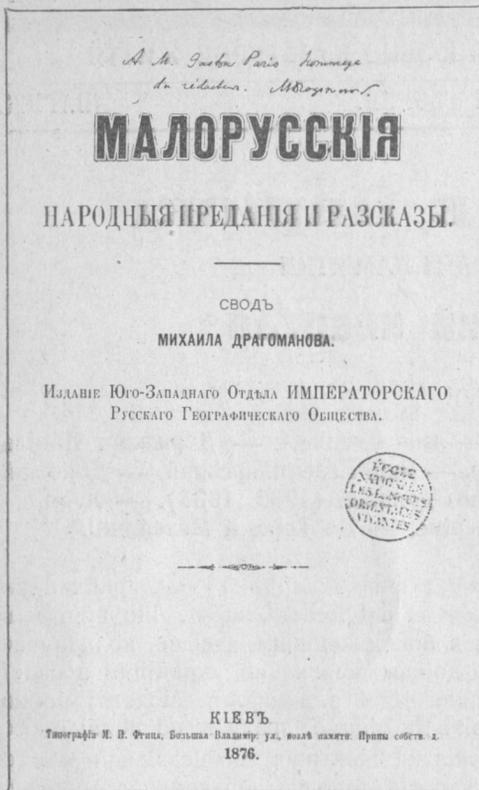
2) За традицією одне місце в «Академії надписів і красного письменства» резервується завжди славістові відтоді як славістика у Франції ввійшла в науковий обсяг: Люї Леже, Антуан Меїе були тут попередниками Андре Мазона.

3) Ця доповідь видрукувана в органі академії *Comptes rendus des séances de l'année 1944*, стор. 213-220.

4) Примірник цього твору український учений надіслав Гастонові Парі, як це видно зі світлин, що тут подаємо. Сьогодні цей примірник зберігається в бібліотечі Державної Школи Східніх Мов.

5) *Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres, Comptes rendus des séances de l'année 1893*, 4e série. XXI, стор. 270.

Коли у Львові святкували, 1895 р., ювілей Драгоманова, Гастон Парі, 29. IV. 1895 р., надіслав до ювілейного комітету листа, де писав: «Я беру найшвидшу участь у такому заслуженому вшануванні мого славнозвісного приятеля Драгоманова («Je prends la plus vive part aux honneurs si mérités qu'on rend à mon illustre ami Dragomanoff»)⁶⁾.

Якщо пройдемо трохи далі по набережній Маляке (Quai Malaquais) й завернемо на вулицю Святих Отців (rue des Saint-Pères), то на першому ж розі ми опинимося перед будинком відомої «Державної Школи живих Східніх Мов» («Ecole Nationale des Langues Orientales vivantes»), що стоїть при Лільській вулиці (rue de Lille) № 2. Між іншим, з цією вулицею в'яжуться багато історичних спогадів. Маршал Ней, генерал Ляфайет, королева Гортензія, Проспер Меріме... всі вони мешкали при Лільській вулиці.

Ця школа існує вже майже триста років. Її заснував 1669 р. розумний Кольбер під назвою: «Ecole des Jeunes de Langues», приділену тоді до Колежу «Louis Le Grand», що сам належав до Паризького університету, точніше

до тодішнього факультету мистецтв (теперішній «Lettres et Sciences»).

30 березня 1795 р. після доповіді славного Ляканалья, Національний Конвент ухвалив перевернути «Ecole des Jeunes de Langues» у велику Державну Школу, під назвою «Спеціальна Школа живих Східніх Мов», латинською мовою: «Schola linguarum orientalium nunc temporis florentium specialis».

За декретом Конвенту Школа мала міститися в Паризькій Бібліотеці й числила тоді лише професорів: літературної й живої арабської мови, турецької і мови Кримських татар. Згодом, потроху, в Школі з'явилися й інші мови: вірменська (1812), новітня грецька (1819), індійська (1830), хінська (1843), малайська (1844), японська (1868)... й нарешті слов'янські мови⁷⁾. Сьогодні в Школі вивчають коло 40 мов. В архіві Школи можна бачити декрет Конвенту про створення «Спеціальної Школи Східніх мов у Паризькій Бібліотеці», афішу викладів за рр. 1847-1848, де фігурують вже 9 мов...

Поміж видатними адміністраторами Школи треба тут згадати: Сильвестра де Сакі (1824-1838), відомого орієнталіста, чия статуя сьогодні оздоблює двір Школи, що вперше переклав французькою мовою уривки з відомої подорожі арабського митрополита Макарія по Україні в XVII в. (це, так звана, подорож Павла Алепського); Шарля Шеффера (1867-1897),

6) Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895, Зладив М. Павлик, Львів, 1896, стор. 120-121.

7) Див. «Україна», ч. 5, стор. 316-322.

що запровадив у Школі навчання російської мови; Поля Буає (1908-1937), кому стільки завдячують слов'янські студії у Франції⁸).

«Rue de Lille» є досить нова назва: до Революції 1789 р. ця вулиця звалася «rue de Bourbon». Її утворили лиш 1640 р., бо Анрі де Бурбон, син короля Анрі IV, був абатом монастиря Сен-Жермен де Пре⁹), що на його території знаходився теперішній будинок Школи Східніх Мов. Якраз 1669 р., в рік заснування Школи, Анрі де Бурбон покинув посаду абата, відступивши її колишньому польському королеві Яну-Казимірові. Але терен, де знаходяться будинки № 2-4 при Лільській вулиці, викликає в уяві мандрівника ще пам'ять Маргарити де Валюа, «Королеви Марго» Олександра Дюма. Це їй бо в XVI в. належав цілий терен від «rue de la Seine» аж до «rue des Saints-Pères». Після смерти Маргарити де Валюа, що була першою дружиною Анрі IV, її велику земельну посілість у Парижі поділили на окремі частини.

На одній з тих частин і знаходиться — теперішня Державна Школа Східніх Мов: 1811-1812 р. в цьому будинку жив турецький амбасадор Мугіб Ефенді. 1823 р. за господаря будинку зробилося «Міністерство Двору», що влаштувало в ньому установу Великого Духовника Франції. 1832 р. Французька Держава віддала будинок під стайню Штабу 1-ої дивізії, що містився напроти в № 1. 1853 р. у цьому ж таки будинку містилася Державна Каса, а в 1858 р. морська інженерна Школа, що її 1872 р. перенесли до Шербургу. Тільки 1873 р. Школа Східніх Мов дістала будинок при Лільській вулиці ч. 2, для свого вжитку. Така є коротка історія цього будинку, що про нього існують навіть спеціальні французькі праці.

За осередок Школи треба вважати її славу бібліотеку, де кожного відвідувача, чи то славіст, чи професор, чи студент, завжди мило приймає завідувачка бібліотеки пані Колет Мевре, або керівник слов'янознавчого відділу п. Давид Джапарідзе. Бібліотека сьогодні налічує сотні тисяч томів і є одна з найбагатших славістичних бібліотек в Західній Європі. Є в ній також український відділ, що щороку, особливо відтоді, коли в Школі розпочалися виклади з українознавства, все збільшується. Є в українському відділі бібліотеки Школи такі рідкі речі, як «Енеїда» 1809 р., «Приказки» Гребінки 1836 р. і «України» Куліша 1843 р., «Молодик» Белького, «Основа», «Громада» Драгоманова...

В рукописному відділі бібліотеки, між іншим, зберігається невиданий французький переклад праці М. Грушевського «Очеркъ історії українського народа» (1911), що його зложив Яків Екземплярський, колишній російський консул у Львові, потім у Парижі, де, походючи з старої української священничої родини на Київщині, 1917 р. перевернувся в свідомого українського патріота. Він був 1917-1918 рр. за віце-голову «Української Національної Ради» в Парижі й належав до складу делегації на історичній авдієнції в Пішона, французького міністра закордонних справ, 20-го серпня 1918 р. В травні 1918 р. цей самий Екземплярський видрукував у «Le Monde Slave» Ернеста Дені переклад «Послання» Шевченка.

Геть пізніше 1927-1929 рр. Екземплярський не раз заходив до мене. Був це гарний старець, зовсім українського типу, що розмовляв гарною українською мовою. Помер він десь 1929 р. Прізвище цього скромного працівника на полі франко-українських культурних зносин варт зберегти для історії.

Питання про навчання української мови в Державній Школі Східніх

8) Див. «Україна», ч. 3, стор. 205-209.

9) Див. «Україна», ч. 6, стор. 402-405.

Мов було піднесене ще 1903 р. за часів перебування у французькій столиці М. Грушевського, що тоді, в квітні й травні, прочитав у відомій свого часу «Русской Высшей Школѣ общественныхъ наукъ» (16, rue de la Sorbonne) 14 лекцій з історії українського народу. В тій школі, між іншим, М. Грушевський мав за колеґ: Мечнікова, Максима Ковалевського, Лучицького, Лесевича, Леруа-Больє, Сеньобоса, Тімірязєва... Але тоді з проекту навчання української мови нічого не вийшло¹⁰). Мабуть, пошкодили якісь причини політичного характеру: Франція була тоді союзниця царського уряду..

Проте життя було сильніше за всякі упередження що нічого спільного не мали з наукою. 9 січня 1939 р. автор цих рядків розпочав у Державній Школі Східніх Мов свої виклади з українознавства, присвятивши свій перший виклад ставленню до української мови видатних французів XVI-XIX вв.

Очевидячки, що Школа Східніх Мов, де я буваю так часто, мусила б займати чимало місця в моїх спогадах, але подаю тут лише «пам'ятки» з минулого, точніше до війни 1939 р. Отже, я не говоритиму сьогодні про сучасність, залишаючи це вже майбутнім історикам.

14 травня 1928 р. в «Товаристві слов'янознавства», що містилося в Школі, Катря Грушевська, донька великого історика України, робила доповідь про Українські Думи. Головував на цьому зібранні, де були присутні всі французькі славісти, визначніший тоді французький мовознавець Антуан Мейє, особистий приятель Михайла Грушевського. Поруч нього сиділи в президії професор Андре Мазон і відомий славіст Матвій Мурко, професор Празького університету й голова Празького Інституту Слов'янознавства, та хорватський мовознавець-романіст Скок, що тоді перебували в Парижі. Рідко доводилося мені бачити таку симпатію, що нею збори оточили Катрю Грушевську. Був це вияв пошани не тільки до заслуженої дослідниці українського фольклору, не тільки до її славетного батька, але також і до цілої України...

Доводилося й мені виголошувати доповіді в «Товаристві Слов'янознавства». 25-го січня 1932 р. я робив доповідь про рукописну граматику «руської мови» Івана Ужевича. Головував на зборах згаслий вже балканознавець полковник Лямуш, приятель теж згаслої Лідії Михайлівни Шишманової, доньки Драгоманова, той полковник Лямуш, що в його українських симпатіях відіграла таку ролю родина Драгоманових.

20-го лютого 1933 р. я тут виступив з доповіддю про назви «Русь, Малоросія й Україна». Це тоді в останній раз була присутня на зборах «Товариства Слов'янознавства» моя незабутня дружина й вірний співробітник, Софія, що незабаром, 17 квітня 1933 р., відійшла в інший світ...

Як не згадати тут, що на зборах 20-го лютого 1933 р. головував теж уже згаслий сьогодні, мій особистий приятель. Жюль Леґра, професор «російської літератури й цивілізації» в Сорбоні, один з редакторів журналу «Le Monde Slave», чутлива людина, що так добре знав давню Росію...

Не могу все ж тут не згадати про постать Антуана Мейє, кого я частенько бачив на «чаях», що їх влаштовував Поль Буає в Школі Східніх Мов. На цих «чаях» Мейє був найцікавіша, без сумніву, особа. З довгою бородою й густими бровами Мейє робив вражіння завжди здивованої людини. На зріст він був невеликий і взагалі мав тендітний вигляд. Нездаремно, коли він був молодий, лікарі були вже відмовилися від нього, що ледве не помер, як квологрудий. Але цей квологрудий прожив 70 років,

10) За давньою традицією під словом «мова» в цій школі розуміють також і літературу, історію, географію тощо тієї країни, що її мову тут вивчають.

хоч завжди носив на шії шарф. Легендарний шарф Мейє! Цей великий мовознавець був не менше великий amator музики.

Але залишимо ці тіні недавнього минулого й підемо далі мандрувати по Лільській вулиці, бо на ній є ще три будинки, що на них мусимо звернути увагу.

В будинку що тепер має № 38, жив 1865 р. Леон Сирочинський, польський геолог (1844-1925), пізніше ректор Львівської політехніки, що в 60-их роках минулого віку на еміграції був «українцем» і навіть звався Левко. 19-го квітня 1865 р. Сирочинський, якраз з № 38 при Лільській вулиці, писав українського листа до Ксенофонта Климковича (1838-1881), галицько-українського письменника. В цьому листі читаємо: «...Ми (тобто група поляків «українофілів» **І. Б.**) готові послужити Вам чим можем, чи то в редакції Вашої газети («Мета» **І. Б.**), чи в чимсь іншим — бо мені здається, що і наша і Ваша повинність і наш і Ваш інтерес в тім, щоб ми зрозуміли, чи наші думки тепер різняться багацько, чи ні?.. Варто б було приготувати який буквар (український **І. Б.**), та яку книжку до читання для тамтешнього народу (на Великій Україні **І. Б.**). Ви певно знаєте, як там Москалі тепер неприязні всякому прояву народньому»...

Лише кілька будинків далі, на цьому самому боці; під № 52 жив 1867 р. Проспер Меріме, що так, часто займався Україною¹¹). Доля цього мешкання французького письменника була сумна: теперішній будинок є новий, він побудований на місці старого, що геть-чисто згорів під час Комуни 1871 р. (Сам Меріме жив тоді в Каннах, де він і помер 23 вересня 1870 р.). Разом з будинком згоріли всі папери Меріме, між іншим, і листи Тургенева, що в них говорилося не раз про українські справи взагалі, а про Марка Вовчка зокрема, як це видно хоча б з листів Меріме до Тургенева, що їх недавно, 1952 р., видав Maurice Parturier під заголовком: «Une amitié Littéraire» (Hachette).

Меріме взагалі змінив чимало мешкань, але все в тій самій ділянці. 1852 р. він жив, наприклад, зовсім близько від Лільської вулиці на rue Jacob під № 18, на тій самій вулиці, де під № 24 міститься видавництво Didot, в якому вийшла найрідкіша книжка про Анну Ярославну¹²). Це звідти, 14-го квітня 1852 р., Меріме писав до свого приятеля, російського бібліофіла Соболевського: «...Я спробував читати спогади князя Курбського, але це було занадто тяжко, і я бачив, як чимало Ваших земляків морочилося над реченнями, написаними, як вони мені сказали, малоросійською мовою»¹³).

В цьому ж будинку під № 52 тоді таки, 1867 р., жив славний французький гравер Стефан Панмакер¹⁴), той самий, що пізніше гравірував Шулерові малюнки для «Марусі» Марка Вовчка й що за своїх молодих років різав на дереві портрет Квітки-Основ'яненка з відомого малюнка С. Башилова, вміщеного в «Молодику» на 1844 р.

Третій будинок при Лільській вулиці, що на ньому мусить зупинитися український мандрівник, це № 74, що майже впирається вже в Сен-Жерменський бульвар. У цьому будинку на початку XVIII в. жив де Торсі, міністер закордонних справ Люї XIV, що завзято боронив право азилу на турецькій території для Мазепи й Мазепинців після полтавської поразки.

Ілько Борщак

11) Див. «Україна», ч. 1, стор. 5-9.

12) Див. «Україна», ч. 4, стор. 229.

13) А. К. Виноградов, Меріме в письмах к Соболевскому, Москва 1928, стор. 137.

14) Див. «Україна», ч. 1, стор. 3.

Українські мовознавці

I. — КОСТЬ МИХАЛЬЧУК (1840-1914)

Один з найкультурніших і найбільш європеїзованих наших діячів пера в донеокласичний період Андрій Ніковський писав під свіжим враженням смерті Костя Михальчука: "Так і помер Кость Михальчук, використавши за своє довге життя хібащо одну десяту частину своєї колосальної ерудиції та не виявивши у всій широті свого глибокого діявістичного таланту. Таким чином, поховали ми... кращого нашого теперішнього лінгвіста, недоціненого і маловідомого за життя, автора небагатьох і неімповантних своїми розмірами розвідок, але все таки заслуженого в історії українсьзнавства лінгвіста, діалектолога, що своїми працями заклав міцні підвалини наукового досліду і класифікації української мови", (ЛНВ, 1914, IV, стор. 79). А Дмитро Дорошенко в спогадах про Михальчука, написаних тоді ж таки, відзначав: "Менше всього відомий був К. П. в широких кругах українського громадянства, яке тільки після його смерті, як звичайно, довідалося, яку втрату понесло в його особі". (ЛНВ, 1914, V, стор. 240).

Обидва автори підкреслюють невідомість Михальчука за життя. Однак, з них двох Дорошенко показав себе великим оптимістом: він наважився написати, що після смерті Михальчука "громадянство" дізналося, ким був Михальчук, і що він зробив для української науки. Відтоді минуло майже 40 років, і можна з певністю сказати, що Михальчук і тепер знаний не більше, ніж за свого життя. Література про нього фактично обмежується на некрологах, писаних 1914-1915 р. Українська загальна енциклопедія присвятила йому щось зо три рядки, де підкреслене значення тільки його діалектологічної праці, себто хронологічно його найранішої праці (1872), а всі пізніші праці майже цілковито замовчані.

Другий провідний мотив усіх некрологів Михальчукових є думка про те, що невідрадні біографічні умови не дали йому показати своїх знань і здібностей, що він був, сказати б, жертвою свого часу. Цей мотив виразний і в наведеному висловленні А. Ніковського, а ще виразніший він у інших, хто писав про Михальчука. Справді, за участь в українському національному русі Михальчук, незадовго перед закінченням курсу, був виключений з Київського університету, кілька років він мусів прожити на селі, а решту життя працював бухгалтером київської броварні. Це бухгалтерування забирало в нього цілі дві, від світання до пізнього вечора, і майже не лишало часу на наукову працю. Тож не дивно, що наукова спадщина Михальчукова, скільки ми її знаємо, — це 12 праць, що з них дві були опубліковані вже після смерті автора (в "Українському діалектологічному збірнику", II, 1929), а певна частина становить собою радше публіцистику в обороні прав української мови й культури, де наукова аргументація подана здебільшого навіть не в основному тексті статті, а в підрядкових примітках, через що — варт це зауважити — ті примітки становлять чи не найцікавішу частину Михальчукових статей. Такі є, приміром, "Открытое письмо къ А. Н. Пышину", написане 1886 р., але видане тільки 1909 р. окремою брошурою в Києві, або стаття "Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь?", вміщена в "Кіевской Старинѣ" 1899, VIII.

Підкреслення в некрологах невідрадних умов життя Михальчука було протестом проти того становища, в якому перебувала українська наука в тогочасній російській імперії: це боліло не тільки мертвим, але й живим, і тому панування тієї теми в статтях і згадках про Михальчука є цілком зрозуміле.

Одначе, історія судить людей не на підставі того, гаданого, що вони могли сказати і зробити, а за тим, що вони сказали і зробили. Можна вболівати над нездійсненим, але історія не вірить сльозам. І якби Михальчук відзначався тільки тим, то він міг би фігурувати в і без того численній українській мартирології, але ледве чи заслуговував би на місце в історії української, а може й не тільки української науки, — науки про мову.

Тим часом Михальчук на це місце рішуче заслуговує. Це стало б усім ясно, коли б зібрати його розкидані в мало приступних виданнях статті і розвідки. Навіть у його публіцистичних працях розсипано багато дуже цікавих мовних спостережень, узагальнень і зауважень фактичного й принципового характеру. Розуміється, є в них чимало тепер уже застарілого, або й просто відкиненого наукою. Але в Михальчука зовсім нема наївностей або недоречностей, що їх наявність завжди дає змогу впізнати, що це праця дилетанта, а не фахівця. Та найголовніше це те, що Михальчукові праці далеко випередили праці його сучасників, і багато в чому присвячені проблемам, що власне тільки тепер гостро цікавлять світове мовознавство, а до українського, на жаль, ще й тепер не докотилися.

Михальчук працював у царині української діалектології, історії української мови і загальної методології мовознавства. У своїх працях він охоче користався матеріалом і інших слов'янських мов, але брав його не як самоціль, а для зіставлень з українськими мовними фактами і для пояснення цих останніх. Це був україніст на досить широкій славістичній основі, але поза межі слов'янських мов він звичайно не виходив, відрізняючися цим від свого геніяльного сучасника Олександра Нотебні.

Найбільш відомі і найбільш визнані праці Михальчука — з діалектології, особливо його перша, вже згадувана праця, під назвою "Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины" *), вміщена в VII томі "Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край", під ред. П. Чубинського. Михальчук також широко обговорював питання діалектології в статті "Къ южно-русской діалектологіи" ("Кіевская Старина", 1893, IX), хоч зміст її значно ширший від назви і є радше конспективний виклад історії української мови на базі діалектології. Завершенням цього циклу праць була Михальчукова програма для збирання особливостей українських говірок, що вийшла українською мовою в співпраці з Є. Тимченком у "Записках Українського наукового товариства" в Києві (томи V-VIII) і російською мовою в співпраці з А. Кримським у "Сборникѣ Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ", т. XXXVII. **).

Дуже часто до історичних осіб приліплюється один більш чи менш довірливий епітет, що під ним вони постійно виступають. Так Михальчука поведлося називати "батьком української діалектології". Означення, як і більшість таких означень, дуже неточне, бо вже раніше від першої Михальчукової праці

*) «Такий бусловатий заголовок довелося дати через вимоги цензури «Географ. Общ.», яке до того ще й викинуло з цієї роботи, з поради Будиловича, окрему главу про спільні (загальні) признаки полуденно-руської мови, які відрізняють її од інших слов'янських мов, уважаючи те, що виложено в цій главі, небезпечним з політичного боку, бо узасаднюючим языкову самостійність і окремішність полуденно-русів од росіян (великоросів).

З «Автобіографічної записки К. Михальчука», ЗНТШ, 1914, СХХІ, стор. 239.

***) Бібліографія наукових праць К. П. Михальчука докладно подана в примітці до статті-некролога «Костянтин Михальчук» з-під пера Вол. Я., ЗНТШ, 1914, СХХІ, стор. 225-233.

вийшли визначні діалектологічні праці Я. Головацького і О. Потебні, щоб не згадувати про справді передчасні спроби взагалення у цій галузі типу, наприклад, Максимовичевих. Але заслугою Михальчука було те, що свій огляд українських діалектів і говірок він побудував, поперше, на основі хоч і недосконалого й неповного, але все таки більш-менш систематичного анкетного обстеження, врахувавши також усі дотогочасні досліді, а подруге, що він зумів часткові спостереження звести в широку загальну картину, зв'язавши цю останню з питаннями формування українських діалектів узагалі.

Сьогодні багато в працях Михальчука можна доповнити, а багато дечого і виправити, особливо в частині галицьких говірок, але далеко більше в них витримало іспит часу і не дарма вже далеко пізніше знайшло дуже високу оцінку в таких чужинецьких славістичних авторитетів, як от Шахматов, Лер-Сплавінський або Дурново. Зокрема, було чимало спроб захитати загальний поділ українських говірок на три великі групи — північну, південно-західну і південно-східну (у Михальчука вони виступають відповідно під назвами поліського, червоноруського чи русинського і українського варіччів), — наприклад, з боку Соболевського, Кримського, Дурново-Сколова-Ушакова. Проте пізніші досліді ствердили, що рацію мав таки Михальчук, і, удосконалена працями інших діалектологів, передусім І. Зілинського, В. Ганцова і О. Курило, його класифікація нині здобула майже загальне визнання. Та на цьому не кінець, бо Михальчук дуже багато зробив також для історичної діалектології, щоб показати, як, коли і чому постали ці три групи. Йому належить заслуга показати, що перші дві з них — правдані, що західня частина північної групи зазнала певних схрещень з південно-західними говірками; нарешті, що південно-східна група — розмірно новіша і утворилася з змішання двох первісних.

Таким чином, уже в діалектологічних працях Михальчука виявляються дві характеристичні риси його, так би мовити, наукового характеру й темпераменту: з одного боку, велика увага до фактів і джерел і вміння використати з них кожну, навіть, на перший погляд незначну, рису; а, з другого боку, — нахил до широких узагаленень, до синтези, до пов'язання в одну цілість здобутків різних галузок науки. Дві риси, що рідко поєднуються в одній особі і що здебільша ціхують саме справжніх учених з ласки Божої. З українських мовознавців дореволюційного часу тільки в Потебні теж сполучалися ці дві риси. Але чим Михальчук відрізнявся від своїх сучасників — Житецького, Огововського, Кочубинського, як і від більшости пізніших українських мовознавців, — це була його велика зацікавленість до питань методології своєї науки. Він хотів не тільки досліджувати факти, але й теоретично з'ясувати для себе, як треба їх досліджувати. Ця риса теж споріднювала його з Потебнею, але тут була між ними і велика різниця: Потебня бо методологічних засад мовознавства шукав, насамперед, у психології, в історії розвитку людської свідомості. Тим часом Михальчук хотів побудувати методологію мовознавства як самостійної науки, виходячи з самої мови як даності, кажучи молною тепер термінологією, — з мови як системи.

У цих своїх шуканнях Михальчук наближався до двох вчених, що стали духовими батьками пізнішого "структуралізму" в мовознавстві: з одного боку, до Боудеа де Куртене, що його праці Михальчук напевне добре знав, і, з другого, до Фердінанда де Соссюра, чий теоретичні погляди не могли бути відомі Михальчукові, бо вони були опубліковані далеко пізніше. Головне, що споріднювало Михальчука з цими мовознавцями, була теза про те, що в мові більше важать не конкретні даності, а їх функції й співвідношення. Скористаюся тут з одного з прикладів, приналежних самому Михальчукові.

1889 р. з'явилася в Києві книжка В. Науменка "Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи". В ній автор уважав, що питомою рисою української мови, що відрізняє її з-поміж інших слов'янських мов, є особливий її нахил до звука *i*. (Приміром, російським *юнь, печь, лето* відповідає українське *кiнь, пiч, лiто*). Цей погляд, що, зрештою, іноді повторюється й тепер, Михальчук заперечує, насамперед, з боку суто фактичного: українська мова, розвинувши нові *i* з старих *o, e, ъ*, водночас утратила старі *i*, що змінилися в *и*, а в наслідок цього загальна кількість звука *i* не збільшала, а зменшала. Але головне є те, що північноукраїнські говірки зовсім не знають цього нового *i*, а на його місці вживають різних, так званих, дифтонгів (справді краще називати їх за М. Діслобком поліфтонгами), типу *куо̄нь, піеч, літо*. Отже, твердити, що властивою ознакою української мови є звук *i*, означає вилучити з української мови всі північні говірки!.

Тим часом, якщо поглянути на функцію *i* в південноукраїнських говірках і поліфтонгів у північноукраїнських, то легко можна переконатися, що вона в засаді однакова: і звук *i*, і поліфтонги в засаді так само виступають у нових закритих складах (крім тих випадків, коли вони постали з *ъ*), так само чергуються з *o* або *e*. (Вплив наголосу в північноукраїнських говірках, що на його вагу пізніше вказав В. Ганцов, Михальчукові був, здається, невідомий). Подібних явищ не знає в цих умовах справді жодна інша слов'янська мова; деяке наближення до цього є, правда, в західнослов'янських мовах, але нічого схожого не існує в східнослов'янських мовах. Не має, отже, значення, який конкретно звук виступає в тій чи тій говірці, вирішує однотипність умов появи цього звука, його ролі в системі мови.

У наслідку таких міркувань Михальчук приходиться до поняття фонемі. Бодуен де Куртене визначав фонему так: "Знаки... фонем — це знаки фонетичних типів, знаки абстрактів, знаки результатів, очищених від позитивно даних властивостей дійсної появи або існування" ("Русській Филологічеській Вѣстникъ", V, стор. 335). Під цим визначенням міг би, напевне, підписатися й Михальчук. Однак, в підході до поняття фонемі між Михальчуком, з одного боку, і Бодуеном де Куртене і де Соссюром, з другого, була велика принципова різниця. Для Бодуена де Куртене фонема була поняттям психологічним, це було уявлення про звук, наявне в свідомості кожного мовця. Де Соссюр не поділяв цієї суб'єктивно-психологічної настанови, він розглядав фонемі як об'єктивно дані, але для нього був характеристичний інший момент: для нього мова була системою фонем, доки мову розглядають в статичі, поза рухом, поза історичним розвитком, — що, звичайно, є цілковита абстракція, бо мова фактично завжди розвивається, завжди є в стані руху, динаміки. Тільки в наш час мовознавство приходиться до переборення обох цих тез.

Тим часом, вони обидві були переборені вже в Михальчука, — і в цьому несподівана його для нас "сучасність". Обидві ці тези переборені в тому понятті, що його Михальчук називає "етимологічно-діалектною фонемою". Що таке ця "етимологічно-діалектна фонема", зову ж таки найкраще пояснити на власному Михальчуковому прикладі. Ось, приміром, українська мова має, на його погляд, "етимологічно-діалектну фонему" *o/ô*, тоді як російська мова має фонему *o*. Знаком *ô* Михальчук, відповідно до старого етимологічного правопису Максимовича, позначає всякі відміни старого *o* в, так званих, нових закритих складах, — чи то буде вимова типу *кiнь* у південноукраїнських говірках, чи то типу *куо̄нь* у північноукраїнських говірках, чи то типу *кунь* у карпатських говірках. Старе *o* (чергування типу *кōнь* — *кōня*), що проявляється в суворо закономірних умовах. Нічого подібного нема в російській мові, де старе *o* зберігається в своїй, так би мовити, непорушності й

недоторканості. (Чергувань, зумовлених наголосом, як я вже згадував, Михальчук до уваги не бере. Чи це добре, можна сперечатися, але тут мене цікавить не так фактична сторона прикладу, як загальні настанови Михальчука).

З цього прикладу видно найголовніші риси Михальчукового підходу до фонем. Для нього фонема — не конкретний звук, але разом з тим і не психічне уявлення індивіда: це звук, або звуки, зв'язані єдністю функцій, а це розкривається об'єктивним науковим дослідженням фактів живої мови, в усій різноманітності її говірок, а не інтроспекцією. Разом з тим, будучи виявом етосунців, характеристичних для живої мови, фонема в Михальчука відбиває історичний розвиток мови, розуміється, постільки, постільки він прямо чи побічно знаходить свій вияв у фактах сучасної мови. Тим самим у Михальчука сучасне відокремлене від історичного, синхронне від діяхронного, кажучи термінами де Соссюра, — але вони не розірвані в щось зовсім одне від одного незалежне, а схоплені в рухливій, саморозвиваній єдності. Саме тому Михальчук і називає свою фонему, як він її розуміє, з одного боку, “діалектною”, а, з другого боку, “етимологічною”. Розрив індивідуального і загального, характеристичний для Бодуена де Куртене, розрив сучасного і історичного, характеристичний для де Соссюра, подолано в надзвичайно цікавому підході до справи в Михальчука.

Саме через це, від вивчення системи фонем Михальчук так легко і логічно може перекидати місток до національних особливостей мови. Питання це було тоді особливо актуальне, бо треба було боронити права української мови на існування й розвиток, а для цього треба було показати її своєрідність. Звичайно в таких випадках звергалися до романтичних тез, особливо яскраво висвітлених свого часу в Гумбольдта, про мову, як вияв і засіб формування психологічного характеру давньої нації. Особистість народу, геній народу, дух народу, психологічний склад народу, їх відзеркалення в мові — цими поняттями залюбки оперували не тільки українські романтики, а і українські народники, що в цих питаннях лишалися гумбольдтіанцями, часто навіть не знавши про існування Гумбольдта. Саме в цьому пляні розвивав свої погляди і Потебня. Михальчук теж почасти віддав данину цим поглядам і цій термінології. Однак, його теорія “етимологічно-діалектних фонем” дала йому змогу вийти за рамки цих більш або менш довільних і, в усякому випадку, невизаних понять, і сперти своє обґрунтування своєрідності української мови на об'єктивніші основи, на те, що можна не тільки відчувати або демонструвати окремими виразами чи фразами, а на конкретні факти.

Тут виявилася ще одна риса, притаманна Михальчукові. Не підлягає сумніву, що він був великим українським патріотом. Це він засвідчив усім своїм життям і всіма своїми писаннями. Але Михальчук ніколи не вважав за припустиме підтягати факти в ім'я патріотизму і перетворювати науку за об'єктивного вивчення дійсності на служницю наперед вдуманих патріотичних тез. Він знав, що і з чисто патріотичного погляду корисною буває тільки об'єктивна наука, а не фальшивки, творені, щоб заступити їх. Це яскраво виявилось в дискусії з Соболевським. Як відомо, Соболевський твердив, що мова давнього Києва була не українською, а російською. У відповідь на це чимало українських науковців (П. Житецький, А. Кримський, В. Антонович...) кинулися доводити протилежно: мова давнього Києва нічим не відрізнялася від мови давньої Галичини, отже, була такою ж мірою українська, як і ця остання. Свого часу, коли цю дискусію розпочав Погосін, Максимович перестерігав проти перебільшення ваги цього спречання, наводячи російську приказку: “За мухой не съ обухомъ, за комаромъ не съ топоромъ” (“Филологіческія письма къ

М. П. Погодину", 1). Ця пересторога була давно забута, і науковці обох таборів справді ганялись за комаром з сокирою!

Михальчук, забравши слово в дискусії в уже згадуваній праці "Къ южно-русской діалектології", не тільки зберігає лицарський тон до свого супротивника. Далеко важливіше: він уникає такого частого в дискусіях прагнення в усьому зайняти позицію прямо протилежну до позиції свого ворога. Михальчук у тезі Соболевського намагається розрізнити частку правди від помилкового й перекрученого. Він твердить, що в твердженні Соболевського про істотну відмінність мови давнього Києва від мови Галичини і тотожність мови давнього Києва з російською мовою тільки друга половина була хибною. Михальчук уважає, що українська мова склалася з двох первісно досить відмінних половин, що й досі виявляється в відмінності південноукраїнських говірок (їх прототипом була якраз мова давньої Галичини) і північноукраїнських говірок, що їх прототипом була якраз мова давнього Києва. З сучасних говірок, на думку Михальчука, найближче до мови давнього Києва стоять овруцько-житомірські говірки.

Цю тезу Михальчукову про первісну, або, як він каже, споконвічну, діалектну двоосновність української мови згодом більшою чи меншою мірою прийняли Кримський, Лер-Сплавінський, Ганцов, а особливо О. Курило, хоч, скільки знаю, ніхто з них не посилався на Михальчука. Одначе, досі ніхто не застосував її послідовно до історії та історичної діалектології української мови. І тут, як і в питанні фонетики, Михальчук далеко випередив свій час і стоїть на тому рівні, що його мовознавча наука осмає аж тепер.

Це саме можна сказати про низку конкретних питань історії української мови. Михальчукові належить дуже оригінальне пояснення постання українського *i* з старого *o* (слова типу *кiнь*), сперте не на чисто фонетичні переходи, а на стосунки фонем у системі мови; заслуговують на увагу також його погляди в питанні про ствердіння приголосних перед *e*, *u*, — досі одне з найспірніших питань української історичної фонетики. Він забирає голос також у питаннях історичної морфології (проблема закінчень іменників м'якого типу, проблема закінчення прикметників у називному відмінку множини), хоч тут, треба визнати, його погляди менше виходять за межі властивих його добі, і на сьогодні великою мірою вони застаріли. Нарешті, Михальчук висловлював дуже цікаві думки про класифікацію слов'янських мов узагалі і східнослов'янських зокрема.

Всі ці речі вимагають ширшого наświetлення, і я маю надію повернутися до них у більшій праці про Михальчука. В цій статті я не мав наміру вичерпати коло проблем, що їх вивчав і по-новому наświetлив Михальчук. Її завдання далеко скромніше: показати, скільки живого і твердого для нашого часу є в невеличкій розміром науковій спадщині цього одного з найвидатніших українських мовознавців, показати, що він заслуговує на пошану не тільки як одна з жертв недовідних умов для розвитку української науки, але й за те, що він, не зважаючи на ці умови, створив. Звичайно, як я вже відзначав, багато є в нього і перестарілого або неактуального, але ж вага справжнього ученого виявляється не в тому, щоб за ним сліпо йти, а в тому, щоб прилучитися до його шукань, відчутти його живу думку і запліднитися цією думкою на нові, дальші шукання.

Юрій Шерех

„Галичани“ в „Українській Громаді в Парижі“

(З українського життя в Парижі 1908-1914 років)

Українська Громада в Парижі, заснована при кінці 1908 року (див. „Україна“ ч. 6, стор. 413), числила поміж своїх членів усього 13 осіб з Галичини. Здебільшого, це були маларі, або студенти стипендіяти, поміж ними — лише дві дівчини; жодного політичного емігранта серед них не було. На установчих зборах 14 лютого 1909 р., серед фундаторів Громади було також трє галичан: Ярослав Федорчук, Михайло Бойчук і Михайло Парашук. Упродовж шести років, членів Громади, що діяльно брали в ній участь і сплачували членське, налічувалося близько 120 осіб, переважно політичних утікачів з Наддніпрявщини; але без співробітництва галичан наряд чи Громада змогла б обійтися! Вони вносили в життя товариства певну дисципліну й організаційну свідомість, дарма що не мали жодної громадської ініціативи. Іноді виникали серед нас досить терпкі непорозуміння й суперечки: ми не могли ніяк привичаїтися до їх польської культури й католицизму, їм були чужі наші революційні прагнення, близькість до російських соціалістичних партій та незрозуміла їм широчина нашої степової ментальности. Як примір, вкажу хоч би на питання вступу до Громади, — він був несбмежений і вільний для всіх, — „як на Запорозжжі“! Потім питання про рівність з жінками, нарешті, без кінця-краю, мовозначчі й правописні дискусії: чи писати, наприклад, „ся“ разом чи окремо від дієслова... Кінець-кінцем, у всьому переважали ми, наддніпрянці, але й не можна заперечити значного впливу, що мали на нас наші західні брати. Особливо не могли галичани терпіти наших нескінченних суперечок і дискусій на загальних зборах, що такі були відмінні від шаблонних, наперед устійвених і своїм звичаєм проваджуваних зборів у Львові... Але це все були дрібниці і назагал жодної ворожнечі поміж нами не було. Навпаки, такі люди, як Федорчук, Василь Коцький, або Михайло Рудницький, завжди щиро з нами православними (тоді ще атеїстами!) співпрацювали на всіх ділянках громадської діяльности. Більшість з галичан навіть позакохувалися в наших дівчатах і потім з ними одружилися, як от Михайло Парашук, Ярослав Федорчук, Василь Коцький, Яків Струхманчук... Під нашим впливом поробилися вони до певної міри і „революціонерами“, як от Михайло Бойчук, Остап Ганицький чи той же Струхманчук. Коли ми від галичан дечого навчилися, то й вони не менше переймали від нас: наприклад, у мові, особливо у київській вимові слів і речень, позбувшись чужого для нашого вуха шепелявлення на польський зразок. В. Коцький навіть один час керував нашим громадянським хором, а Михайло Рудницький, разом з Ярославом Федорчуком, виступав репрезентавтом Громади в різних імпрезах. Федорчук завжди був, так би мовити, „хребтом“ нашого товариства, хоч і мріяв про інше, зложене з самих інтелігентів, куди б, як мені не раз признавався, можна було б запросити і чужинців та прийти у „смокінгу“...

Ось коротенькі дані про тих галичан, що в різні часи належали до Громади:

1. *Ярослав Федорчук*, ініціатор, фундатор і довголітній секретар Громади. (Див. про нього докладно „Україна“ ч. 6, стор. 413).

2. Д-р медицини *В. Шмігельський*, фундатор і „меценат“ Громади, що її завжди матеріально підтримував, але ніколи до неї не заходив, бо мешкав далеченько на провінції, до того ж мав постійно клопіт з родичами дружини, французенки, яку так і не навчив любити Україну. Вмер трагічно в березні 1912 р. Походив з Перемишля.

3. *Михайло Бойчук*, родом з Теробовельщини, народився 1884 р., геніальний маляр, засновник відомої мистецької школи, званої в Парижі "нео-візантійською". Фундатор Громади, але брав участь переважно в її "Артистичній Секції", заснованій 1910 р. Мав біля себе цілий гурт співробітників артистів. Бойчук тоді жив "на віру" з полькою Софією Сегно, що теж належала до Громади (в мене збереглася їх світлина). В нашій гурті була і його майбутня дружина, павна Наліпінська, однак вона ніколи до Громади не приходила, так само, як і найздібніший з його учнів, теж член Громади, Микола Касперович, родом з Чернігівщини. Про школу Бойчука, за його ж апробатою, я був написав до "Діла", в червні 1910 р., велику статтю. Зберігається в мене також і рукописна "Автобіографія" Бойчука, як і кілька його малюнків. 1937 р. Бойчука заарештувало НКВД, і за ним слід погинув...

4. *Михайло Парашук*, фундатор Громади, артист-різьбар і стипендіат митрополита Шептицького. Виконав погруддя Шевченка, що прикрашало домівку Громади. Брав участь у конкурсі на пам'ятник Шевченкові у Києві. Був членом "Артистичної Секції". В листопаді 1909 р. Парашук виїхав до Мюнхену. Одружився з киянкою і мав від неї дочку. Від 1926 р. жив постійно у Софії. У мене зберігаються світлини його паризьких праць; щодо виліпленого ним мого погруддя, яке в Громаді жартома називали "нагробок", воно під час війни загинуло в Парижі. 1915-1917 рр. Парашук працював по таборах українських полонених, де виконав пам'ятник померлим воякам (у Вєцлярі, здається) і навчав у заснованій там гончарській школі. Не дуже талановитий різьбар, але добрий патріот і щирий товариш-приятель.

5. *Василь Коцький*, родом з Сокало, теж маляр і стипендіат митрополита Шептицького. Приїхав до Парижу в травні 1910 р. Брав жваву участь у діяльності Громади, де один час, як я вже згадував, керував хором. Скінчив Краківську Академію Мистецтв. Був близький до школи Бойчука, але в дечому різнився: це була міцна, своєрідна натура. Деякий час мешкав у приміщенні Громади, бо не мав чим платити мешкання. У мене зберігаються чотири його малюнки; було п'ять, але один я подарував згаслому проф. В. Сімовичеві, що його він депонував в Українському музею в Празі, де, між іншим, цей малюнок був закаталогізований як "невідомого" мистця! В Галичині розмальовував церкви. Скінчив своє життя на війні 1916 р.

6. *Михайло Рудницький*. Належав до Громади з грудня 1910 р. Брав діяльну участь у різних імпрезах товариства. Входив до Ради Громади. Вчився в Сорбоні і належав до "Франко-Слов'янського" Товариства, де пропагував український визвольний рух. На "Звєличанню" 50-ліття смерті Шевченка відчитав українською мовою доповідь про поета. У французькому збірнику «Mille Nouvelles nouvelles» помістив переклад новелі Яцкова "В монастирі". Приятелював з чехами. Тепер професорує у Львівськїм університеті і є змушений усякими способами, здебільша ганебними, запобігати ласки у "старшого брата". Людина розумна, з широкою європейською освітою.

7. *Яків Струхманчук*, теж стипендіат митрополита Шептицького. Вчився в Паризькій Академії Мистецтв. Приїхав до Парижу в січні 1911 р. Брав діяльну участь у Громаді, але його ніхто не поважав. Був супротивником школи Бойчука, проти кого написав статтю в "Діло". Людина неврївноважена, амбітна й задрїсна, однак талановита. Загинув на Україні під Совєтами... 1)

1) Графік та карикатурист Яків Струхманчук (народився 1884 р.) брав діяльну участь у зшитках «Західна Україна», що їх видавала в Києві 1927-1932 рр. спілка революційних письменників «Західна Україна», під редагуванням В. Атанюка, Д. Загула, М. Козоріса та Д. Рудика. Згодом усіх їх «зліквідували».

8. *Володимир Бачинський*, приїхав до Парижу в лютому 1911 р. Колишній голова віденського Товариства "Поступ". Тримався осторонь Громади.

9. *Гаспарський*, невідомо як на ймення, походив з Закарпатської України. Вступив до Громади в травні 1909 р., але діяльної участі в ній не брав.

10. *Северин*, теж не знати, як на ймення. Маляр. Вступив до Громади в 1913 р., але в її житті активної участі не брав.

11. *Остан Ганицький*, приїхав і вступив до Громади напередодні війни, навесні 1914 р. Син священика з Рудок. Трохи надірваний хлопець, але щирий і приємний. З вибухом війни був як "австрієць" інтернований і натерпівся великої біди. По довгих заходах, мені вдалося його визволити. Він приїхав до мене в Женеву, а потім повернувся до Галичини. (Див. про нього мої спомини в "Червоній Калині", 1938 р.).

12. *Роман Ярослав-Секела*, студент Сорбони в кінці 1913 р. Був за боярина на моїм церковнім шлюбі в Парижі в лютому 1914 р.

13. Була ще членкинею Громади якась панночка зі Львова, але не пригадую, як її на ім'я. Вона була студенткою і участі в діяльності Громади не брала, хіба що співала у хорі. Приїхала до Парижу десь 1913 р.

В грудні 1911 р. відвідав Громаду гість з Галичини, посол до віденського парламенту, Володимир Сівгалевиц. Його випадково зустріли в "Люврі" та й привели до Громади. Оповідав він нам дуже цікаві речі про Галичину і обструкцію Українського клубу в парламенті. Приїхав він до Парижу (чому, власне, до Парижу?) купувати дзвони, подібні до тих, що їх вішають коровам на шию у Швайцарії. Це для загушування промовців під час дебатів у парламенті! Дуже балакучий — ми назвали його "орателем", від російського слова "орать" (горлати, кричати безупину) — Сівгалевиц спочатку розмовляв з нами як десь на вічу селянським... Потім, зрозумівши свою помилку, вибачався тим, що ніяк не сподівався знайти на чужині організацію з політичних наддніпрянців високої свідомості і культури. Сміялися ми тоді з нього у вічі, кажучи, що певно він вважає, що тільки галичани є справжні українці!.. А розмовляв він достить нечистою мовою, з польсько-німецьким акцентом. Все ж громадяни були дуже раді такому високому гостеві й упросили його зробити доповідь про життя й діяльність Маркіяна Шашкевича, чий ювілей тоді саме справляли в Краю. Це він і виконав 30 грудня 1911 р., в присутності двох десятків громадян. Після доповіді, звичайно, пішли на пиво до каварні "Ліла" ²⁾, — по нашому "бузок", де співали й розмовляли до другої години ночі, а потім ще й на вулиці співали, чому віденський посол дуже дивувався.

З Галичиною ще в'яжеться мій відчит, що відбувся у лютому 1911 р., про моє перебування там у 1910 р., а також заходи до видання пропам'ятної брошури про вбивство поляками, під час студентських заворушень, маляра Адама Коцка. На видання збирали кошти підписним листом, але з того нічого не вийшло, бо зібраних грошей не вистачило. На жаль, і рукопис загинув, а там були й мої спомини про цього талановитого маляра, з ким я мешкав в одній кімнаті в "академічній" домі, та взагалі про рух за заснування Українського університету у Львові, зокрема про віча, що їх улаштовували студенти, а поміж ними і я, по всіх селах Рогатинщини.

Загалом, треба сказати, що наші земляки з Галичини внесли також і свою лепту в національно-державницьку діяльність Паризької Громади в ті, тепер вже далекі, часи перед першою світовою війною.

Євген Бачинський

²⁾ «La Closerie des Lilas». 20, avenue de l'Observatoire.

Цензурові утиски на Україні

(До історії російської цензури на Україні на початку ХХ в.)

Дослідники блискучого розквіту української культури по першій революції в Росії 1905 р., коли в Україні уможливлено друк українською мовою, здебільшого не урахувують того підготовчого періоду, що охоплював переважно останні 30 років перед цією революцією. (Цьому важливому періодові, на жаль, мало приділено місця і в останньому капітальному виданні "Енциклопедії Українознавства"). Та підготовча робота провадилася сествами тих українських патріотів, кого прийнято з деяким презирством називати "українофілами", "культурниками", "просвітниками", не уявляючи собі, що в умовах 1880-х чи 1890-х років треба було мати більше громадянської мужності, щоб російською мовою провадити українське освідмлення, ніж 1917 року вимагати самостійної і незалежної української держави. Бо за це освідмлення, дарма, що російською мовою, люди втрачали посади, а то й опинялися на далекій півночі... Приклади П. Єфименка, О. Русова, П. Чубинського, Н. Молчановського та інших свідчать про те, що російська мова не гарантувала від поліційної небезпеки, трусу, засланця тощо. Так само, як сама українська мова ще не свідчила за національну свідомість. Академік А. Кримський якось сповідав про свою розмову з П. Житецьким. Молоденький Бримський закинув Житецькому, чому він часто розмовляє російською мовою. Житецький підвів його до вікна і показав на поліція, що стояв на посту: "Як ви гадаєте, якою мовою розмовляє він з своєю жінкою? Навпевно, українською. А якби він довідався, про що розмовляємо ми з вами російською мовою, ручуся, забрав би нас до "каталажки" (так називали місця, куди поліція садовила заарештованих).

Наприкінці ХІХ ст. у Києві було засновано "Літературно-Артистичне Товариство" ("Литературно-Артистическое Общество"), що об'єднувало наукові, літературні й мистецькі сили Києва. Головували в ньому по черзі В. Науменко, Олена Пчілка, М. Соловцов (антрепренер і артист). Науково-популярні виклади чергувалися там з концертами, за участю М. Лисенка, М. Заньковецької, М. Садовського, М. Кропивницького, що притягали широку аудиторію, переважно української молоді. З початком ХХ ст., з посиленням революційних рухів, воно, "Літературно-Артистичне Товариство", відбивало чимраз яскравіше ці настрої. Доповіді марксиста В. Водовозова, наприклад, мали величезний успіх і викликали галкі дискусії. 20 листопада 1904 р. в "Літературно-Артистичному Товаристві" було влаштовано політичний банкет, де приват-доцент економіст В. Железнов виголосив промову, вимагаючи конституції. Згодом, з перемогою реакції, всі, що виступали на цьому банкеті, покутували свою сміливість: зокрема, Железнов утратив катедру в Київському університеті.

Побіч створення організацій, що ширили національну свідомість серед київської інтелігенції та студентської молоді, вживалися також заходи задля ширення освіти серед широких мас населення. Це було нелегке завдання, бо майже єдиним засобом впливу на київські народні маси було "Товариство Грамотности" ("Общество Грамотности"). Воно, правда, мало цілу мережу шкіл, від початкових до фахових, влаштовувало популярні виклади з різних галузей знання, зокрема з історії України, концерти тощо. В його "Народньому домі" при Великій Васильківській вулиці було приміщення для театру, де часто виставлялися українські вистави. Такий розвиток "Товариства Грамотности" став можливий завдяки діяльності голови, В. Науменка, та його ближчих співробітників, проф. І. Лучицького з дружиною, М. Требінської, Є. Кивлицького,

М. Василенка, Л. Старицької-Черняхівської, та мінливої маси студентської молоді, що завжди брала діяльну участь у всіх заходах "Товариства".

Поміж згаданими тут особами зокрема заслуговує на увагу проф. І. Лучицький. За фахом професор західно-європейської історії (в першу чергу — французької революції), він мав видатне європейське ім'я. Тісним зв'язком Лучицьких з західно-європейськими науковими та літературними осередками сприяла чимало його дружина, Марія Вікторівна, відома перекладачка творів В. Гюго, Е. Золя, Б'єрнстерна Б'єрсона, Г. Ібсена та інших письменників на російську мову. Ці, дуже дешеві, видавня, можна сказати, вперше знайомили не лише російську, але й українську інтелігенцію з цими письменниками (до речі, ті переклади здражували українське походження перекладачки, і не раз викликали сувору критику російських журналів). І. Лучицький працю над джерелами французької революції поєднував з дослідженням джерел української історії, зокрема "Румянцевського Опису". Він брав активну участь у громадському житті, як член Золотоноського повітового та Мелтавського губерніяльного земства, Київської міської Думи і, зрешті, як член III "Государственной Думи". В останній він вимагав, щоб українську мову запровадили не лише в школах України, а також і в мирових судах.

До блискучого розквіту української культури після революції 1905 р. багато причинилися газети, що хоч і мусіли, з огляду на цензуру, виходити російською мовою, проте були присвячені українським справам. У Харкові виходив "Южный Край", у Катеринодарі — "Кубань", у Житомирі — "Вольня", у Катеринославі — "Придніпровський Край", тощо.

Першу спробу в Києві видавати газету українського напрямку було зроблено 1894 р. Група поступових українських діячів взяла в оренду в проф. А. Антоновича (він переїхав до Петербургу, де дістав посаду товариша міністра фінансів) газету "Кієвское Слово". Ця група складалася з І. Лучицького, В. Науменка, М. Василенка, Г. Александровського, Є. Кивлицького, Е. Синицького та інших. Постійними співробітниками газети були Олена Пчілка, Л. Старицька (псевдо "Малевья мунжа"), тощо. Фактичним редактором був М. Василенко. Але ця перша спроба не вдалася: ця група витримала лише 3 місяці, і газету взяли інші люди. Головною причиною невдачі були матеріальні перешкоди, що їх видавці, переважно педагоги середніх шкіл, не могли подолати.

Року 1903 та сама група, що набула певного досвіду у видавничій справі, заснувала вже більшою розмірами газету "Кієвские Отклики". Заснована на паях, вона мала колегіальну редакцію. Офіційними видавцями її були спочатку І. Лучицький і Є. Кивлицький, пізніш — проф. А. Ружський і М. Требіньска. Офіційним редактором газети спочатку був І. Лучицький, але згодом редакторами були В. Науменко, О. Саліковський (відомий в українських колах Києва як Фомич), В. Железнов; фактично ж газету весь час редагував М. Василенко. Секретарем редакції найдовший час працював О. Саліковський.

Постійну й діяльну участь у "Кієвских Откликах" брали: В. Александровський, Г. Александровський, В. Бернштам, С. Буда, В. Водовозов, Д. Дорошенко, Ф. Єремів, С. Єфремов, М. Загрязов, Я. Імшенецький, В. Короленко, Б. Кістяківський, Ю. Кістяківський, А. Кримський, М. Лисенко, Л. Личков, М. Могилянський, А. Марголін, С. Петлюра, В. Пискорський, В. Церетц, Олена Пчілка, М. Ратнер, О. та С. Русови, Є. Синицький, І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, П. Тутковський, І. Франко, О. Черняхівський, Є. Чикаленко, І. Шраг, А. Ярошевич, Л. Яснопольський та багато інших.

"Кієвские Отклики" швидко завойовували видатне становище не тільки у Києві, але на всій Україні. Участь поважних наукових та громадських сил, безпартійність органу, що видно зі складу співробітників, притягували широкі

Група співробітників журналу «Кієвская Старина»

Сидять: зліва — Павло Гнатович Житецький, Олександр Матвійович Лазаревський, Василь Васильович Тарновський, Михайло Корнійович Чалий, Микола Васильович Шугуров, Володимир Боніфатійович Антонович, Кость Петрович Михальчук, Андрій Володимирович Стороженко, Володимир Іванович Шербина. **Стоять:** Євген Олександрович Ківлицький, Микола Прокопович Василенко, Володимир Павлович Науменко, Андроник Іоанкійович Степович, Никандр Васильович Молчановський, Орест Іванович Левицький, Микола Володимирович Стороженко, Венедикт Олександрович Мякотін.

На стіні портрети перших видавців-редакторів: Теофана Гавриловича Лебдинцева (1826-1888) та Олександра Степановича Лашкевича (1842-1889).

Групу знято в 1892-1893 рр.

Обставини, за яких знято її, описав М. П. Василенко в некролозі О. І. Левицького в I т. Записок Соціально-Економічного Відділу ВУАН.

маси читачів, як інтелігенції, так і робітників та селянства. Газета мала читачів не тільки на Наддніпрянській Україні, але також і в Галичині та Буковині. Вона стежила за всіма виявами українського життя, відгукувалася на всі видатні події. Щораз більшою ставала мережа дописувачів і повідомників з різних пунктів України, а редакція газети (при Музичному завулку) робилася осередком українського політичного життя. Варт зачитувати тут враження з невиданих спомінів Михайла Могиланського про редакцію «Кієвських Откликів», коли він, навесні 1904 р., уперше завітав до неї: «Редакція робила враження Запорозької Січі, а ще краще — первозданного хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товпилося безліч люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і збиравногося, щоб побалакати. Важко було навіть розібратися у цьому натовпі: хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови».

Зростає також і наклад газети: 1905 р. він був більший за наклад усіх київських газет: «Кієвські Отклики» мали 13.000 передплатників, а з роздрібним продажем наклад доходив до 25.000 примірників.

Незважаючи на великий моральний успіх газети, матеріальне становище її було дуже скрутне: вона не посідала капіталу, а її видавців були мізерні:

вони мали лише забезпечити вплив на керування газетою. Більшість співробітників не діставала зовсім гонорару, вони дивилися на працю в "Кієвських Откликах", як на патріотичний обов'язок, і газеті ніколи не бракувало видатних і талановитих співробітників. Дефіцит видання мусіли покривати місцеві меценати: М. Требінська, В. Смиренко, А. Марголін.

Підготовка до революції 1905 р., загальний страйк, а потім реакція, все це збільшило громадську та політичну роль газети. Редакція її стала ще більше керівним осередком українського життя. Вона провадила збірки пожертв на користь потерпілих від переслідувань уряду, до неї приходили селяни по поради, тому що голова Селянської спілки С. Єфремов був постійним співробітником газети. На сторінках газети друкувалися листи потерпілих від погромів.

Цілком зрозуміло, що газета весь час була в гострих конфліктах з цензурою, зокрема, коли 1904 р. до Києва прибув з Варшави цензор О. Сидоров, типовий реакціонер, що зробив досить вдалу кар'єру: революція 1917 р. застала його на посаді голови московського цензурного комітету. У Києві він уклав спілку з Б. Юзефовичем, особою дуже впливовою, що мав зв'язки у вищих колах Петербургу, і що за рідинною, можна сказати, традицією, був запеклий україножер.

Вони обидва провадили боротьбу проти "Кієвських Откликів" не лише тому, що газета обстоювала інтереси України та українців, а ще й тому, що до цієї, так би мовити, ідеологічної, боротьби приєднувалася й особиста, — ненависть до київського генерал-губернатора В. Сухомлінова (міністра військових справ з 1906 р.) і, зокрема, до правителя його канцелярії, Никандра Васильовича Молчановського (1856-1906).

Н. Молчановський, одна з найвидатніших постатей українського Києва початку ХХ ст., був учнем В. Антоновича, і доля ворожила йому блискучу кар'єру, але за політичні справи він опинився на заслання в Сибіру. Там з Молчановським познайомився граф О. Ігнатьєв, Сибірський генерал-губернатор, що, діставши пост генерал-губернатора "Південно-Західного краю", привіз його до Києва. З того часу Н. Молчановський беззмінно був за правителя канцелярії генерал-губернатора. Людина виключно талановита, щирий українець, чесний, незалежний у поглядах і поведінці, він користувався пошаною наступників гр. Ігнатьєва, М. Драгомирова й В. Сухомлінова. Своє становище Молчановський вмів використовувати на підтримку українських справ і захисту українців.

Цензор Сидоров підтримував Юзефовича в боротьбі проти Молчановського, а той це добре розумів і ставився до Сидорова з неприхованим презирством, чим ще збільшував його ненависть.

З приїздом Сидорова становище київських "опозиційних" газет стало особливо складним. Цензор вишукував всілякі можливості, щоб переслідувати ці газети, зокрема особливо йому ненависні "Кієвські Отлики". Тому в редакції цих останніх завжди були наготові і тримали "резерви": якщо цензор викреслював частину готового числа газети, негайно викреслене заміщали з цих "резервів" якимсь старим матеріалом, оповіданнями тощо, і число виходило своєчасно. Гірше дошкудляли "штрафи", що їх накладав цензор, і що вельми обтяжували і без того кудиж бюджет газети.

Після короткого полегшення, що його приніс 1905 рік, коли було скасовано попередню цензуру, становище значно погіршало: цензор почав конфіскувати цілі числа газети, якщо знаходив у них щось "шкідливе", накладати штрафи та притягати редакторів до судової відповідальності, а кого притягали до суду, той не мав права редагувати газети.

1905-1906 рр. ряд видатних діячів опинилися на лаві підсудних: І. Лучицький і В. Науменко, як редактори нової газети “Свобода и Право”; В. Вакар і С. Діжур — як редактори “Кієвскаго Слова”; О. Саліковський і М. Василенко — як редактори “Кієвскихъ Откликовъ”; останній заплатив за редакторство роком ув'язнення в “Хрестах” (політичній в'язниці Петербургу). Найвищою урядовою мірою переслідування газет було звичайно закриття, але й на це тоді був спосіб: в редакції задалегідь мали дозвіл на іншу газету, на ім'я когось із співробітників. Отож, коли, 20 січня 1906 р., наказом міністра внутрішніх справ, М. Дурново, “Кієвскіе Отклики” було закрито, М. Загрязов мав дозвіл на газету “Кієвскіе Отголоски”, і негайно, за допомогою інспектора друкарень О. Никольського, оформили цей дозвіл; ранком вийшла нова газета, що їй було доставлено всім передплатникам “Кієвскихъ Откликовъ”. Навіть заголовок було складено так, що багато хто з читачів і не помітив зміни. Але “Кієвскіе Отголоски” проіснували два дні: в числі 2 редакція неохоче подала: “Як ми вже повідомляли сестаними днями...”. Цензор зробив належний висновок про зв'язок між двома газетами, й “Кієвскіе Отголоски” було закрито, на вимогу цензора Сидорова, вже владою генерал-губернатора.

Та на тому справа не закінчилася. “Кієвскіе Отклики” наприкінці січня 1906 р., як фенікс, відродилися вже під назвою “Кієвскій Голосъ”. Але життя його також не було довговічне, і, замість нього, почали виходити “Кієвскія Вѣсти”. Доля цієї назви була щасливіша: газета проіснувала кілька років, і, якщо не помилюся, сама зліквідувалася. Причин для цього було чимало: вже не було потреби в російській газеті, присвяченій українським справам, бо українські газети ширились по всій Україні. З другого боку, відійшли від “Кієвскихъ Вѣстей” ті самовіддані культурні сили, що колись тримали “Кієвскіе Отклики”: збільшувалося партійне розбиття на Україні: І. Лучицький, В. Науменко, Л. Личков та ряд інших перейшли до газет “конституційно-демократичних”; М. Василенко, перебувши річне ув'язнення, віддався науковій праці, магистерським іспитам, і вже не брав участі в керівництві газетою; О. Саліковський перейшов до Москви як редактор “Украинской Жизни”; лівіші, як В. Чаговець, В. Водовозов, перейшли до марксистських органів; С. Ефремов, Русови, Є. Чикаленко, О. Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська, С. Петлюра — до “Ради” та інших українських газет.

Документ, що його подаємо нижче, — лист цензора О. Сидорова до Б. Юзефовича, — малює, як ставилася російська адміністрація, в особі цензора, до осередків українського руху в Києві, зокрема до “Кієвскихъ Откликовъ”, як розцінювала вона їх громадську і політичну вагу. Походження цього документа, що зберігся у його покійного чоловіка, М. Василенка, таке: в Києві, на Подолі, напроти Братського монастиря, щонеділі була, так звана, “товкучка”, куди прибували різні ремісники з своїми виробами — меблями, посудом, одягом, взуттям, приходили й букіністи з старими книгами, які розміщалися під самим муром монастиря. У одного з них хтось із співробітників “Кієвскихъ Откликовъ” купив книгу: “Вопросы образования”, а в ній лежав лист О. Сидорова до Б. Юзефовича. Знахідку передали Н. Молчановському, а той — М. Василенкові. Цю книгу було куплено 4 липня 1905 р., як свідчить напис рукою Н. Молчановського на конверті.

Н. Полонська-Василенко

ЛИСТ О. СИДОРОВА ДО Б. ЮЗЕФОВИЧА

(Переклад з російської мови)

Київ, 8/III 1905 р.

Вельмишановний Борисе Михайловичу!

Надсилаю Вам витяг з записки, яку я хотів надрукувати. Повний рукопис і надрукований початок надсилати не варто, бо й те й друге почеркано й рябіє поправками. Може, надіслане придасться на те чи інше.

Іхати до Петербургу я вирішив неодмінно, але не дуже поспішаю, тому, що перші часи Бельгардтові ¹⁾ не до київської цензури, та й тепер, з огляду на різні чутки, небезпечно залишати тут родину. Через це, можливо, відкладу подорож до Провідної, але, у всякому разі, не пізніше. Провідної поїду до Петербургу. Цими днями напишу Бельгардтові про стан цензури та друку в Києві й попрохаю дозволу приїхати до Петербургу для особистих пояснень, а потім, залежно від його відповіді та інших обставин, виберу час для подорожі.

В тутешньому "Літературно-Артистичному Товаристві" цими днями був великий політичний скандал, що його вчинила молодь, переважно жидівська. Все це сталося з відома "Товариства", і жидівську юрбу привів до "Товариства" кандидат до членів управи його, співробітник "Нашей Жизни" і "Кієвських Откликів" Водозовов. Губернатор порушив питання про закриття "Товариства", але, звичайно, Молчановський буде заступатися за це "Товариство", що його натхненником є Лучицький, а одним з членів управи М-м Косач. ²⁾ Не подаю Вам обурливих подробиць скандалу, описаного в ч. з 3 березня "Кієвлянина" ³⁾, бо Ви, мабуть, знаєте про ці подробиці з "Кієвлянина" або іншого джерела. Головні органи тутешніх надпільних революціонерів це — "Літературно-Артистичне Товариство" для розбурхування революційного нуртування серед "інтелігенції", "Товариство Грамотности" — для підбурювання народу, і "Кієвські Отклики" — для пропаганди і серед "інтелігенції" і серед народу, бо газету цю читають і двірники. Влітку я почав війну з "Товариством Грамотности" з приводу "Звіту", і тепер Головне Управління ⁴⁾ повідомило мене, що Вчений Комітет Міністерства Народної Освіти заборонив цей "Звіт" і визнав діяльність "Товариства" "вельми шкідливою". Якщо не буде вагань згори, сподіваюся незабаром покінчити з "Откликами", не зважаючи на те, що їх підтримує цей революціонер Молчановський: вчора я викреслив цілий другий цензурний аркуш і гадав, що сьогодні "Отклики" не вийдуть, але вони виявилися живучі й вийшли, заповнивши число старими вістками й статтями з запасу. Добре було б скрутити голову цим "Откликам" і "Літературно-Артистичному Товариству"!

Кузьмин-Караваїв, призначений на помічника генерал-фельдцейхмайстра, як я довідався, є брат революціонера проф. Військово-правничої Академії ген. Кузьмина-Караваєва. Щоб цей братик, часом, не діяв в одному напрямі з професором і не видавав, за його посередництвом, військових таємниць.

1) О. В. Бельгардт — Керівничий у справах друку (Управляючий по дѣламъ печати).

2) Олена Пчілка.

3) Газета консервативного напрямку, що боролася проти «українського сепаратизму».

4) Головне Управління в справах друку.

Тутешні редактори вирішили не посилати свого депутата (Лучицького) до Комісії Кобеко, ⁵⁾, мотивуючи це рішення присутністю в складі Комісії "таких реакціонерів", як Ви, кн. Цертелєв ⁶⁾ і Пихно ⁷⁾. Замість Лучицького, вони надіслали телеграму.

Дружина вітає.

Прощу прийняти запевнення в цілковитій пошані від щиро відданого Вам О. Сидорова.

Київська спадщина

I.

МОСКОВСЬКІ ЛІТОПИСИ XV-XVI вв.

Андрій Боголюбський (1157-1175), що княжив у Володимирі над Клязьмою, перший не пішов слідами всіх князів з дому Володимира Великого й не шукав принадного титулу Київського князя. Натомість, він з усіх сил прагнув надати гегемонії в цілій Русі своєму князівству, колисці теперішнього російського народу. Спливдруювавши 1169 р. Київ, Андрій Боголюбський повернув до своєї володимирської волости, переносячи туди київські культурні пам'ятки, між іншими й славетну ікону Пресвятої Богородиці, що її намалював, як твердить легенда, євангелист Лука.

Таку ж політику провадив його наступник, Всеволод "Велике Гніздо", до кого пристав далекоюсяжний титул "великого князя" Володимира над Клязьмою, титул, що крив у собі прагнення панувати півночі над півднем, Володимира над Києвом. Але для цього важке, здавалося б, завдання розв'язали зовсім легко: до Володимирського Літопису просто доточили початковий літопис, так званий Нестора, що видко в так званому Лаврентіївському літописі (його переписав у 1377 р. чернець Лаврентій, на замовлення великого князя Суздальського Дмитра Костянтиновича). Цим самим, володимирські політики кинули "общерусское" гасло, що мало такий великий успіх.

За прикладом Києва, володимирські князі дсручили провадити літопис також духовним особам — крилошанам Успенського собору, що його заснував Андрій Боголюбський у Володимирі для осідку нового митрополита північної Русі, кого так даремно цей князь шукав у Царгороді. Знов таки, як це було з св. Софією в Києві, Андрій Боголюбський гарно оздобив Успенський собор. Все це мало за мету довести, що Володимир над Клязьмою є новий осередок Русі, а володимирські князі — найстарші князі, що одні лиш можуть репрезентувати цілу Русь.

Таку ж саму політику продовжувала Москва, коли, 1237-1239 рр., Батий зруйнував Володимир, винищивши велику частину його населення. Московські князі, осягнувши від татарського хана "ярлик" на Володимирське князівство,

⁵⁾ Д. Кобеко, член Державної Ради. Займав посаду директора Публічної Бібліотеки в Петербурзі.

⁶⁾ Князь Д. Цертелєв, російський історик філософії (праці про Шопенгауера), поет і публіцист. Консерватор, однак не дуже запеклий. Мав не абиякий вплив у тодішніх урядових колах.

⁷⁾ Д. Пихно, видавець та редактор «Кієвлянина», запеклий україножер.

маючи в себе від початку XIV в. митрополита "Києва і всея Руси", вважали себе за єдиних носіїв цілої спадщини Володимира Великого, цілої стародавньої Руси. Одночасно Москва завзято починає безпосередню боротьбу за київську спадщину, боротьбу, що тривала століття й що її "остаточну" перемогу ми бачимо аж 1939 р., коли "Червона Армія" ввійшла до княжого Львова.

Ця боротьба за київську спадщину була насправді боротьбою проти Литви, а потім проти Польщі, і в ній московський, а потім петербурзький, уряд виявили неабияку завзятість.

Річ ясна, що в таких умовах Москва не могла не звернути уваги на літописання, що в кінці XIV й на початку XV вв. зробилося там державною справою: Москві потрібна була історична ідеологія, щоб виправдати свої зазіхання на стародавню Русь. А задля цього треба було зв'язати московські літописи з літописами дотатарських часів. Отже, спільними зусиллями князів і митрополитів, спершу звозять до Москви з усіх міст колишньої Руси літописи, а потім до літопису, зложеного в Москві, просто пришили "Повѣсть Временныхъ Лѣтъ". Отак історія московського князівства зробилася продовженням історії Київського князівства...

Перший московський "Лѣтописный сводъ", що про нього можна більш-менш говорити певно, — це "свод" 1409 р., "Троїцький", за Карамзіном, що згорів 1812 р. Цей "свод" має також назву Кипріянівського, бо ініціатива його належить московському митрополитові Кипріянові. Він починався Київським початковим літописом, і мав за завдання довести претенсії Москви на київську спадщину. Тому Кипріян увів туди відомості з історії Литви, куди входили тоді "руські" землі. Нема чого й казати, що цілий літопис співає хвалу московським князям, а найбільше самому Іванові Калиті, твердячи явну неправду, що — мовляв — за його князювання була "велика тишина" й що нарід тоді відпочив від "тягости" татар.

1418 р., за митрополита Фотія, було зложено в Москві ще більший літописний "свод", що його оригінал також не дійшов до нас, але що його досить легко можна відновити за силою пізніших московських літописів. (Наприклад, Четвертий Новгородський і Перший Софійський літописи). Тут також знаходиться Київський початковий літопис та інші київські пам'ятки: "Руська правда", устав Володимира Святого, що — мовляв — збудував Владимир над Клязьмою (в дійсності, це місто збудував, за одними джерелами, Володимир Мономах, за іншими — Юрій Долгорукий; вперше це місто подибується в літопису під 1151 р.).

Цікаво відмітити ставлення Москви до іншого осередку стародавньої Руси, Новгороду, де XV в. взяли гору протимосковські настрої й де зродився дух зближення з Заходом. На чолі цього руху був архієпископ Євфимій II, який, за словами Серба Пахомія, "отъ странныхъ же или чуждыхъ странъ приходящихъ всѣхъ любовію принимаше, всѣхъ упокоиваше, всѣхъ по достоинству миловаше". В так званому "Новгородсько-софійському своді" 1448 р. автори гостро виступають проти московських претенсій на гегемонію в землях стародавньої Руси. Літопис, наприклад, ганить полк новгородського архієпископа, що не схотів битися з москалями, й взагалі картає тих новгородців, що, замість того, щоб воювати москалів, "вопили" на "большихъ людей", тобто на державницьких чинників у Новгороді.

Очевидячки, що в Московському "своді" 1479 р., що оспівує здобуття Новгороду 1471 р., його мешканці розглядаються, як "зрадники", ну й як "зрадники православної віри", так само, як 237 років пізніше політичний "зрадник" Мазепа розглядатиметься, як "зрадник православної Церкви". Зреш-

тою, в тому таки "своді" 1479 р., є чимало явних неправдивих вісток, що мають за мету усунути всі неприємні для Москви речі: літопис, наприклад, під 1339 р. мовчить про те, що Іван Калита причинився до вбивства тверського князя Олександра; під 1341 р. літопис твердить, що новгородці присягали на хрест московському князеві Симонові (справа була якраз навпаки)... Коротко, "свод" 1479 р. підтримував офіційну ідеологію Москви, висловлену в заяві князя Івана III новгородцям (1471 р.): "Отчина есте моя, люди Новгородстїи, означала отъ дѣдъ и прадѣдъ нашихъ, отъ великого князя Володимера, крестившаго землю Рускую, отъ правнука Рюрикава, перваго великого князя земли вашей..."¹⁾. Всі противники московського князя в Новгороді "яко възбѣснѣша, или яко звѣри дивїи"²⁾.

Між 1513 і 1523 рр. було зложено в Москві так звані "сказанія" про владимирських князів, що, за ними, переможений візантійський цісар Костянтин Мономах післав суздальському князеві Владимирові Всеволодовичеві цісарські клейноди, й з того часу великий князь Владимир Всеволодович "прийняв" титул Мономаха й великі князі владимирські вінчаються царським вінцем, що його, мовляв, надіслав базилеус Костянтин Мономах. Так було сфабриковано генеалогію московських князів, безпосередніх наступників, через владимирських, київських князів. Цю генеалогію навіть перекладено було на латинську мову для чужинців, — перша спроба московської пропаганди в Європі. А "Лѣтописець" почав царство царя й великого князя Івана Васильевича", зложений коло 1555 р., славословить Івана Лютого, що початок його царювання був, мовляв, початок нової доби в світовій історії.

Отже, всі московські літописи, починаючи від XV в., були, так би мовити, історичною базою московської політики, базою претенсій московських князів на київську спадщину, через Владимир влад Клязьмою. Ідеологічному "збиранню російських земель" передувала політика, що мусила зважати на дійсне відношення сил, а це відношення остаточно переважало в Москві лише в другій половині XVII в., після угоди з Хмельницьким.

Під цим оглядом, московські, а потім петербурзькі, політики були неохитні, й це збирання ніколи не зникало з обрїю ані "приказів", ані царів. Титул "Великий князь всея Руси", що був у Івана Калита лише звичайною оздобою, потрохи заповнився змістом. Вже Іван III 1490 р. заявив цісарському амбасадорові, що велике князівство київське є його "вотчина".

А потім, геть пізніше, коли ціла майже київська спадщина опинилася в руках уже не Москви, а Петербургу, Карамзін у своїй "Історії Государства Російскаго" канонізував давню теорію московських літописців, що Російська імперія була за безпосереднього спадкоємця дотатарської Руси. А звідси пішли вже ненаукові теорії Погодїна й Себолевського про склад населення цієї Руси. Коли не числити короткого "просвітлення" в працях Преснякова й Любавського, Покровського, що на них вплинули аргументи М. Грушевського, давня традиція московських літописців оджила в сучасних історичних працях в радянщині. Боротьба за київську спадщину продовжується...

1) Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей, т. VIII, стор. 160.

2) Теж там, стор. 161.

Ті, що знали І. Кривецького

“Україна” (ч. 4, стор. 244-245) вже відзначила десяти роковини смерті І. Кривецького. Бажаючи якомога докладніше освітити постать померлого галицько-українського дослідника, “Україна” звернулася до найближчих співробітників І. Кривецького, М. Андрусяка і В. Дорошенка, з проханням поділитися з її читачами своїми споминами про згаслого.

РЕДАКЦІЯ

І. — М. АНДРУСЯК

...В першу річницю протигетьманського повстання головний редактор газети “Стрілець”, О. Назарук, прочитав І. Кривецькому написану статтю, де він підкреслював далекосягле значення цього повстання, що в ньому, як відомо, він сам брав участь. Тоді І. Кривецький, як він сам оповідав мені, запитав О. Назарука: “Чи ви застановилися над тим, що цим повстанням ви завалили українську державу?”. О. Назарук нічого не відповів, але свої статті не вмістив у “Стрільці”.

Очевидячки, І. Кривецький був український державник, а не безкритичний звеличчик гетьмана П. Скоропадського, що його пізніше відречення від претенсій на Карпатську Україну він засуджував.

За часів ліквідації уряду УНР, в Кам'янці, колишній міністер просвіти Антін Крушельницький запропонував І. Кривецькому значну суму грошей, щоб він виїхав за кордон і заснував там літературно-наукове видавництво, але І. Кривецький виїхати відмовився, воліючи ділити долю УГА.

Перед виїздом того самого Антона Крушельницького до УРСР, — де, як відомо, його стрінула катастрофа, — І. Кривецький, у щирій розмові з ним, вказував, що більшовики не простять йому ніколи, що він був за міністра УНР. Але на це А. Крушельницький іронічно відповів, що він не одну дурницю зробив у своєму житті; такою дурницею й була його участь в уряді УНР...

Листувався І. Кривецький також з колишнім корифеєм московфільського руху в Галичині д-ром Юліаном Яворським, що, признаючи перед Кривецьким, перемогу української національної ідеї між галицьким громадянством і визнаючи свої помилки, водночас зазначав, що він мусить послідовно триматися своєї лінії, щоб вмерти могіканом галицьких московфілів.

При виборах дійсних членів НТШ Кривецький все обстоював думку, що тільки наукова праця, а не особисті чи партійні упередження, повинні тут рішати: саме тому він, у супереч тим дійсним членам НТШ, що були зв'язані з екзильним центром УНР у Варшаві, зreferував кандидатуру на дійсного члена історично-філософської секції НТШ проф. І. Борщака, з Парижу, вибраного одноголосно на засіданні згаданої секції дня 18-го жовтня 1935 р. Проте того часний Виділ НТШ, під натиском членів УНР'івців, промовчав цей вибір, і через це згаданого нашого вченого вибрало НТШ на сьютальщині вдруге своїм дійсним членом (25-го лютого 1949 р.)

Як директор бібліотеки НТШ, Кривецький був справжнім товаришем, а не наставником працівників цієї бібліотеки, світив їм прикладом своєї точности у виконванні службових обов'язків та в збереженні бібліотечного майна. Не зважав на членів Виділу НТШ, ні на близьких друзів, коли хто провинився, затримуючи довше визичені в бібліотеці книжки.

Хоч бібліотека НТШ була головним джерелом праці дійсних членів НТШ, то деякі з них у Виділі заступали інтереси управителів підприємств НТШ: квалітарні, переплетні й друкарні. Після розмов з Кривецьким і іншими дійсними

членами НТШ, автор цих рядків розпочав акцію проти цього нездорового явища в НТШ у львівських газетах ("Новий Час", 1937, ч. 94; "На передодні" (15. X. 1937). Тоді Виділ НТШ завісив підписаного в йому службовому заняттю як працівника бібліотеки, хоч дійсний член має право прилюдної критики Виділу НТШ. Кревецький тоді, солідаризуючися з підписаним, зрікся посади директора бібліотеки, вказуючи, що Виділ не може усувати працівників бібліотеки, оминаючи її керівника. Більше того, Кревецький помагав мені вклатати відповідь на закиди Виділу, що після місяця закликав мене знову до праці в бібліотеці, а на загальних зборах звільнив управителя переплетні й друкарні, що через недостатню контролю Виділу, доробився до значного майна. Проте Кревецький не схотів уже обняти керівництво бібліотеки, не зважаючи на пропозицію Виділу.

Більшовицька окупація 1939 р. викликала в Кревецького духову депресію. Кревецький ненавидів більшовиків у такій мірі, що навіть 1929 р. не брав участі в бенкеті на честь тогочасного голови НТШ Кирила Студинського, тому, що туди був запрошений тогочасний консул СРСР у Львові, Георгі Лапчинський, відомий з погромів організацій українських національних діячів у 1918-1921рр.

II. — В. ДОРОШЕНКО

... Після Зелених свят 1908 року, я вдруге прибув до Львова, вже як політичний втікач, і оселився в Академічному Домі, студентському "гуртожитку", чи то пак "бурсі". Тут я й здибався з Іваном Івановичем Кревецьким, що тоді також мешкав в Академічному Домі й завідував бібліотекою НТШ, яку 1907 р. перенесено сюди з кам'яниці Товариства при вул. Чарнецького, 26. Від 1909 р. я став, на прохання Івана Івановича, допомагати йому впорядковувати бібліотеку. Працював я поденно, дістаючи щодня одну корону. Але згодом, завдяки Іванові Івановичеві, я одержав постійну посаду в бібліотеці, ставши на чолі бібліографічного бюро, що мало реєструвати біжучу українську бібліографію та доповнювати бібліографію Івана Омеляновича Левицького від 1900 р.

З Іваном Івановичем ми були в дуже добрих відносинах, не зважаючи на те, що я був "східняк", а він "західняк", що я належав тоді до українських соціалістів-демократів, а він був націонал-демократ; що я чимраз більше сходився й заприязнювався з Михайлом Сергійовичем (Грушевським), а він, завапки, відходив від нього й ставав по боці його недругів, а вкінці цілком розійшовся з ним і покинув "Українську Видавничу Спілку", де був членом дирекції. Але Кревецький робив це не з якоїсь користі. Йому міг не подобатися своєрідний автократизм Михайла Сергійовича, хоч мушу сказати, що Грушевський не ветрявав у бібліотечні справи взагалі й нічим не допікав тут Іванові Івановичеві. Тільки останній був великий приятель Степана Томашівського, що з найвідданішого, найулюбленішого учня й приятеля Михайла Сергійовича став непримиренним його супротивником — особистим і ідеологічним.

1919 р., в лютому, в Станиславові, ми стрінулися з Іваном Івановичем, як давні приятелі, й навіть мешкали разом в одній кімнаті. Він намовляв мене стати співробітником "Республіки", але я не схотів зв'язувати собі рук сталим співробітництвом і тільки спорадично містив у свій свої статті та замітки. Кревецький не мав легкого пера, він не був створений на публіциста, а на мольозного дослідника, що любить орудувати фактами. Кревецький міг дуже легко написати реляцію, скласти звіт, але написати передову статтю було йому понад силу. Він не раз і листа не міг написати відразу, а кілька разів починав і дер написане. Зрештою, в тому неспокійному, швидкозмінливому часі не легко було писати провідні статті навіть дуже досвідченому політикові-публіцистові,

а не те молодому історикові. Тож вступні статті в "Республіці" звичайно були дуже короткі й сухі.

Повернувши до Галичини, Кривецький довго хворів, а, видужавши, написав до мене, розпитуючи про бібліотеку, книжкові новини та просив прислати щось з них. Памятаю, що я вислав йому пачку книжок, але місцева цензура сконфіскувала їх, хоч то були книжки, видаві вже за польської влади у Львові. Поздоровівши, Іван Іванович приїхав до Львова, де, розуміється, перебрав від мене керівництво бібліотекою. Властиво, ми обидва нею керували. Установилося своєрідне двовладдя, що було зовсім природно. Бо, за довгий час відсутності І. Кривецького, і стороння публіка, і ваша влада, — президія й члени Управи НТШ, — звикли звертатися до мене в різних справах. Тим більше, що я був свого роду довідкове бюро щодо потрібної тому чи іншому читачеві літератури, та й при моїй допомозі легше було позичити бажану книжку.

Іван Іванович бо дивився на бібліотеку, як на архів друків, а не на визначальню. Він волів бачити книжку на полиці, в усій її незайманості, нерозрізану, як музейну річ. Подібний ригоризм був у Кривецького не лише у відношенні до рідких українських книжок, але й до інших видань, що не були зовсім білі круки. Це було не раз причиною конфліктів цієї доброї душі людини з багатьма читачами, не лише звичайними *Servi Dei*, але й з науковцями навіть тога ж таки Товариства. Останні, щоб не псувати настрою Кривецькому, удавалися до мене. Отож не раз я був у колізії, бо кінець-кінцем мусив брати відповідальність на себе. Але як я з тієї чи іншої причини не міг, чи не хотів комусь позичити якогось видання, то звичайно, закривався директором: ідіть, мовляв, до Кривецького.

Але все це не перешкоджало нашій приязні, товариським відносинам. Ми й по його повероті часто ходили разом на обід чи вечерю, поки я не одружився. Коли НТШ доручило Кривецькому редагувати "Стару Україну", то я був один з найближчих її співробітників: не тільки сам писав до журналу, але й поправляв зміст і мову, помагав у коректі. Взагалі, працювати з Іваном Івановичем було приємно. Як редактор був він дуже приступний, лагідний, без тієї чванливості, якою відзначаються інші на його місці.

На жаль, К. Студинський, тедішній голова НТШ, байдуже поставився до "Старої України" й не перешкодив завідателюці книгарні НТШ, покійній Клементині Панкевичевій, завалити часопис. Вона не тільки не ребила реклами "Старій Україні", але навіть приховувала її від покупців. Все ж часопис, усупереч цим махінаціям, ставав уже на ноги, коли, через спротив Панкевички, К. Студинський припинив його видання.

Студинський зробив великий промах, і я ніяк не можу зрозуміти цього його вчинку. Полею хіба це тим, що Кривецький і Студинський були ідеологічні вороги: Іван Іванович ненавидів більшовиків, а Кирило Осипович був відомий радянофіл і любив привселюдно звати себе "комсомольцем". Це раз. А друге — Кривецький вимагав від Студинського повернення купи рукописів, що їх той позичив з архіву бібліотеки, а Студинський не звертав їх, і, одного разу, на рішуче домагання Кривецького, він вибухнув і полаявся з ним. Справа, зрештою, була така заплутана, що Студинський звідусіль понабравши рукописів, не годен був розібратися, що є його власність, а що є власність бібліотечна чи якась інша.

Поява більшовиків у Галичині 1939 р. погіршила давню недугу Кривецького, кинувши його в моральну депресію. Він ніяк не сподівався, що доведеться знову бідувати під ненависним режимом, кривити душею, критися з своїми переконаннями, а головне, бачити руїну свого діла, що йому він віддав майже ціле своє життя, та бути за безпального свідка більшовицького господарювання

а не те молодому історикові. Тож вступні статті в "Республіці" звичайно були дуже короткі й сухі.

Повернувши до Галичини, Кривецький довго хворів, а, видужавши, написав до мене, розпитуючи про бібліотеку, книжкові новини та просив прислати щось з них. Пам'ятаю, що я вислав йому пачку книжок, але місцева цензура сконфіскувала їх, хоч то були книжки, видаві вже за польської влади у Львові. Поздоровівши, Іван Іванович приїхав до Львова, де, розуміється, перебрав від мене керівництво бібліотекою. Властиво, ми обидва нею керували. Установилося своєрідне двовладдя, що було зовсім природно. Бо, за довгий час відсутности І. Кривецького, і стороння публіка, і наша влада, — президія й члени Управи НТШ, — звикли звертатися до мене в різних справах. Тим більше, що я був свого роду довідкове бюро щодо потрібної тому чи іншому читачеві літератури, та й при моїй допомозі легше було позичити бажану книжку.

Іван Іванович бо дивився на бібліотеку, як на архів друків, а не на вичисляльню. Він волів бачити книжку на полиці, в усій її незайманості, нерозрізану, як музейну річ. Подібний ригоризм був у Кривецького не лише у відношенні до рідких українських книжок, але й до інших видань, що не були зовсім білі круки. Це було не раз причиною конфліктів цієї доброї душі людини з багатьма читачами, не лише звичайними *Servi Dei*, але й з науковцями навіть того ж таки Товариства. Останні, щоб не псувати настрою Кривецькому, удавалися до мене. Отож не раз я був у колізії, бо кінець-кінцем мусив брати відповідальність на себе. Але як я з тієї чи іншої причини не міг, чи не хотів комусь позичити якогось видання, то звичайно, закривався директором: ідіть, мовляв, до Кривецького.

Але все це не перешкоджало нашій приязні, товариським відносинам. Ми й по його повероті часто ходили разом на обід чи вечерю, поки я не одружився. Коли НТШ доручило Кривецькому редагувати "Стару Україну", то я був один з найближчих її співробітників: не тільки сам писав до журналу, але й поправляв зміст і мову, помагав у коректі. Взагалі, працювати з Іваном Івановичем було приємно. Як редактор був він дуже приступний, лагідний, без тієї чванливості, якою відзначаються інші на його місці.

На жаль, К. Студинський, тодішній голова НТШ, байдуже поставився до "Старої України" й не перешкодив завідателю книгарні НТШ, покійній Клементині Панкевичевій, завалити часопис. Вона не тільки не робила реклами "Старій Україні", але навіть приховувала її від покупців. Все ж часопис, усупереч цим махінаціям, ставав уже на ноги, коли, через спротив Панкевички, К. Студинський припинив його видання.

Студинський зробив великий промах, і я ніяк не можу зрозуміти цього його вчинку. Поясню хіба це тим, що Кривецький і Студинський були ідеологічні вороги: Іван Іванович ненавидів більшовиків, а Кирило Осипович був відомий радянофіл і любив привселюдно звати себе "комсомольцем". Це раз. А друге — Кривецький вимагав від Студинського повернення купи рукописів, що їх той позичив з архіву бібліотеки, а Студинський не звертав їх, і, одного разу, на рішуче домагання Кривецького, він вибухнув і полаявся з ним. Справа, зрештою, була така заплутана, що Студинський звідусіль понабиравши рукописів, не годен був розібратися, що є його власність, а що є власність бібліотечна чи якась інша.

Поява більшовиків у Галичині 1939 р. погіршила давню недугу Кривецького, кинувши його в моральну депресію. Він ніяк не сподівався, що доведеться знову бідувати під ненависним режимом, кривити душею, критися з своїми переконаннями, а головне, бачити руїну свого діла, що йому він віддав майже ціле своє життя, та бути за безсильного свідка більшовицького господарювання

в бібліотеці, чистки, опечатування архіву, арештування науковців... А до того всього — зима 1939-1940 рр. була дуже люта: з приходом більшовиків наступила й паливна криза. Іван Іванович жив і перед тим надто убого, а тепер його становище значно погіршало. Старий кавалер, що жив самотньо, замкнено, не дбаючи про життєві вигоди, Кривецький зовсім занедбав недугу, що тепер почала його нищити з щораз більшою силою. А опікуватися ним не було кому. Прийшов страшний, просто жорстокий час, коли людям, придушеним тяжкою працею й нечуваним терором, ніколи було журитися долею самотнього Кривецького, а рідня його була далеко. За того часу нелегко було діратися до Роздолу. Признаюся до гріха, — ми всі маловажили стан здоров'я Івана Івановича. Думали, — застуда — минеться... Тимчасом, він танув у нас перед очима. Треба було рятувати. А тут нелегко було за більшовицької управи бібліотеки лікуватися, не можна було лежати в хаті, а треба було точно ходити на працю. Зрештою, Іван Іванович завжди був обов'язкова людина, що все сумлінно виконував свою роботу. Але вкінці сили покинули його, він не міг далі працювати. Проте директор бібліотеки, більшовик, ніяк не хотів вірити, що Іван Іванович є поважно хворий: все зволікав з відпусткою, мовляв, ще трохи зачекайте. Але вкінці він таки згодився, і Кривецький пішов до санаторії Каси хворих. Там виявилось, що його треба оперувати. Внедві по операції його з санаторії виписали, ніби видужалого, а в дійсності як безвадйно хворого, кому одна лише дорога на той світ. І дійсно, страшно було дивитися на цю ніби поздоровілу людину: схуд, почорнів, очі запали, ледве пересувався. Єдине було бажання Кривецького — вирватися зі Львова додому, до сестри. Вкінці вдалося добути авто й перевезти смертельно хворого до Роздолу. Тут недовго він прожив і передчасно покинув нас.

ШЕВЧЕНКОВЕ СВЯТО В МОСКВІ 1909 РОКУ

1909 року, у 95-річчя народження поета, заслужене "Товариство аматорів російського письменства при Московському університеті", найстаршому університеті в колишній царській імперії, улаштувало Шевченківське свято, що прибуток з нього мав піти на будову пам'ятника поетові в Києві. Організацію свята взяли на себе І. А. Белоусов (1863-1930), що від 1886 р. аж до кінця свого життя присвятив усю свою енергію перекладача, щоб популяризувати Шевченка на російській мові (переклади його вийшли в 12 збірках); Антін Калішевський (1863-1925), російський письменник українського роду, директор університетської бібліотеки в Москві, і Микола Янчук (1859-1925), український письменник і етнограф, фактичний редактор журналу "Етнографическое Обзоріе" в Москві й автор українських п'єс ("Вихованець", "Пилип Музика"...).

Свято відбулося 19 березня (ст. ст.) 1909 р. за такою програмою:

М. Янчук: Трагедія Шевченкового життя.

А. Калішевський: Мотиви Шевченкової поезії.

Олекса Новицький, український історик мистецтва: Шевченко як маляр.

А. Яреценко й І. Белоусов декламували вірші з "Кобзаря", а М. Філянський прочитав вірш, присвячений пам'яті поета. На цьому скінчилась перша частина свята.

У другій частині операві артистки Марія Дейша-Синицька й Лідія Зв'ягіна та оперовий артист Трубін співали Шевченкові поезії в музичній обробці українських композиторів. Аматори бандуристи з хором виконали кілька Шевченкових речей, — усе це з відповідною українською декорацією й світловими ефектами. Афіша свята спеціально підкреслювала (такі були тоді часи лихоліття!), що "дозволяються національні костюми".

Україніка в Штутгарті

I. — ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ

Штутгартська крайова бібліотека (Landesbibliothek), колишня “Королівська”, посідає дуже багату й славу збірку біблій різними світовими мовами. Є там майже всі біблії і мовами слов'янськими: чеські (від 1488р.), польські (Краківська 1561 р. й Берестецька або Радивилівська 1563 р.), хорватські, вендські, як також і наша Острозька біблія (1581 р.) та її московський переклад з 1663 р., тощо.

В основу штутгартської збірки лягла відома збірка біблій, що її власником був німецький пастор у Копенгазі, Josia Lorck († 8. II. 1785 р.). В нього закупив її вюртемберзький герцог Карл-Євген у лютому 1784 р. за 4.000 давських і 100 голландських дукатів, призначивши, крім того, Льоркові ще й річну пенсію в 150 золотих рейнських, що її по смерті пастора діставала його дружина.

Ця Льоркова збірка нараховувала 1785 р. 5.000 біблій (6.000 томів) й мала вже біблії чеські, польські тощо, як також і згадану вище Острозьку, з її московським перекладом. Обидві останні біблії Льорк міг придбати десь у 1780-1783 рр., бо ані в його «Catalogus bibliorum» (Копенгага, 1773), ані в його «Die Bibelgeschichte» (Копенгага — Ляйпціг, 1779-1783, ч. 1-2) їх не згадано. Льорк підкреслює лише там, що ті біблії були «rarissima», й до того дорогої (Catalogus..., стор. 85), та що вартість Острозької біблії є без порівняння далеко більша за іншу («Die Bibelgeschichte», т. 2, стор. 12). За твердженням зятя Льорка, Якова Георга Адлера († 22. VIII. 1834), що був від 1783 р. за професора філології, а від 1788 р. — теології в Копенгазі, ціна Острозької біблії вносила за його часів у Петербурзі «pro centum nummis argenteis (Rubelln)». («Bibliotheca biblica Serenissimi Württembergensium Ducis olim Lorckiana», Альтова, 1787, ч. 4., стор. 129). Але ця біблія дісталася до збірки Льорка не з Петербургу, а з Гамбургу, з бібліотеки Йогана Альберта Фабріція († 30. IV. 1736), точніше, від його доньки й зятя Г. С. Раймаруса.

У штутгартській крайовій бібліотеці Острозька біблія збереглася в доброму стані. Вона оправлена в тогочасних дубових дошках-рамах, обклеєних темно-яєною шкірою. На передній рамі витиснуте велике Розп'яття й угорі слова: “Виблія Словенска”. Після цієї рами слідує аркуш із заголовком “Виблія сирѣчь книги велхана і новаго завѣта по языку словенску”. (Остріг, 1581., фол.). Як відомо, переклад цієї біблії зладили професори острозької школи-колегії, за редакцією Герасима Смотрицького, й видано її коштом князя Костянтина Острозького.

На заголовнім її аркуші є два підписи власників, а саме: «Jo. Alberti Fabricii 1711 р.», та J. Lorck. Pastor Hafniensis» (тобто копенгазький).

На жаль, з цікавої дописки на чистому її аркуші, за “пресловієм” і покажчиком змісту, позостали лише два слова попереднього власника: “Сіа книга...”; решту слів витерто. В середині біблії на її аркушах — зверху, збоку чи знизу — є невеличкі дописки церковнослов'янським письмом XVII стол., що їх зробив, мабуть, якийсь священник, бо вони вказують, що й коли — на вечірнях і всеношницях — треба було читати в церкві. Вкінці біблії додано “Соборнигъ” на дванадцять місяців, з іменами святих на кожний день та із зазначенням для них відправи-служби. З українських святих подибується в ньому лише такі: 3. V.: “пріб. отца нашего Феодосія киевскаго”; 15. VII:

“оуспеніє великаго князя Владимера” (служба така, як 21. V., тобто Костянтинові Великому); та 24. VII.: “святыхъ страстотрпєць Бориса и Глѣба”. Більше святих ані з України, ані з Московщини в тому “Соборнику” нема. Всі святи там, як не біблійні, то грецькі, або староримські — християнські. Такий “Соборникъ” додає також і до московського передруку Острозької біблії 1663 р. Побіч інших святих, тут зазначено також чотири київських.

До слова кажучи, таку ж Острозьку біблію посідала ще міська бібліотека в Кенігсберзі (про це я писав свого часу, ¹⁾, а, за втраткою в рукописному каталозі штутгартської бібліотеки, її мали ще бібліотеки: Геттінгенська, Віденська, Римська, Оксфордська та Паризька (як це видно зі слів І. Верцака, див. “Україна”, 1951, ч. 5., стор. 305).

II. — ІНШІ СТАРОДРУКИ

З інших стародруків, що зберігаються в штутгартській крайовій бібліотеці зі збірки Льорка, згадаємо тут лише про два псалтирі: один — надрукований у Свято-Духівському монастирі у Вільні (1628, 4°), і другий — в Києво-Печерській Лаврі (1691, 4°). На третьому чистому листі останнього псалтиря, спереду знаходиться пишномовна присвята єрея Христофора своему “другу Гендрику Лудолфу”, з датою: “В мѣто АЩ, Октября д. VI, в Гаге”. За цією датою слідує підпис єрея Христофора, але його прізвище через перші нерозбірні літери, позостало мені неясним. Але він був українець з роду й обслуговував, видно, як єрей, московську місію в Газі.

III. — НІМЕЦЬКИЙ ПЕРЕКЛАД БОПЛЯНА

Наприкінці дозволю ще подати тут до відома, що штутгартська крайова бібліотека має також працю Бопляна: «Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohner». Є це німецький переклад знаної праці французького автора, «Description d'Ukraine». Переклав цей твір J. W. Moeller, а видрукував у Бреславі 1780 р. W. G. Korn. Цей переклад було зроблено на бажання згаданого видавця, в кого часто закупували книжки українські купці для шкіл і приватних осіб. До того перекладу долучено додаток із щоденника принца Максиміліяна-Емануеля Вюртемберзького (у скороченні. ²⁾).

*
**

Що у штутгартській «Carls Hohen Schule» вчилися від 23. VIII. 1780 до 27. VIII. 1783 рр. сини київського протоєрея Колосовського, — Антін і Микола, — про це я вже згадував в іншому місці. ³⁾ Пізніше, від 15. XII. 1791 р. вчився там якийсь Захар Кисілев, теж з Києва. Побіч цих осіб, у тій школі вчилися: з Петербургу — Павло Бакунін, від 13. IX. 1779 до 18. IV. 1783 р. і Модест Бакунін, від 5. VII. 1782 до 18. IV. 1783 рр.; Дмитро, Годір, Олександр і Олекса Полторацькі, всі від 25. V. 1780 аж до 24. II. 1783 рр. (перші два) й 12. XII. 1783 р. (останні) і т. д.

Штутгарт.

Д. Оляччин

¹⁾ «Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі» («Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці Д-ра Івана Огієнка». Варшава, 1937, стор. 95).

²⁾ Про цей переклад Бопляна та інші праці І. В. Меллера див. Elie Borschak. L'Ukraine dans la Littérature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935. стор. 158, 163. Пор. також «Україна» ч. 5, стор. 306-307.

³⁾ «Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine» («Kyrios»).

3 студентських спогадів історика

II*)

БЕРЛІН

Війна кінець-кінцем відірвала мене від науки. Почалися довгі роки блукання, еміграції, хороб, фізичної праці. Літа минали, і в душі залишалося гірке почуття, що життя спихнуло мене вниз, а не повело вгору. Тільки після довгих зусиль, мені вдалося дістатися до Берліну і 1926 р. вступити в університет імени Фрідріха Вільгельма.

БЕРЛІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Берлінський університет, що постав, як відомо, на початку XIX ст., був університетом модерним, без ваги століть і відповідного традиційного забарвлення. В протилежність до темвочервоного кольору і похмурого, типово миколаївського вигляду Київського університету, він був ясно-сірий, з численними шибамі, просторими коридорами, переходами, багатством світла і сонця, і робив якесь світле враження. Коли перший здавався якоюсь фортецею, або в'язницею, то другий радше виглядав на модерний нараюмент, поміщений в присадкувату, квадратову коробку.

В цій світлій атмосфері було приємно вчитися. Взагалі Берлін був насичений динамічністю, вписаний працьовитістю; тут робота йшла віби сама собою. А головне, в мене вже не було колишньої молодечої розхристаности та блукань. Життя зробило з мене зрілу людину, і я, беручись до науки, вже знав, чого хотів: я мав твердий плян.

По суті, моє навчання в Берліні — це не був другий початок, а продовження того, що вже зроблено було в Києві. Тому з самого початку я звернув увагу на східно-європейську історію і пішов знайомитися з професорами, що займалися східно-європейськими питаннями. Їх було два: першим директором східно-європейського семінару був професор Штелін, другим — професор Геч, обидва ординарії Берлінського університету з східно-європейської історії.

ПРОФЕСОР ШТЕЛІН

І Штелін і Геч були учнями першого східно-європейського історика в Берліні, проф. Шімана, вельми видатного дослідника, автора низки джерельно-архівальньо обґрунтованих солідних монографій з російської історії XIX ст., для кого, власне, й була створена катедра.

Проф. Штелін був учений старої школи, поважний і досить повільний; його лекції слухачів не захоплювали, можливо тому, що він їх відчитував. У семінарі його я пробув тільки один семестр, і ми слухали доповіді студентів про різних Котошихиних. Взагалі, мемуарна тематика була улюбленою у Штеліна, і як довго я був у Берлінському університеті, в його семінарі тільки й займалися мемуарами з російської історії, переважно XVIII ст. Доповіді студентів були чисто описового характеру (з біографією, звичайно), і навіть не помітно було з боку професора бажання показати їм, як треба опрацювати такий матеріал з методологічного боку.

Професор Штелін написав чотиритомову історію Росії, написав її як типовий західно-європеєць і демократ, але без якогось широкого і оригінального підходу до російського історичного процесу. По суті, це є компіляція, писана

*) Див. «Україна» ч. 6, стор. 446-449.

на підставі Ключевського, Платонова і подібних підручників, в якій подано дійсно силу мемуарного матеріалу, що особливо придався для характеристики московського государства і петербурзької імперії. Хоч ця праця не є ані ґрунтовна, ані джерельна, але читається вона з приємністю. В ній живо і ясно зображено події, іноді з плястичною мальовничістю, завдяки багатству використаних мемуарів. Серед німецьких наукових кіл вона вважалася за останнє слово науки.

ПРОФЕСОР ГЕЧ

Після короткого вагання, я вибрав собі за вчителя професора Отто Геча. Це була справді талановита людина, з розмахом і гостротою думки та деякими іншими якостями, що мені нагадували мого колишнього вчителя Довнар-Запольського.

Геч був дуже впливовою людиною. Його щотижневі політичні огляди спершу в «*Kreuz-Zeitung*», а потім у «*Der Tag*», читала ціла інтелігентська Німеччина. Консервативних переконань, один із лідерів німецько-національної партії Гугенберґа, член Райхстагу, він працював дослівно нальоту, будучи зайнятим по різних парламентарних комісіях та, особливо, співпрацюючи з міністерством закордонних справ, де не раз прислухалися до його думок.

У своїй партії його вважали за «спеца» щодо східньо-європейських проблем, в першу чергу, звичайно, польської і радянсько-російської. Радше політик, ніж учений, Геч і до самої східньо-європейської тематики підходив з суто політичного боку. Його цікавило видання актів, що мали відношення до німецької політики другої половини XIX ст. і до війни 1914-18 рр., і в цю монументальну працю, ведену цілим штабом істориків, Геч і сам вклав чималу пайку, разом з деякими своїми учнями-німцями.

Будучи ще досить молодим ученим (він народився 1876 р.), професор Геч звернув на себе увагу книгою про Росію, яку він видав саме перед першою світовою війною, здається, в 1913 р.¹⁾ Це була спроба історичної синтези тих сил, що діяли в сучасній Росії після іспитів японської війни і першої революції 1904-1905 р. Висновок був той, що Росія знову знаходилася по лінії висхідній, а не низхідній, переживаючи еру заспокоєння, певної політичної стабілізації і навіть виразного і чимраз більшого економічного піднесення. Ця думка, тонко і ґрунтовно висловлена, була доказом небуденного спостережливого хисту її автора, а головне, вона зовсім не сходилася з трафаретними уявами про Росію в Німеччині, і тому викликала свого роду сенсацію. Завдяки цій книзі, автор її дістав професуру в Берліні.²⁾

Як звичайно, хто хотів бути прийнятим до семінару та користатися семінарійною бібліотекою, мусів особисто представитися професорові. Взагалі професори мали свої *Sprechstunden*, в семінарах раз, або, здебільшого, два рази на тиждень. У професора Геча треба було іноді добре вчікувати, бо приходило до нього чимало людей з-поза університету, з усіякими пильними справами. Іноді в черзі стояло 20-25 чоловік, і людина почувала себе, як на візиті у модного лікаря. Треба було говорити скоро, ясно і ощадливо, щоб не забирати професорові багато часу. Сама процедура представлення була коротка, але для мене вона була тим легша, що я міг вказати на стільки і стільки семестрів Київського університету, а це, звичайно, мало своє значення, бо професор радо

1) Ця книга називається «*Russland, 1904—1912*». Друге видання, значно збільшене, з'явилося 1917 р., під заголовком: «*Russland. Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte vom Japanischen bis zum Weltkrieg*».

2) У цій книзі є розділ про українське питання, що, поминаючи деяку спеціальну оцінку автора, був знаменитий на свій час. — Редакція.

приймав досвідчених студентів, з ким можна було обговорювати відповідну проблематику, не починаючи з азів. Дрібницями професора не турбували; на це був асистент, за моїх часів, дуже культурний, розумний, ввічливий і симпатичний п. Левінсон, колишній вихованець Петербурзького університету, що водночас завідував і семінарійною бібліотекою з 30.000 томів, майже виключно присвячених східно-європейській історії. За націонал-соціалістів, з огляду на переслідування неарійців, п. Левінсон мусів утекти до Лондону, і з того часу його сліди губляться.

В семінарі у професора Геча сиділо близько 30-40 осіб; навіть на берлінські відносини, це була поважна кількість, бо східно-європейська історія не належала до тих основних фахів, що ними займалися німецькі студенти-історики. Завжди бувало так, що учасники сходилися точно і одну-дві хвилини чекали на професора (точність німецьких професорів відома в світі!), аж поки він спішною ходою не з'являвся, щезав на мить у директорським кабінеті і зараз же був серед нас. Середній, радше невеликий, на зріст, округлий, з повним червоним обличчям і вічною, неначе застиглою, привітною усмішкою, дуже рухливий, він так само скоро провадив свої справи. Його семінар був безперечно цікавий і чимало дав мені в ділянці синтези. Проф. Геч любив узагальнювати, порівнювати, зводити до купи, не виходячи за межі конкретно-історичного. Для мене було це особливо цінне, бо було свого роду доповнення до київського вишкolu, з його глибокою пошаною до джерела, до історичного терміну.

У проф. Геча вражало вміння ставити питання і одержувати відповіді, скоро, живо, іноді неначе одним рухом. Це було навіть вже не вміння професора-педагога, а радше вправного парламентарія, що був майстром провадити парламентарні комісії.

Взагалі в Європі я не помічав нахилу до дискусії. Тут і сліду не було тих гарячих дебатів, що їх викликала та чи інша студентська доповідь у Київському університеті, особливо в наших семінарах істориків літератури Черетца і Лободи.

По скінченню доповіді професор ніколи не випускав віжок з рук, та починав "Запитання й відповіді", але в цьому студенти не стільки грали ролю опонентів, скільки спільно з професором вияснювали справу. Оскільки собі пригадую, ми здебільшого займалися новітніми часами польської і російської історії XVIII-XIX ст. Моя доповідь у професора Геча була присвячена реформам графа Велепольського перед польським повстанням 1863 р.

О. ГЕЧ, УКРАЇНА І СРСР

В семінарі професора Геча було кілька українців. Ставлення його до нас було цілком коректне та безсторонне. Коли хтось з нас приходив по тему до дисертації з української історії, він ніколи не відмовляв.³⁾ Але все ж він не був українофілом. У нього було виразне наставлення на Росію, Велику Росію, і до українських можливостей, особливо за радянських часів, він ставився досить скептично, хоч у своїх висловах залишався дипломатом, себто більше натякав, ніж формулював. Це був бісмаркіянець, що вважав союз Німеччини з Росією, реально з радянською Росією, за основу зовнішньої політики Німеччини.

І тому Геч, стоячи на чолі німецького "Товариства для дослідів Східної

3) З семінару Геча вийшла дисертація Д. Оляччина про-Сковороду (1928 р.).

Геч редагував також «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», де містили свої статті: М. Антонович, Д. Дорошенко, М. Кордуба, Б. Крупицький... Коли помер М. Грушевський, Геч сам написав статтю, присвячену небіжчикові.

Європи", організував різні виступи видатних радянських діячів, включно до українських, особливо на полі культури.

Здається, його ініціативі треба завдячити улаштування "Тижня радянської історичної науки", що урочисто відбувся 1926 р. в залах Пруської Академії Наук. Саме тоді приїхали, на чолі з Покровським, головні представники молоді, марксистської генерації істориків. Я бачив десь на заднім пляні, для показу, Платонова і Любавського; не було тільки М. Грушевського, і це так впадало в очі, що весь час знаходилися чужинці, які запитували, чому не приїхав Грушевський. Відбулося урочисте прийняття радянських істориків у східно-європейським семінарі, де були присутні й ми, студенти, а потім на вечері сиділи всі разом з радянськими колегами, і я мав нагоду познайомитися з проф. М. Яворським, що заступав радянську Україну і чия доля всім відома.

В своїй орієнтації на Росію проф. Геч був послідовний, і коли владу перебрали націонал-соціалісти (я вже задовго перед тим скінчив університет), то між ним і новими людьми, що зараз же почали гостру протирадянську політику, постав конфлікт, і, кінець-кінцем, дипломат Гугенберга змушений був, не з власної волі, покинути Берлінський університет.

БЕРЛІНСЬКИЙ ТА ПРОВІНЦІЯЛЬНІ УНІВЕРСИТЕТИ

У моїй пам'яті проходить ціла плеяда видатних учених, у кого я мав нагоду студіювати в Берліні: Бракман, Майнеке, Зомбарт, Десуар, Шпрангер та ін. Стосунки з ними не виходили для студента поза межі коректно-ввічливого респекту, на відстані, і якесь наближення, якась інтимність у взаєминах, були майже виключені. Причина цього лежала не в особі професора, а у великоміській атмосфері. Взагалі великі міста не зближують, а роз'єднують людей. Отже, й студент розчинявся в загальній берлінській масі. В університетах Німеччини, щоправда, існував гарний професорський звичай: що закінченню кожного семестру запрошувати до себе студентів, учасників семінарних вправ. Але цей звичай був закорінений переважно на провінції, де взагалі були ближчі і тісніші зв'язки між професорами і студентами. В столиці (у Мюнхені також) було занадто багато студентів, і професори, особливо загальніших фахів, не могли дати собі з ними ради. Семінари деяких добрих спеціалістів виявляли ознаки своєрідної інфляції. Наприклад, у семінарі відомого медієвіста та знаменитого педагога професора Бракмана сиділо 120-150 студентів, і він мусів улаштовувати ще один семінар, так би мовити, "для вибраних". Проф. Бракман, очевидно, не міг запросити до себе такої великої кількості молоді, і закінчення семестру у нього відбувалося в той спосіб, що улаштовувалася якась екскурсія поза Берлін, наприклад, до колишніх цистеріанських монастирів Lehnin, або Chorin. Але професор Геч, маючи апартаменти при аристократичній Бендлерштрассе, міг собі дозволити запрошувати до себе студентів свого семінару, що їх, зрештою, не було так багато.

Ці невгоди столичного життя були для німецького студента до певної міри відносними. Він корився старій традиції, яка радила не засиджуватися в однім університеті. Звичайно студент переходив через два-три університети, і в такий спосіб знайомився і з новими професорами, і новими умовами життя — не тільки столичного, але й провінційного. Щождо нас, емігрантів, то ми були сталим елементом і кінчали свої студії там, де їх починали. Це, зрештою, зрозуміло, бо за нами не стояв жодний батько, що оплачував би за нас місячне утримання; це ще було велике щастя, що саме, коли я почав студіювати, постав Український Науковий Інститут у Берліні, звідки ми, студенти, отримували невеличку стипендію. Саме мені, що хотів спеціалізуватися в східно-європейській історії, було корисно студіювати в Берліні. Тут були пре-

красні бібліотеки, пруська державна, слов'янського інституту, східно-європейського семінару, де була сила потрібних мені друкованих джерел. Правда, бракувало чимало видань, що їх можна було знайти тільки у Львові, Києві або Харкові; особливо прикро відчувалося те, що Українська Академія Наук (і всі радянські видавництва взагалі) тільки випадково і нерегулярно надсилали свої видання.

Взагалі Берлінський університет вважався за один із перших, або й перший, німецький університет. Уряд докладав великих зусиль, щоб притягнути до Берліна найліпших фахівців, кому давалися до розпорядження наймодерніші лабораторії або засоби для їх розбудування. Коли кожний німецький університет мав якусь свою вірку або спеціальність, то Берлінський блискотів цілим сузір'ям. Це, звичайно, приваблювало до себе молодь, що хотіла чогось навчитися у найславнішого професора. Але було в Берліні дещо, що й відштовхувало цю молодь. Чимало студентів радо студіювали в Берліні, але нерado складали там іспити. Берлінський бо університет мав славу високої школи, з значними вимогами, дещо більшими, ніж на провінції. А проте цього не можна узагальнювати, і, кінцево-кінцем, усе залежало від особовости того чи іншого професора. Для студента була ще одна небезпека в Берліні. Славні, заслужені професори, що їх запрошували до столичного університету, були дуже часто людьми в похилому віці і несподівано вмирили, залишаючи студентів, що взяли у них докторські праці і вже чимало попрацювали, напризволяще. Таке траплялося і нашим українцям; які ж з того виходили неприємності, можна собі уявити.

Молода людина з різноманітними інтересами могла в берлінській університетській атмосфері дослівно розгубитися. Треба було багато самодисципліни, щоб не бігати від однієї знаменитости до другої. Подумати тільки, що одну фізику в Берліні заступали Айнштайн, Ільянк, Ляє! Були також прекрасні викладачі, як, наприклад, філософ Шпрангер, у кого сиділи сотки студентів, або наш медієвіст Бракман, чії лекції іноді просто захоплювали.

Я не тільки вчав до семінарів, але й ходив на лекції, і то значно пильніше, ніж у Києві, бо в цьому була доконечна потреба. Тут не було студентських видань професорських лекцій, як це було в Київському університеті. Загальні курси (зоології, ботаніки тощо) радше поширені були серед природознавців, а не гуманістів. Отже, хто хотів увійти в дисципліну, що її викладав професор, мусів слухати і записувати.

ПРОФЕСОР МАЙНЕКЕ

За першого історика (а також і за першого директора історичного семінару) Берлінського університету вважався проф. Майнеке. Він був справді провідним істориком Німеччини, що поєднував у своїх дослідках якості історика, філософа і соціолога. Своім «Weltbürgertum und Nationalstaat» він здобув європейську славу. Це була людина не тільки сильного, але й дуже тонкого, рафінованого розуму і високої культури. Його манера досліджування нагадувала тонке мереживо, з чого ніби складався певний період історії.

В його семінарі я брав участь в оцінці особи і діяльності відомого німецького історика Трайчке, і саме мені довелося зайнятися молодими його роками, роками кризи, коли у нього позначався перехід від саксонського до пруського патріотизму. Цього останнього мотікана "малонімецького" (пруського) розв'язання німецького питання трактував Майнеке суверенно, і в мене залишилося глибоке враження від тієї майстерности, з якою професор просліджував еволюцію поглядів Трайчке на широкім, ціліснім тлі тодішнього загального німецького розвитку. Не менш цікаві були й його виклади, що передавали

останнє слово науки, чи то в ділянці реформації, чи відродження, чи раціоналізму, чи XIX ст. тощо. Він говорив трохи загиуючись, повільно, але завжди дуже змістовно і доречі; здавалося, що в його лекціях — він виголошував їх за конспектом — не було ані одного зайвого слова; до того ж, вони завжди були суто об'єктивні, без будь-якого підкреслення власних поглядів демократа і ліберала, що ним він був і з тим не крився.

ПРОФЕСОРИ БРАКМАН І ЗОМБАРТ

Не говорячи тут спеціально про лекції і семінарні вправи професора Бракмана, у кого і я брав участь у вправах, цього історика і разом богослова по освіті, що дав багато для дослідження духових, ідеологічних течій раннього середньовіччя, згадаю ще проф. Зомбарта, економіста світової слави. Його леві, легко сформульовані лекції, спокійно, без поспіху казані, збирали велику аудиторію.

Він читав про три національні економії (незабаром вийшла його книга, присвячена цьому питанню), де вперше підходив до економічних проблем з феноменологічного погляду, що, з легкої руки Гусерля, тоді ввійшов у моду. Пригадую собі один прикрий випадок на його викладі: якийсь студент почав непомітно стукати цілком у підлогу, хоч і не сильно, але виразно. Ця незрозуміла обструкція врешті роздратовала професора, і він, припинивши виклад, попросив невідому особу вийти з залі. Ніхто не вийшов, але стало тихо. Може, це були перші спроби націонал-соціалістичних дій, що дуже рано виявили себе в Берлінському університеті, але це тільки моє припущення.

**
**

В 1929 р., написавши дисертацію про першого наукового історика України, Йоганна Христіяна Енгеля, ⁴⁾, я зробив докторський іспит і розпрощався з Берлінським університетом. Пізніше мені не раз доводилося переступати поріг моєї другої alma mater і навіть виступати тут від часу до часу з науковими доповідями, але я вже перестав бути civis academicus.

Б. Крупницький

ПОДЯКА ЖЕРТВОДАВЦЯМ «АРХІВУ»

До «Архіву української еміграції у Франції» при Державній Школі Східних Мов вайдійшли пожертви від: М. Кричевського, О. Шульгина, І. Яблонського, Б. Дніпрового (Париж), А. Яковлева (Намюр), редакції «Бюлетеня Українського Визвольного Руху», о. Леськовича, В. Старицького (Мюнхен), Д. Соловія (ЗДА).

Рада «Архіву» щиро дякує всім жертводавцям і прохав надалі надсилати матеріали на адресу:

Archives Ukrainiennes, 2, rue de Lille, Paris (VII*).

4) Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... Tag der mündlichen Prüfung: 25. VI. 1929. Tag der Promotion: 19. V. 1931. Berlin, 1931, 8°, стор. 53.

В кінці дисертації, як і належить, подано коротке curriculum vitae Б. Крупницького. Про Й. Х. Енгеля див. «Україна», ч. 3, стор. 162. Редакція.

Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713 року

(З архіву покійного В. К. Прокоповича)

У своїй вельми цікавій праці: "Сфрагістичні етюди", на жаль, ще не опублікованій, покійний В. К. Прокопович умістив окремий відділ про печать Війська Запорозького часів гетьмана Пилипа Орлика. Там він оповідає, як йому пощастило знайти в Дрезденському Голловному Державному Архіві, серед актів під ч. 3.516, охоронний універсал гетьмана П. Орлика, з печаткою Війська Запорозького, виданий у Бендерах 23 лютого 1713 р., *), полковникові польської служби, Роговському. В. Прокопович добув фоторепродукцію цього документа, яку тут подаємо, і подав опис притиснутої печатки. На підставі зроблених у Дрездені заміток та рукопису праці В. Прокоповича, подаємо тут короткий опис документа й печаті.

Універсал написано власноручно гетьманом П. Орликом, характерним, гарним і чітким письмом, тогочасною літературною українською мовою, на аркуші білого паперу, складеному вдвоє (чотири сторінки). На першій сторінці аркуша вміщено текст універсалу, внизу, з правого боку, притиснуто печатку таким способом, що на третій, порожній сторінці аркуша наліплено червоною воском, потім прикрито його першою сторінкою, де й притиснуто печатку. Таким чином, на документі маємо печатку з червоного воску, прикриту, так звану, "кустодією", що охороняє печатку і, разом з тим, має її відбитку вже без воску, на тлі білого паперу.

Текст універсалу такий:

Филиппъ Орликъ Гетманъ
Войскъ Запорожскихъ

Паномъ Полковникомъ, Сотникомъ, Атаманомъ, и всему Старшому и Меншому Войска Запорожского такъ компанію яко и пѣхотному товариству, симъ унѣверсалнымъ писаніемъ Нашимъ ознаймуемъ: ижъ стосуючися Мы до волѣ Наяснѣйшого Хана Его Милости, Который принявши, такъ Особу Самого Его Милости Пана Рокговского Полковника Рѣчи Посполитой Полской, яко и добра Его а именно Ивашковцѣ з приналежитостями в свою оборону, всякимъ безпеченствомъ обдаровалъ, казалисмо и Мы сей Нашъ оборонный видати унѣверсаль, через который пилю мѣти хочемъ абы нихто з Старшихъ и Меншихъ Войска Запорожского людей в мененныхъ Его Милости добрахъ провѣянтотвъ выбирати, консистенцій мѣти, и жаднымъ наименшымъ способомъ утяжати, кривдити и шкодити не смѣлъ и не важилься. Данъ въ Бендерѣ, Февруар 23; Року 1713.

Звышь менованый Гетманъ
рукою власною.

(місце печаті)

Universal Ochronny Immosti Rogowskiemu na Iwaszowce cum atinentys.

*) Б. Крупницький згадує про цей Універсал у своїй монографії «Гетьман Пилип Орлик». Варшава, 1938, стор. 97, прим. 3. У тій самій книзі (стор. 86, 87, 97, 98...) він також уперше розглянув докладно стосунки П. Орлика та полковника Роговського.

Своїм текстом поданий документ може правити за зразок гетьманських універсалів охоронного (чи оборонного) типу. А що найважливіше, гетьман іменує себе титулом: "Гетманъ Войскъ Запорожскихъ", отже нема вже додатку "Його Царского Пресвѣтлого Величества", як це ми бачимо в універсалах гетьманів під царською зверхністю.

І печатка на універсалі цілком відповідає давньому титулові самостійної Української Держави, — Війська Запорозького. В чорнових нотатках, написаних при огляді документа в Дрезденському Архіві, які нам пощастило знайти між паперами В. К. Прокоповича, подаво такий опис печатки: печать на червоному воску на дві третини викришилась; з воскового одбитку збереглася лише нижня частина: ноги козака, атрибути і навкруги відповідні середні слова легенди печаті. Але те, чого нестало на червоному воску, можна доповнити з кустодії з першої сторінки, яка зберегла майже недоторканий одбиток печаті. Розмір печаті — 5-6 см. в діаметрі, форма печаті кругла. Середина печаті — поле її — зайнято гербом (козак з мушкетом на плечі) та атрибутами. Навколо поля печаті йде лиштва, оточена подвійним рядом кружечків, в якій, згори починаючи, вміщено легенду печаті. Як і на відомій печаті гетьмана Мазепи (М. Грушевський. Ілюстрована Історія України, стор. 377), висока шапка козака й кінець мушкета виходять за внутрішній ряд кружечків і правлять за розділку тексту легенди. Легенда виконана кирилицею, друкованими літерами. Текст її не весь чітко відбився: "ПЕЧ. МАЛОЙ РОССІИ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАП(орожск)ОГО". В ногах козака, по обидві ступні, — арматура: навизу праворуч — гармата, з лівого боку — прапор, бунчук і булава; з правого — спис, прапор, пернач. Порівнюючи з попередніми печатами В. З., ця печать містить такі важливі зміни: в легенді печаті викинуто: "И. Царского Пресвѣтлого Величества", додано "Славного"; а також додано згадану вище арматуру, що дуже подібна складом і стилем до арматури на гравюрах часів гетьмана Мазепи. З приводу цих одмін, В. К. Прокопович писав у своїй праці "Сфрагістичні етюди": "Новива ся, зближуючи печать П. Орлика саме сим характерним для Мазепинської доби орнаментальним сюжетом, ... переносить у сфрагістику усталену традицію української графіки тієї доби. Доволі пригадати твори таких майстрів золотого віку нашої культури, як Щирський, Галаховський, Мігура... з наших стародруків тієї пори... пишні арматури, до яких складу, композиції й стилю вельми наближається арматура печаті часів П. Орлика... В печаті Орликовій новина сутня в одному, — в легенді, і зміна *грунтовна*, що велику вагу має... не в тому, що в печаті єсть, а саме в тому, чого в ній нема... Нема, нарешті, в легенді отих слів: "Його Царского Величества"... , що їх обов'язково бачили ми досі на її попередницях... Україна, ставши цілком незалежною державою, й зовнішніми ознаками те виявляє й означає на власній печаті: *се печать незалежної держави*" (цитую з рукопису "Сфрагістичні етюди").

З огляду на непевні часи й обставини, в яких живемо, вирішив я висристати згоду редакції "Україна" та подати вже тепер друком репродукцію універсалу, як і опис печатки, не чекаючи, доки вийде у світ друком повний текст праці покійного В. К. Прокоповича.

А. Яковлів

Дослідник Самовидця

(ПАМ'ЯТІ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО)

Дійшла до нас вістка, що 1951 р. на далекій Україні помер український історик Микола Неонівч Петровський.

Згадуючи про згаслого вченого, доводиться насамперед ствердити, що загальнопоширений погляд, згідно з яким твори (спосіб їх виконання, їх тематика) характеризують їх авторів: мистців, літераторів і вчених, — не завжди відповідає дійсності. Бувають часи, коли загальні правила ламаються, зламуючи разом з тим і людську долю.

Саме в такому часі вчив і працював М. Н. Петровський. Майбутній історіограф, розглядаючи здобутки української науки ХХ століття, може побачити в Петровському лише автора досить незграбно виконаних праць на теми суцього політичного настановлення ("возз'єднання" українського народу з російським, у першу чергу) і виразної політичної тенденції. Але в такому разі цей майбутній історіограф буде дуже несправедливий до М. Н. Петровського, бо така тематика по суті мало цікавила науковця, і до спрацьовування її він, за своїми здібностями і за своїм "стилем" був, властиво кажучи, мало здатний.

Авторові цих рядків доводилося кілька років знати покійного історика і над його дослідями спеціально працювати. Ті зустрічі й ознайомлення з його працями спричинилися до цілком іншого розуміння Петровського, його долі і його праць.

Микола Неонівч Петровський був сином священика в одному з "поліських" повітів Чернігівщини. У перші роки по революції скінчив він Ніжинський Історично-Філологічний Інститут і там таки залишився працювати науково, бувши послідовно професорським стипендіатом, доцентом і професором. Лише 1934 р. переїхав він на постійну працю до Києва.

Вузька смужка, що простяглася довгою стогою від східних до західних меж України, відділяючи її від її північної сусідки Білоруси, є смужка перехідних говірок, характерних вживанням, так званих, "дифтонгів". Авторові цих рядків завжди здавалося, що справа полягає не тільки в "перехідності" цих говірок, людських типів та їх ознак, але має якісь глибші коріння, ховаючи в собі далеке минуле, коли "поліські" племена сіверян і древлян були кандидатами на створення осібної слов'янської нації, не тотезної ані українцям, ані білорусам. Та цього не сталося, поліщуки увійшли до одної чи до другої більшої національної групи, зберігши, одначе, давні, тільки їм притаманні, риси.

М. Н. Петровський був один з типових представників українського Чернігівського Полісся. Це виявлялося з перших же його слів, бо він розмовляв цілком особливою говіркою, неухильно зберігаючи вживання дифтонгів. Чуючи його "вуон" (замість "він"), я щиро дивувався, як такою незайманою пронесла ця культурна людина говірку свого дитинства, оберігши її від міцних впливів української літературної мови та її загальноприйнятої вимови, нівельованої впливами великих збірних центрів — міст.

Та й сама зовнішність Петровського була особлива, поліська. Це була середня на зріст людина, з темним волоссям, з розміреною, спокійною мовою. З-під окулярів допитливо дивилися розумні, темні очі.

Коли говорити про його характеристичні риси як людини, насамперед треба відзначити безперечно феноменальну пам'ять покійного. Річ ясна, що кожний вчений повинен мати добре розвинену пам'ять. Але феноменальна

пам'ять — явище й серед учених не так же вже часте. Автор цих рядків знав лише академіка А. Кримського і професора М. Зерова. Обидва просто вражали цією своєю здібністю. Поруч них — і хто знає, чи не вище навіть за них, здавалося б, недосяжних, — стояв Петровський. Бувши знавцем української історії, він зберігав у своїй пам'яті не тільки головні події, але й сотки тисяч дрібніших подій, подробиць, обставин, імен дійових осіб, дат, назв місць тощо. Якщо говорити про вченого-фахівця, як про знавця свого предмета в цілому, Петровський був неперевершений, пам'ятаючи далеко більше за інших науковців, навіть найславніших, найавторитетніших і найглибших знавців.

Щоправда, феноменальна пам'ять для вченого не завжди є тільки позитивне явище. В ній бо може лежати небезпека підкорення його всієї величезній кількості зятмлених знавців. Здається, що Кримському його незвичайна пам'ять радше перешкодила створити праці великої синтези.

З Петровським справа була дещо інша, бо, на його щастя, він був учений з виразним даром до кропіткої, проникливої, уважної аналізи подій, явищ, чинників. Це був дар винятковий, з тим, що він не сполучав у собі, але виключав, користуючись іншими методами наукового дослідю. Аналітик з Петровського через те був визначний. Але він мусив ним лишитися й не виходити за межі ані своєї методи, ані зв'язаних з нею тем.

Він і не думав від них відходити, сам добре розуміючи властивість свого хисту й часто про це говорячи. Тематикою М. Н. Петровського стали біографії окремих діячів України доби Гетьманщини: перевірка певних історичних обставин, перевірка й встановлення правильности чи невірности певних відомостей в актах чи в свідченнях сучасників. Ці дослідю, що в 20-х роках виходили у виданнях Ніжинського Педагогічного Інституту (де Петровський професорував), чи у виданнях Української Академії Наук (де він був за члена кількох комісій), залишаються дорогоцінним внеском в українську історичну науку...

Коли ж Петровський взявся до ширшої теми, він знов таки вдало вибрав її, враховуючи якості свого дару. Його велика монографія "Нариси з історії України, т. I. Дослідю над літописом Самовидця" (Харків, 1930), дала йому змогу виявити своє виняткове знання й свої незвичайні аналітичні здібності.

Доба 20-х років на Радянській Україні залишила по собі значну кількість наукових дослідю з української історії. Деякі з них є великої глибини й досконалого виконання. Але і в цій міцній групі дослідю Петровського про літопис Самовидця займає (принаймні — на погляд автора цих рядків), мабуть, чи не перше місце. Сторінка за сторінкою присвячується тому чи іншому рскові в оповіданні Самовидця, тому чи іншому згаданому ним фактові. Старанно й вдало зіставляються з Самовидцем інші відомі джерела, порівнюються й оцінюються. Висновок в кожному разі є збудований на старанній перевірці, на всебічному розгляді питання. В цілому, розвідка Петровського "розкриває" літопис, що стає, як історичне джерело, після того ясним і перевіреним (чи — в певних місцях — запереченим).

Петровський (разом з проф. О. Оглоблиним і архівістом В. Романовським) дійшов висновку, що за автора літопису миг бути тільки Роман Ракушка, *) і цієї думки він вперто додержувався, жваво реагуючи на всі спроби "розвінчати" його герся, заперечивши його авторство.

Крім монографії про Самовидця та інших розвідок, Петровський є автор кількох рецензій і критичних зауважень. Їх не є багато, але всі вони опрацьовані дуже старанно. Як критик, Петровський дослівно навалював на голову

*) Український політичний діяч за часів першої Руїни (1623-1703).

автора рецензованої праці весь величезний запас свого знання і всю силу свого критично-аналітичного дару. Якщо в рецензованій праці були якісь помилки, вони нещадно викривалися в усій їх повноті. Його рецензія на "Місто і територія на Гетьманщині" П. Клименка, надрукована в "Україні" М. Грушевського, може правити за яскравий приклад, як небезпечно було потрапити під нищівний удар критичної зброї Петровського.

Загалом, М. Н. Петровський був учений, залюблений у свою працю. В ньому нічого не було від типа тих науковців, що живуть переважно іншими інтересами (громадська праця, ділові відносини, зацікавлення до літератури чи мистецтва, чи замилювання у родинному чи особистому житті). Петровський, щоправда, цікавився всім тим, бо не належав до людей "не від миру сього", але завжди на першому місці для нього були його наукові інтереси, що про них він міг із захопленням говорити годинами.

Великі знання робили з Петровського цікавого лектора. Свій виклад він раз-у-раз переривав, щоб розповісти якусь яскраву подробицю, чи — часом — якусь тогочасну анекдоту, і аудиторія студентів, що дуже любила свого професора і з надзвичайною увагою слухала його виклади, відповідала дружнім сміхом. Історія показувалася їм в її яскравій життєвій перспективі, а не в суцільній схемі.

До такої "сухої схеми" Петровський не мав нахилу — і це не є цілком позитивною рисою. Бо вчений історик має вміння укласти в загальні схеми все багатство історичного фактажу.

Ця риса творчості й здібностей Петровського виявила себе негативно, коли "зламався" закономірний і вибраний ним самим шлях дослідника-аполітика.

Бувши, в передвоєнні, воєнні й повоєнні роки, науковим працівником у Києві, Уфі й знов у Києві, Петровський мусив перейти на іншу тематику. Цій тематиці — передусім, з'єднанню України з Московщиною — він присвятив чималу кількість більших і менших статтів і заміток.

Про них мало що можна сказати. Це не була властива Петровському тематика, широко закреслені проблеми історичного процесу його ніколи особливо не цікавили. Майстер "бісерної аналізи", він ніколи раніше не брався до таких тем. Він не любив їх та й не вмів їх виконувати.

Ми не будемо тут розбирати політичні настановлення творів Петровського. Це була тематика іншого політичного настановлення, і не Петровський був за її творця. Але ми можемо оцінити самий спосіб виконання тих тем, більшу чи меншу досконалість, послідовність, зрештою, талановитість в їх опрацюванні. Висновок напрашується сам собою: Петровський для тих тем не надавався. І справді, їх опрацьовано недбало, сказати б незграбно, часто примітивно. Ламаючи свою "наукову природу", Петровський намагався побудувати, якщо не схему, то, принаймні, напрям розвитку історичних подій. Та й те не було його стихією. Зрідка, "контрабандою", вдавалося йому зачепитися за те чи інше питання аналізи певної події, й тут знову відчувалася зручна рука наукового фахівця. Поза тим, твори Петровського цієї доби є явною невдачею.

Майбутньому історіографові, що буде оцінювати наукову творчість Миколи Петровського, слід зважити на час, коли жив і творив цей, зовсім, зрештою, аполітичний, закоханий в українське минуле, вчений історик. І тоді у вірній перспективі стануть перед таким історіографом, як перші, так і останні праці М. Петровського, і він зможе, замислившись над складними витинами людської долі за нашої доби, правильно оцінити прекрасні зразки історичної аналізи в перших дослідчих працях покійного українського вченого.

Гоголіяна

(ДО СТОЛІТТЯ СМЕРТИ М. ГОГОЛЯ)

4-го березня 1952 р. минуло сто років з дня смерти геніального сина української землі, великого російського письменника М. Гоголя. Всіма клітинами своєї душі він був прив'язаний до України, особливо за своїх молодих років. Хоч Гоголь і не належав до роду наказного гетьмана XVII в. (1674-1679), чи до роду пинського й турівського єпископа Йони, що підписав акт злуки Церков 1596 р. (така генеалогія, очевидно, як і багато тодішніх та почасти й теперішніх, є фальшива), але він був сином українського письменника Василя Гоголя (1780-1825), автора українських комедій, що одна з них: "Простак, або хитрощі жінки, перехитрені москалем", дійшла до нас, завдяки П. Кулішеві, що знайшов цю п'єсу в бібліотеці Трошинських і видрукував її в "Основи" (1862. II.). Батькові М. Гоголя саме недавно молодий французький славіст Робер Тріюмф присвятив цінну статтю: («Revue des Etudes Slaves.» 1948, стор. 82-100).

Гоголь, безперечно, знав українську мову. Про це свідчать і епіграфи до "Сорочинського ярмарку", взяті з творів І. Катляревського, Гулака-Артемовського, Гоголя-батька та з українських народніх пісень, і збірка "Книга всякої всячини", що її запровадив Гоголь 1826 р., де він записував матеріали до "лексикона малоросійського", і лист українською мовою до польського письменника Богдана Залеського (1837), і, зокрема, твердження Якіма Німченка, особистого Гоголевого слуги: "По-малоросійському Гоголь розмовляв добре". ("Русскій архивъ", 1893, № 3, стор. 304).

Зрештою, українізмів аж рясніють у російській прозі М. Гоголя. (Див. В. Чаплєнко, "Українізмів в мові М. Гоголя", Августбург, 1948, стор. 28). Первісний текст Гоголевих творів був мовою далеко ближчий до України, ніж тоді, коли цей текст перейшов, очевидно, через руки російських редакторів, як про це довідуємося зі збірки Російської Академії Наук: "Памяти В. А. Жуковського и Н. В. Гоголя", С.-Петербургъ, 1909, в. 3.

М. Костомаров у своєму огляді творів українською мовою ("Молодик" на 1844 р., стор. 161), твердив: "Знавці кажуть, що багато того самого (тобто Гоголеві твори з українською тематикою), якби воно було природною мовою, було б краще".

Так, Гоголь, будиши українцем з роду, став російським письменником, до того ж ще й патріотом-царелюбцем, куди більшим, ніж, наприклад, В. Кашіст...

Піти слідами свого сучасника Т. Шевченка й зробити з українською пресою те, що перший зробив з українською поезією, — на це М. Гоголь не спромігся. Ніхто бо не перешкоджав йому писати українською мовою, але він добровільно вибрав російську мову й присвятив себе цілком на службу російській літературі.

Про те, що цей вибір був свідомий і добровільний, може яскраво свідчити відомий лист Гоголя до О. Смирнової, де письменник зовсім виразно твердить:

"Скажу вам одно слово щодо того, яка в мене душа — хохляцька чи російська, тому що це, як я бачу з листа вашого, було один час предметом ваших міркувань і суперечок з іншими. На це вам скажу, що я сам не знаю, яка в мене душа, — хохляцька чи російська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ні росіянинові перед малоросіянином. Обидві природи надто щедро обдаровані Богом і як навмисне

кожна з них зосібна містить у собі те, чого немає в іншій: явний знак, що вони повинні доповнити одна одну"... (Письма Н. В. Гоголя, Редакція В. И. Шеврока, т. II, стор. 577).

Але треба визнати, що Гоголь своєю творчістю дещо зробив корисного для України.

Хоч Україна Гоголя є підмальована, романтична, а не реальна, як про це справедливо писав П. Куліш у своїх знаменних статтях ("Основа", IV, V, IX, XI, XII, 1861 р.), хоч чимало є поплутаного й "від лукавого" в "Тарасі Бульбі" (останній — нема чого з тим ховатися — підо впливом "Історії Русів" містить чимало історичних помилок і недоречностей, а то й просто дурниць, про поляків, жидів, католиків...), проте твори Гоголя російською мовою, що їх перекладено майже на всі європейські мови, багато причинилися до пізнання України, дарма що романтичної, її природи і народу...

А скільки було "малоросів", що підо впливом творів Гоголя зробилися "українцями"! Мав рацію М. Грушевський, коли твердив: "Люди наших поколінь певно тямлять, скільки завдячили Гоголевим повістям в розвої й усвідомленні своїх українських симпатій".

"На весь вік зосталось у мене вражіння від того, як тато читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого Тараса Бульбу... Здається, ті яскраві малюнки чудового твору, — що зостається до сього часу найкращим історичним оповіданням в усій російській літературі, — вкувалися з одвого разу наввіки в мою пам'ять!" (Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. "Україна", Київ, 1926, 2-3, стор. 51-52).

Недарма переклади Гоголя на українську мову, що почалися в 50-х роках XIX в., тягнуться аж до наших днів, і працювали над цими перекладами такі знавці української мови як М. Старицький, Олена Пчілка, М. Садовський, І. Франко, В. Щурат, А. Ніковський, М. Рильський... (Див. покажчик українських перекладів і переробок творів Гоголя з-під пера В. Д-ського, в 7-8-ій книжці "Червоного Шляху", Харків, 1927, та доповнення В. Дорошенка в ч. 3 "Бібліологічні Вісті", 1927 р.; порівн. також змістовну статтю В. Чапленка "Повернений Гоголь" ("Свобода", недільне видання, 2. III. 1952) та додаток неї: С. Титаренко. Як ми "повертали" Гоголя. Спогад (теж там, 27. IV. 1952).

ЗАПИСКА ДО БОГДАНА ЗАЛЕСЬКОГО *)

*Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то соляшка, не то завійниця (хай їй при-
сниться лисий дідько), та тепер списибі Богові, кажуть начей-то пан
зовсім здоров. Дай же Боже, щоб надовго, на славу усій козацькій землі
давав би чернецького хліба усякій болізни і злидням. Та й нас би не
забував, тисульки в Рим слав. Добре б було, коли б і сам туди коли-
небудь примандрував. Дуже-дуже близький земляк, а по серцю ще ближ-
чий, чим по землі.*

Микола Гоголь

*) Богдан Залеський (1802-1886), видатний польський поет, так званої, «української школи». Після польського повстання 1831 р. виїмагував до Франції.

З ним, як і з Адамом Міцкевічем, Гоголь зблизився під час свого перебування в Парижі 1836 р. О. Данилевський (1809-1888) — земляк Гоголя і найближчий його приятель, оповідав відомому гоголезнавцеві В. І. Шенрокові (1853-1910), що через те, що Гоголь не вмів розмовляти по-польському, їх розмови відбувалися або російською, або, далеко частіше, українською мовою.

Ця записка вперше була видрукувана в «Кіевской Старинѣ», 1899, X, стор. 284.

Два ювілеї Гоголя у Франції

31-го січня 1902 р. ¹⁾ В. Горленко писав у невиданому російському листі до французького письменника Д. Роша (див. про нього "Україна", ч. 6, стор. 477): "... Від сучасних авторів я завжди вертаюся думкою до великого Гоголя, що його так мало знають у Вас! Можливо, що тепер, у 50-річний його ювілей можна буде дещо видрукувати з Гоголя. Тому разом з гравюрами Левницького надсилаю Вам портрет Гоголя з великим проханням умістити його в "Ілюстрасьйон" ²⁾ з Вашою заміткою".

10-го лютого 1902 р. В. Горленко вислав до Роша ще один портрет Гоголя, твердячи: "Дуже й дуже бажано, щоб той чи інший портрет з'явився в "Ілюстрасьйон" з Вашою заміткою. Я пишу статтю про Гоголя і знайомих з ним чужинців. ³⁾ Виходить, що французьких перекладів Гоголя було вельми багато, але всі вони з'являлися за таких часів, коли цього не могли оцінити у Франції..."

Замітка про Гоголя з-під пера Д. Роша дійсно з'явилася, 22-го березня 1902 р., в "Ілюстрасьйон", але займала вона лише 18 рядків!.. Отже, не дивно, що в листі з 25-го березня 1902 р., В. Горленко висловив з цього приводу своє незадоволення: "... "Ілюстрасьйон" не дуже то розщедрилася на місце для Гоголя. Проте різні злюдії та шахраї, як Сесіль Родс ⁴⁾, займають в ній цілі сторінки. Але таке саме діється й у світі.. У всякому разі, велика Вам подяка за милу працю й клопоти, що, завдяки їм, Гоголь і дістався до "Ілюстрасьйон"..."

Як бачимо, 50-річний ювілей Гоголя пройшов зовсім непомітно у французькій пресі. Більш-менш те саме бачимо й у столітній його ювілей. Як не числити досить таки поверхових паризьких статей Андре Беклера в «Les Nouvelles Littéraires» (31. I. 1952), Домініка Арбана в «Le Figaro Littéraire» (1. III. 1952) ⁵⁾ та Андре П'єра в «Le Monde» (4. III. 1952) про Гоголя й Меріме (є це, власне, коротке резюме студії шебіжчика Менго в "повному зібранні творів" Меріме, що з'явилося 1931 р.), — французька літературна еліта майже не відгукнулася в друках на ювілей Гоголя. Переклад "Портрета", що його зробила Ельза Тріоле (Les Editeurs français réunis), стосується більше політичної ділянки, а саме — того шуму, що французька комуністична партія, за інструкцією Москви, спробувала створити навколо ювілею Гоголя.

Не мав великого успіху також і Гоголів вечір, улаштований у театрі «Atelier» 17-го березня 1952 р., де Кльод Руа виголосив банальну промову про великого російського письменника, а театральна дружина Марселя Марсо відіграла мімодраму "Шинеля" і Андре Барзак виставив одну дію з "Ревізора".

Сорбова теж лише бledo відзначила столітній ювілей Гоголя. Серед окремих виступів, досить блискуча промова академіка Авдре Моруа заслуговує на увагу. Але загальна картина сумна, — великий ювілей своїми творами не здобув ще широкого читача у Франції. Гоголь ніколи не мав тут того впливу, що його мали, наприклад, Толстой, Достоевський і навіть Тургенєв. Причини?

1) На всіх своїх листах В. Горленко завжди зазначував обидва стилі; ми подаємо дати за старим стилем.

2) Відомий французький ілюстрований тижневик.

3) Ця стаття під заголовком «Гоголь и иностранцы» пізніше увійшла до збірки «Отблески». СПб, 1905, стор. 1-27.

4) Один з тодішніх яскравих представників англійського імперіалізму, Сесіль Родс (1852-1902) був за власника великих діамантових копалень у Капландії й один з найголовніших спричинників англо-бурської війни, що мала свого часу такий широкий розголос.

5) Ця сама стаття була видрукувана в газеті «Combat», 26 лютого.

Їх чимало, але головна — це те, що Гоголь є надто національний російський письменник. За винятком Гоголевих творів з українською тематикою, що в них французи шукають лиш екзотики, всі ті Плонкіни, Манілови, Хлестакови не викликали особливого зацікавлення навіть у французької читацької еліти. Надто ті типи були зв'язані з Росією Миколи I... Щодо Гоголевих повістей з фантастичною тематикою («Портрет»; «Шинеля»; «Вій»...), вони просто були незрозумілі для французької критики, що, зрештою, волила на більш-менш подібні сюжети німецькі романтичні твори.

Гоголь у Парижі

Восени 1836 р. Гоголь, через Швейцарію, прибув до Парижу, де знайшов свого земляка й шкільного товариша О. Данилевського. Обидва вони оселилися в невеликому мебльованому помешканні при майдані Біржі (Place de la Bourse, N 12.)

В першому свому листі з Парижу, 12. XI. 1836 р., до В. Жуковського Гоголь твердить, що «Париж не такий поганий, як я собі уявляв, а що є найкраще для мене, місць для прогулянок дуже багато; одного саду Тюїлері та Елізейських піль досить на цілий день хідні»¹).

Незабаром, у листі до матері, Гоголь вже захоплено описує життя в Парижі: «Жити в ньому можна, як хочете, й дорого й дешево, — у такій мірі дешево, як не можна навіть у Петербурзі...

«Вчора я був у Люврській картинній галерії, це вже вдруге, і все насиду міг вийти. Картини тут зібралися найкращі з усього світу. Був минулого тижня у відомому саду (Jardin des plantes), де зібрані всі рідкі рослини з усього світу, і все на вільному повітрі. Слони, верблюди, струсі й мавпи ходять там, як у себе дома... Увесь Париж є наповнений тепер музикантами, співаками, малярами, артистами і мистцями всіх родів. Вулиці всі є освітлені газом».²).

Але в іншому листі до матері, 14/2 січня 1837 р., він скаржився на — сльоту й вогкість. «Тут зовсім нема зими... Тутешні мерканти в літніх сурдутах ходять цілу зиму...»³).

«Париж, — пише Гоголь 25-го січня 1837 р., до свого приятеля ще зі шкільних часів, М. Прокоповича, — гарне місце для того, хто власне їде до Парижу, щоб вірнути в ціле його життя. Але для таких людей, як ми з тобою, — не думаю, хіба треба скинути з кожного з нас по 8 літ... Тут усе політика, в кожному провулку й провулочку бібліотека з журналами. Зупинишся на вулиці чистити чоботи, тобі тичуть у руки журнал... Тільки в одне життя театральне я іноді вступаю: італійська опера тут чудова!.. Я був не так давно в Théâtre Français, де святкували день народження Мольєра. Виставляли його п'єси «Тартюф» і «Удаваний хворий». Обидві були дуже добре грані, принаймні як порівняти з тим, як їх грають у нас... Акторів багато, дуже багато добрих... Театри всі обладнані преєрасно...»⁴).

1) Письма Н. В. Гоголя, Редакція В. И. Шенрока, т. 1, стор. 415.

2) Теж там, стор. 417-418.

3) Теж там, стор. 420.

4) Теж там, стор. 420-423.

З листа до матері 15. II. 1837 р. дізнаємося, що Гоголь відвідав Версаль, звідки виніс велике враження. «Палац, сади, парки, без жодного порівняння пишніші від нашого Царського Села і побудовані з великим смаком...»⁵⁾.

З того таки листа бачимо, що Гоголь був присутній на паризькому карнавалі, де «останнього дня була така сила народу, якої я ніколи ще не бачив».

Гоголь незабаром поїхав до Риму, але все не забуває Парижу, як це видно з його листа до О. Данилевського 1838р.: «Париж зі своїми чудовими храмами мене багато розстроїв. Куди не йду, все ввижаються мені храми. Думка моя ще не вся відірвалася від Монмартру й бульвару des Italiens.»⁶⁾.

Вдруге Гоголь оселився в Парижі в січні 1845 р. і жив у помешканні, що підшукав для нього його друг граф О. П. Толстой. «Прекрасна кімната при rue de la Paix,» як писала про те паризьке мешкання графиня А. Вієльгорська в грудні 1844 р. Проте Гоголь цього разу не дуже був задоволений з французької столиці, де він захворів і звідки швидко втік (у березні 1845 р.) до Франкфурту.

Гоголь писав у Парижі «Мертві душі», але, як свідчить його приятель П. Анненков, він «не любив тоді французької літератури, зовсім нічого не читав з французького красномовства...».

Дійсно, в творах Гоголя нема жодного впливу французької літератури, що, як видно, була чужа йому. Зрештою, він не знав добре французької мови й читав по-французькому спершу зі словником. Але здібний від природи Гоголь зробив у Парижі великий поступ у французькій мові і, за словами А. Карамзіна, «досить добре розумів її, щоб слідкувати за театрами»...

Отже, Париж ніколи не грав такої ролі в житті й творчості Гоголя, як Рим, що в ньому геніяльний письменник був просто закоханий. Але в століття його смерті, в органі, що виходить у Парижі, не можна було, бодай коротко, не згадати про перебування Гоголя у французькій столиці.

М. Гоголь, російська мова і росіяни (СВІДОЦТВО СУЧАСНИКІВ)

«Ніхто не завдав згубнішого удару чистоті, поправності російській мові і витонченому смакові, як Гоголь».

(Лист Ф. Булгаріна до П. Хавського про Гоголя. «Русская Старина», 1872, т. V, стор. 482).

«Він тримався здебільша осторонь від усіх. Якщо він сидів і до нього підмошувалися з наміром «побалакати, довідатися: чи не пише він чогонебудь нового?» — він починав кувати, або дивитися в іншу кімнату, або простієнько вставав і відходив. Він відбігав від звичайної своєї поведінки, якщо серед запрошених разом із ним опинявся якийсь малоросіянин, член того самого слов'янофільського гуртка. Якимсь таємничим маневром тягнуло їх зараз таки один до одного: вони сідали в кутек і розмовляли нерідко між собою цілий вечір, гаряче й піднесено, як Гоголь (при мені принаймні) ні разу не розмовляв з кимнебудь з великорусів».

(Н. В. Бергъ, Воспоминанія о Н. В. Гоголь, «Русская Старина», 1872, т. V., стор. 120-121).

5) Теж там, стор. 430.

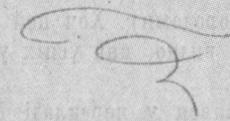
6) Теж там, стор. 538. Храмами Гоголь тут називає жартома ресторани.

32

У сосідів дача була,
 У сосідів шинка була,
 А гірше ми дачиники
 У насраєтні а ми шинки.
 Діти сосідів мило ііі
 У сосідів умені
 А у мене не граю
 У якого не маю

За сосідом індивіду
 За сосідом у вдову
 У дубрані сосідом
 Дів сосідівну ховати.

Мені не сіт одна поштина
 У руки твої подарив
 А пам'ять ^{у сна} ~~в сна~~ ехадина
 Що ніколи не вадина.

Будити сосідів.

„Тарас Бульба“ у Франції

Перший французький переклад „Тараса Бульби“ з'явився 1845 р., коли Люї Віярдо (про нього див. „Україна“, ч. 1, стор. 6) переклав і видав ув'язаному томі такі Гоголіві твори: „Тарас Бульба“, „Записки божевільного“, „Коляса“, „Старосвітські поміщики“ і „Вій“ (Paris, Paulin, 18°, VII, 324). З передмови Віярдо довідуємося, що він зовсім не знав російської мови, а перекладав зі слів двох молодих друзів (один з них був І. Турґенєв), що читали йому Гоголя, відразу перекладаючи, як могли, на французьку мову... Ясно, що в таких умовах цей переклад не міг бути досконалим, проте він є досить пристойний. З приводу цього перекладу Сент-Бев широко обговорив „Тараса Бульбу“, називаючи цю повість „Іліадою запорожців“ (*Revue des deux Mondes*, I. XII. 1845).

Переклад Віярдо мав успіх у читачів, бо 1853 р. відоме видавництво Гашета (*Hachette*) видало „Тараса Бульбу“ окремо у «*Bibliothèque des chemins de fer*». Відтоді цей переклад видавався стереотипно в Гашета 1872, 1874, 1882 (*Bibliothèque des meilleurs romans étrangers*). Цей самий переклад друкувався у збірці «*Bibliothèque des écoles et des familles*» (1892, 1893, 1896, 1902). За наших днів також, не зважаючи на силу інших, новіших перекладів, переклад Віярдо не зневажали. 1936 року видавництво Гашета видало цей переклад у «*Bibliothèque de la jeunesse*», з 8 світлинами з французького фільму „Тарас Бульба“, де головну роль грав славетний артист Гаррі Бор, що загинув як жертва нацистського терору. А 1947 р. поважне паризьке видавництво *Librairie Gründ* видрукувало також переклад Віярдо в колекції «*Gründ illustrée, série trèfle*», з 1 гарною кольоровою ілюстрацією та 8 гравюрами Анрі Демпра (*Henri Dimpre*). Так само 1949 р. мистецьке видавництво *Les Emeraudes*, випускаючи „Тараса Бульбу“ в розкішному виданні (200 стор. in folio), з цікавою передмовою Поля Ребу (*Paul Reboux*) та з численними малюнками й офортами мистця П. Арканджолі, — вибрало для цього видання переклад Віярдо.

1889 р. з'явився в Парижі, у видавництві Н. Lecène et Н. Oudin, новий переклад з-під пера російського емігранта Б. Цейтліна (*B. Tseytline*) та француза Е. Жюберта (*E. Jaubert*) під заголовком «*Taras Boulba*», *mœurs des Cosaques Zaporogues* (8°, стор. 237. З малюнками Де Жіль Баера, що всіх запорожців змалював з широкими й довгими бородами). Хоч цей переклад слабенький, гірший за переклад Віярдо, але й він, видно, мав успіх у читачів, бо його перевидали 1890 і 1892 рр.

1891 р. „Тарас Бульба“ з'явився у перекладі Мішеля Деліна *) у відомому видавництві Е. Flammarion у збірці «*Auteurs célèbres*», т. 197. Цей переклад перевидано 1892 р., з гравюрами, в збірці «*Chefs-d'œuvre du siècle illustrés*, т. VI. З-під пера цього самого перекладача з'явилася 1893 р. в газеті «*Paris*» (18/XII) маловартна стаття «*Grande Russie et Petite Russie*». Проте не зайвим буде цю статтю відмітити, бо там читаємо: „в Парижі має вийти незабаром збірка творів Шевченка“... Така збірка так і не з'явилася...

1927 р. в збірці «*Scripta manent*» (видавництво «*A l'Enseigne du Pot Cassé*») з'явився кращий ніж попередній, але теж не зовсім досконалий переклад „Тараса Бульби“, що його зробив Жарл-Прієл. Але окрасою цього видання були ілюстрації, що їх з великим смаком виконала малярка Олександра По-

*) Псевдонім російського емігранта жидівського роду Ашкіназі (1851-1914), що походив з Одеси (*V. Boutchik, La littérature russe en France. Paris, H. Champion, 1947, стор. 31*).

тоцька-Щекотіхіна, талановита українка, учениця двох славних майстрів: росіянина Н. Реріха й француза Моріса Дені. Ще молодою дівчиною, 1912 р., вона брала участь у відомій виставці "Мирь Искусств", де виставлявся свого часу також і Нарбут. 1925 р. Потоцька-Щекотіхіна одержала на Паризькій Всесвітній Виставці похвальний диплом, а 1927 р. вона влаштувала в Парижі свою власну виставку, що мала не абиякий успіх (вступ до каталогу її написав небіжчик Моріс Дені). Пізніше О. Потоцька-Щекотіхіна повернулася до СРСР, і доля її нам невідома.

1930 р. у паризькому видавництві Payot з'явилося двомовне видання "Тараса Бульби" російською й французькою мовами в перекладі російського емігранта чи емігрантки Н. de Witte. Тому що тут є оригінал, цим виданням радо користуються студенти-русисти, хоч він ні з мистецького погляду, ні з погляду точности, що особливо важить при двомовному виданні, ніяк не може правити за зразок. Наприклад, катований Остан залицує: "Батьку, де ти? Чи чуєш ти *все це*? — А в перекладі це запитання звучить: «Père, ou es-tu? M'entends-tu?» (Чи ти мене чуєш?). Або: "Слухай, пане!" — сказав Янкель... — перекладено: «*Ecoutez, mon colonel, dit Yancel...* (Слухайте, пане полковнику...).

Занотуємо також інше видання перекладу вже згаданого Jarl-Priel, з цікавими кольоровими офортами А. Гринецького та з гарною обкладинкою Н. Альтмана. (Editions La Pléiade, Paris, 1931). Наклад цього розкішного видання всього 100 примірників. Цей самий переклад вийшов у видавництві Emile-Paul-Frères 1935 р.

Зовсім незугарній переклад маємо в "пристосуванні" (adaptation) Б. Жерома (B. Jégôm), з 4 малюнками М. Лекультра, що з'явився 1932 р. в паризькому видавництві Librairie Delagrave, «Bibliothèque Juventa». На жовторевій обкладинці сивобородий Бульба сидить при вогнищі.

1937 р., у видавництві Librairie Gründ, у «Bibliothèque précieuse» з'явився переклад Marie Alexandre. На жовторевій обкладинці якийсь татарин має, мабуть, уособлювати Тараса Бульбу. Цей переклад заслуговує на увагу хіба тим, що перекладачка (певно, з великої любови до українців!) викинула увесь сумний кінець повісти, обмеживши епілог до 17 рядків. Залишивши Тараса Бульбу живим та цілим, вона закінчила повість бадьорим акордом: "Вони (тобто запорожці) визволилися нарешті з ярма чужоземних панів і з-під ненависного панування жидів на землі християнській".

1939 р., "Тарас Бульба" з'явився у видавництві R. Simon, з досить цікавою передмовою, що її написав А. Varuk. До перекладу додано багато приміток.

1945 р., видало "Тараса бульбу" видавництво Marcel Gasnier, з 6 малюнками de Rith.

1946 р., видавництво de Montsouris видрукувало "Тараса Бульбу" в колекції «Dauphine», додавши до перекладу коротенький життєпис Гоголя та його портрет з-під пензля Іванова. На обкладинці Бульба веде за собою гурт козаків. Усі вони в... череському вбранні.

1947 р., видавництво du chêne випустило в світ "Тараса Бульбу" в перекладі Шарля Трамеля. З приміток тут можна довідатися багато дечого нового. Так, наприклад, "куліш — це солодка булка з пшенишного борошна і з яйцями".

1948 р., видавництво Garamond видало "Тараса Бульбу" в «Bibliothèque de poche». Переклали Мадлен і Мішель Ерїстов. У цьому виданні перекладачі пояснюють читачам, що "куліш — це юшка, де плавають квадратики з тіста", а "крамарі — купці, що торгують кременієм".

1949 р., відоме паризьке видавництво Hatier видрукувало "Тараса Бульбу"

в перекладі Марка Семенова, з коротким життєписом Гоголя. Ніякими особливими вартостями цей переклад також не відрізняється. Тому дивним виглядає, що перекладач, мабуть почувуючи себе справжнім автором, присвячує свій переклад третій особі. Його примітки теж не являють собою нічого оригінального. За ним “балач — це бісквіт”, а “куліш — страва з борошна і з яйцями”...

Не задовольняє нас також і переклад “Тараса Бульби”, що його зробив С. Татаруля (Editions Pierre Ardent, 1945). До перекладу додано досить поверхову передмову Charles de Peyret-Chappuis. Примітка про “Русь” і “Україну” не зовсім відповідає історичній дійсності; кульгають і деякі примітки в тексті (київський “воєвода” зовсім не те саме, що “бургомістр”). Цей переклад оздобив досить цікаво, але, на нашу думку, трохи засухо, численними ілюстраціями, літринами й кінцівками Микола Кричевський (див. про нього “Україна” ч. 6, стор. 482).

Отже, як бачимо, “Тарас Бульба” все мав успіх у французького читача, дарма, що переклади цього не смертельного твору не були досконалі. Воно й зрозуміло, що гарно перекласти “Тараса Бульбу” зможе лише видатний французький письменник, що добре знав би російську мову. Таких досі у Франції було обмаль. Сьогодні, на нашу думку, такий переклад міг би зробити, наприклад, Анрі Труая (див. про нього “Україна” ч. 5, стор. 390), при умові, звичайно, якби його зацікавила ця, назагал мало люблена справжніми письменниками, перекладацька праця.

3 французького культурного життя

I.

ВИСТАВКА “ФЕНЕЛЬОН І ЙОГО ДОБА”

Французьке суспільство святкувало 1951 року трьохсоту річницю народження Фенельона. Тому “Національний архів” улаштував у розкішному палаці Рогана, осідку Архіву, виставку, присвячену Фенельонові. Хоч останній своєю вірою та смаком до античності належить ХVII вікові, прете чималими рисами він наближається також до Вольтера й Руссо, який, зрештою, вважав Фенельона за свого попередника, бо в своєму “Телемакові” Фенельон твердив про “мудрих людей, що пізнали мудрість, студіюючи природу”.

На виставці “Національного архіву” можна було бачити відоме погруддя Фенельона з-під різця Лемуана, старі хартії на пергаменті шляхетної родини Salignac de la Moth-Fenelon, що до неї належав славний єпископ Камбре, гравюру семінарії Сен-Сюльпіс, де вчився Фенельон, цілу залу, присвячену двореві Люї XIV, де, як відомо, Фенельон спершу займав високе становище. Коли ж вибухла суперечка “квієтизму”¹⁾, коли Фенельон у своєму голосному творі «Explication des maximes des Saints» станув по боці “квієтизму” він мусив від’їхати до своєї дієцезії в Камбре, де пізніше смиренно підкорився Папі й зрікся своїх теорій.

Хто не пам’ятає незабутнього портрета Фенельона, що його накреслив у своїх спогадах Сен-Сімон? На виставці можна було бачити рукопис “Спогадів” Сен-Сімона, з цим портретом: “Людина, велика на зріст, бліда, з великим носом,

1) Містична доктрина, що, згідно з нею, християнська досконалість полягає виключно в любові до Господа Бога, а не в ділах.

з очима, що в них вогонь і розум промінювали як потік... Лице, що пасувало одночасно отцеві Церкви, єпископові й великому панові”...

Зрештою, на виставці знаходився й портрет Фенельона, що його зробив Вівіан (сьогодні він належить інакшеці Мюнхену). А ось портрет славного суперечника Фенельона, портрет Босюе, з-під пензля Ріго, що сьогодні зберігається в Люврі.

Тут же можна було прочитати заповіт Фенельона: “Кожної хвилини за мого життя я підкорявся Церкві й мав до неї слухняність малої дитини”.

“Суєта — суєт”, — твердив біблійний мудрець. Найславніше життя залишає тільки кілька реліквій у вітринах виставки... Нагрудний хрест і Розп'яття, що належало Фенельонові.

Українець на виставці “Фенельон і його доба” мимоволі згадає, що гетьман Орлик, під час своїх мандрювань у Фракії, читав весесвітньо відомий роман Фенельона “Телемак” (1699). 29/18 червня 1722 р. гетьман вступив в щоденнику: “Лягаючи спати, я наказав дати собі книжку Телемака, бажаючи, як завжди, перед сном почитати її, але цієї книжки не знайшли. Я тоді пригадав собі, що вчора ввечері, сидючи в Енержі, ²⁾, я читав її на талчані й поклав цю книжку на подушку. Коли стелили ліжко... цю книжку поклали під подушкою й там забули її. Отже, я наказав перекладачеві Ібрагімові поїхати завтра й відшукати Телемака”. Увечері другого дня Ібрагім привіз Орлику цей твір Фенельона...

II.

ФРАНЦУЗЬКІ АВТОГРАФИ

Перегорташ “Каталог автографів і історичних документів”, що його видала книгарня Tansky 1951 р., і бачиш, яка є химерна доля автографів французьких політичних діячів, письменників і артистів. Одні, невідомо чому, мають успіх у публіці, — це видно по цінах, — інші є зовсім забуті.

Ось лист визначного діяча в революційному русі Франції Люї Бьяна (1811-1882) коштує лише 200 фр. Натомість, лист Арістїда Бріана з 1911 р. на півтори малі сторінки — 2.600 фр.

Звичайний ввічливий лист Шатобріана (1768-1848) коштує 3.200 фр. Невиданий рукопис Кондорсе (1743-1794) в 14 сторінок in folio — 4.500 фр., а рідкий лист Кюрі (1904 р.), де славетний французький фізик і хемік (1859-1906) дякує ректорові Оксфордського університету за надання йому докторату honoris causa, коштує аж 45.000 фр. Листи ж Альфонса Доде (1840-1897) вагаються між 300 і 1.400 фр.

Листи малярів Дега (1834-1917), Делякруа (1799-1863), Мане (1832-1883) коштують 7.500, 2.400 і 6.500 фр.

Лист Олександра Дюма-батька (1803-1870) до свого видавця можна придбати за 400 фр., проте його ж лист до Віктора Гюґо коштує 2.500 фр.

Гарний і цікавий лист Фенельона (1651-1715) до свого брата виносить 12.500 фр.

Листи й невилані рукописи Фльобера, видно, не дуже приваблюють публіку, бо їх ціни вагаються між 2.000 і 4.200 фр.

Лист Анатоля Франса (1844-1924), писаний вкінці першої світової війни, коштує 3.700 фр.

У каталозі є згадки про листи В. Гюґо: лист поета до дружини Альфонса Доде (1877) коштує 2.500 фр., важливий лист (1868) про роман «Misérables»

²⁾ Містечко на кордоні Добруджі й Фракії.

до видавця — 7.500 фр.; невиданий рукопис в одну сторінку про державний переворот 1851 р. — аж 10.000 фр.

Гарний лист (1826) Лямене (1782-1854), де французький богослов твердить: “Теперішність є сумна, будучина ще сумніша, але Господь Бог є вищий за це все...”, можна купити за 1.500 фр.

Відомо є, що власноручно писаних листів цісаря Наполеона є дуже мало, він бо звичайно диктував їх і потім лише підписував “Нар.”. Тому не дивно, що власноручно написаний лист Наполеона, з 30. IV. 1811 р., де є всього 16 слів, коштує 18.500 фр.

Письменник Жорж Оне (1848-1918), що мав такий успіх у наших бабунь і мамунь, сьогодні зовсім забутий. Ціна його листа лише 200 фр. Але лист Руже де Ліля (1760-1836), творця “Марсельези”, підписаний його прізвищем, що є річ досить рідка, коштує 4.500 фр. Невиданий лист Жан-Жака Руссо (1712-1778) до Madame Dupin у Парижі ціниться аж 34.000 фр.

Як бачимо, прислів'я: «Habent sua fata libelli» стосується також і до автографів

III.

ЛИСТУВАННЯ ВІКТОРА ГЮГО

Твори Віктора Гюго нарешті перейшли в “громадське посідання”, тобто видавці вже не мають платити авторського гонорару спадкоємцям великого французького поета. Це, очевидно, негайно відбилоса на появі давніх і ще невиданих праць Гюго. Поміж останніми варт відзначити другий том листування поета, що налічує 670 листів, з них 240 з'являються вперше. *)

Доба, що охоплює це листування (1849-1866), це доба еміграції поета, еміграції добровільної, бо він не схотів підкоритися режимові Наполеона III. Поет мандрував тоді між Брюсселем і англо-нормандськими островами, аж доки остаточно не оселився на острові Гернсей. Життя з поетом, як це видно з листів, не було легке для близьких: ані для його синів, ані для відданої офіційної дружини Аделі, ані для не менш відданої справжньої дружини — подруги Жюльєтти Друе, що її Гюго спокійненько оселив у своїй хаті. У всіх листах на перше місце висовується сам поет, «его Hugo», якого справедливо називали “геніальним деспотом”.

Гюго пильно слідкує за всім, що пишуть про нього. Він грізно дорікає Лямартінові, що відважився в своєму “Курсі літератури” глухо зазначити стилістичні надужиття в збірці Гюго «Châtiments» (“Кари”).

Гюго був у добрих зносинах з Теофілем Готье, Жорж Занд, Альфредом Мюссе й Олександром Дюма... Він виявив не абияку прозорливість, відгадавши талант початкових тоді поетів: Бодлера, Верлена, Леконт де Ліля..., але він ніколи не міг забути, що Гете свого часу суворо скритикував його роман “Собор Паризької Богоматері”...

Гюго, як і Вольтер, твердо захищав свої авторські права. Під цим оглядом, листування Гюго приносять чимало нового: його видавці Гетзель (див. “Україна”, ч. 1, стор. 2) і Лякруа цілий час мусять давати пояснення поетові, що слідкує за всім: за накладом творів, за їх реклямою, за вибором формату, літер, ілюстрацій, за коректою...

*) Victor Hugo. Correspondance. Tome II (1849-1866). Publiée par M-me Daubray. Paris, Albin Michel, 1950.

Хронологію поетових праць, знаменитих кількістю й якістю за цієї доби, можна легко встановити за сторінками нового тома листування Віктора Гюґо, першорядного джерела для біографії найбільшого французького поета XIX в., а, може, й не лише XIX в., що до його життя й творчості ми ще повернемося.

IV.

ПАРИЗЬКА ПРЕСА 50 РОКІВ ТОМУ

Той, хто киве оком на паризьку пресу 1900 року, буде вражений насамперед її кількістю: 80 політичних щоденників у французькій столиці! (Тепер їх куди менше). Газети коштували тоді 5 сантимів і виходили на 4-х сторінках (тільки «Фігаро» й «Матен» мали шість сторінок). В них майже не було ілюстрацій, проте «підвал» завжди містив новелю відомого письменника...

Монархічна «Gazette de France» була безпосереднім продовженням славної газети Теофраста Ренота, від 1631 р., де є стільки матеріялів про Україну.

«Le Journal des Débats» (тут співробітничали Поль Бурже, Гередія, Лявіс, Вандаль...) налічував 111 років існування.

«Le Temps», що зник у завірюсі німецької окупації 1942 р., існував від 1861 року. Останні дві газети виходили ввечері. Були ще інші вечірні газети, що залишили своє ім'я в історії Франції: «La Cocarde», «La Croix», «La France», «Le Jour», «La Liberté», «La Patrie», «La Presse» — назви, що існували ще перед останньою війною.

Щодо ранкових газет, не можна не згадати на першому місці тодішній «L'Intransigeant» славного полеміста й журналіста Анрі Рошфора (згодом ця газета перетворилася на вечірню). Виходили: «L'Aurore», що й сьогодні існує; «L'Autorité», орган бонапартистів, що його очолював їх відомий првідник Поль де Касаньяк, «L'Echo de Paris», з братами Сімон на чолі, — за часів між двома війнами ця газета була офіціозом генерального штабу, але 1900 року це була виключно літературна, мистецька газета великого «світу», з такими співробітниками, як Льоті, Віктор Маргеріт, Альфред Капюс...

Такими ж газетами були: «Le Figaro» (тут співробітничали: Леон Доде, Аватоль Франс, Марсель Превост...), «Gil Blas», «Le Gaulois».

«L'Éclair» була тоді католицька газета. «La Justice» мала за головного редактора Клемансо, а «Libre Parole» Едварда Дрюмона спеціалізувалася, так би мовити, на протижидівському питанні. «Le Journal» давав перевагу літературі, а «Le Matin», «Le Petit Journal», «Le Petit Parisien» — розпочинали свою блискучу кар'єру інформаційних газет, де сенсації з ефектовними заголовками та численними ілюстраціями грали не абияку роль. Християнська демократія, тоді в самому зародку, мала вже власний орган: «Le Peuple Français». Виходили також давні радикальні газети: «Le Rappel» та «Le Radical»...

«L'Humanité», ще не існувала, ця газета датує 1904 роком, але крайню лівіцю репрезентували тоді два органи: «La Lanterne», де співробітничали Бріан, Міллеран (тоді ще соціалісти), та «La Petite République», колишня газета Гамбетти, де, між іншим, уперше з'явилася 16 квітня 1873 р. невідписана стаття Люї Леже про «Руську літературу» (La littérature ruthène) з нагоди появи «Movimento letterario Ruteno in Russia e Galizia» Михайла Драгоманова...

Російський міраж у Франції

Загал знає, що цариця Катерина II обробила французьку спінію XVIII в., фахівцям відомі всі стежки цієї обробки, а проте лише тепер, після того, як "російська небезпека" постукала в саме вікно Франції, знайшовся французький дослідник, що схотів підійти якомога ближче до того, як "російський міраж" опанував французьку еліту XVIII в.

Маємо на увазі твір, що саме недавно вийшов з друку: Albert Lortholary. *Le Mirage Russe en France au XVIIIe siècle* (1951, Boivin et Cie. Вел. 8°, стор. 409).

Отже, розгорнемо цю грубу книжку... В ній 135 стор, самих лише при- моток і бібліографічних вказівок, які мають свідчити про те, що автор писав свою працю за першоджерелами. Зрештою, знавець XVIII в., ознайомившись зі змістом, не матиме щодо цього найменшого сумніву.

Для французького читача кінця XVII в. Московщина — ще не є Росія, — це країна десь у кінці світу, де ніколи не буває сонця. Там живуть якісь дикуви, з східними звичаями, що розмовляють невідомою мовою. Для француза кінця XVII в. москалі є ще варвари, що мало відрізняються від ляпландців. Єзуїт Авріль, що відвідав Московщину в кінці XVII в., вважає москалів "страшними розпусниками", що позбавлені всякого правдивого релігійного почуття. (*Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie*, 1691). Інший автор пише про них: "Вони є неотесані й грубі, без ніякої чемности, це — зіпсований нарід, без віри, без закону, без сумління, скотоложці та заплямлені без кінця-краю іншими пороками й звірствами" (Margeret. «*Etat de l'Empire de Russie*», 1607). Для француза de la Neuville, що відвідав Москву 1689 р. як амбасадор польського короля (той самий, що 1704 р. навідав Мазепу в Батурині), москалі є варвари, підозрілі, жорстокі, скотоложці, грубі, скупі, болягузи, неотесані, брудні, обжери...

Коли цар Петро I виявив бажання 1697 р. приїхати до Парижу, Люї XIV знаходить спосіб знеохотити його. Це бо є "варвар", і московський представник у Парижі Матвеев скаржиться, що французький двір "мало зважає на нас і на наші справи". Вістку про Полтаву зустріли у Франції з недовір'ям, бо "цілий тутешній нарід є ворожий до Росії", — пише аж 1711 р. Волков, новий царський амбасадор у Парижі. Тому він запропонував цареві спосіб змінити таку думку, спосіб, що дав блискучі наслідки, а саме... підкупити редакторів газет...

7-го травня 1717 р. цар Петро прибув нарешті до Парижу, де широка оцінка не була вельми прихильна до нього: він є "дріб'язковий" і "скупий". Не краща була думка в оточенні тодішнього регента Франції, князя Орлеанського: цар Петро "є вроджений, щоб бути лише боцманом на голландському кораблі". Отже, ця візита царя Петра не була щаслива. Париж бачив у першому російському імператорові лише "дикуна". Парижани навіть не знали добре, як його на ім'я, дехто називає його «*Dimitrius Alexouis*».

Але потрохи французька оцінка починає зважати на доковані факти: цар Петро панує в Росії й панує, як необмежений володар. Тому 1725 р., коли він помер, журнал *Mémoires de Trévoux* присвячує довгий некролог згаслому "геніальному цареві" й вихваляє Петербург, "одне з світових чудес".

В листопаді 1725 р. Академія Наук у Парижі доручає своему секретареві, відомому Фонтенелеві, злжкити панегірик умерлому цареві, що від 1717 р. був паризьким "академіком". Фонтенелів панегірик, зручно написаний, був поверховий і, є підстава гадати, що в його складанні брала участь російська амбасада в

Парижі. Всі ті страхіття, що їх вчинив цар Петро (покарання стрільців, си-на...), про все це Фонтенель згадує досить глухо.

У своїй першій історичній праці, "Історія Карла XII" (1731 р.), у цій праці молодих років, Вольтер закидає цареві Петрові його підступність і взагалі пише про особу царя з помітною іронією. Але вже й тут, через свій войовничий антиклерикалізм, Вольтер не може приховати свого співчуття до боротьби Петра проти "забобонів" і до його релігійних реформ; коротко кажучи, Вольтер робить з царя Петра "філософа" в тому розумінні слова, що його мало воно у XVIII віці.

Як тільки Єлисавета, "Рідна донька Петра Великого", зробилася російською імператрицею, Вольтер починає поважно думати про те, щоб стати істориком царя Петра. Сам Вольтер пізніше (1766 р.) визнав, що в рр. 1744-1745 він поведився, як "досконалий облесник".

Через французького амбасадора в Росії, Вольтер підносить Єлисаветі свою "Анріяду" й пише 16-го червня 1745 р.: "Кілька років тому я написав "Історію Карла XII", але там є кілька помилок... Мій теперішній задум... написати "Історію Петра Великого". Майже рік минув без відповіді... Сьогодні не можна без усмішки читати тодішні листи Вольтера, де він висловлює свою негерилічність.

Нарешті, на початку 1757 р., російський амбасадор у Парижі запропонував Вольтерові, в імені Шувалова, нового фаворита імператриці Єлисавети, написати історію Петра Великого. "Ви пропонуєте мені те, що я бажав уже 30 років", — швидко відповів Вольтер у лютому 1757 р. Проте обережний Вольтер, не зважаючи на заперення цариці Єлисавети, не їде до Петербургу, а воліє залишитися в своїй швейцарській оселі... Отже, реаліст Вольтер виявився сильніший за Вольтера "філософа": в глибині своєї душі він мало вірить "московським Лікургам". Той, хто найбільше причинився до думки, що Росія нічим не відрізняється від Європи, сам не вірить в це, а тим найвіщим, що мріяли про Росію (такі були вже в XVIII віці!), він спокійнісінько писав: "Звичай там такі ж важкі, як і клімат; заздрість до чужинців — скрайня, депрессивність — безмежний, суспільство — нікчемне". (Лист з 30-го червня 1760 р.).

Як саме Вольтер писав свою "Історію Петра Великого", його сварка з петербурзькими цензорами, — все це докладно оповів, за невиданими документами, згааний російський історик Шмурао в праці "Вольтер и его книга о Петре Великом" (Прага, 1929).

Як тільки вийшов перший том праці про Петра Великого, Фрідріх Великий пише до Вольтера: "Я не читатиму історії цих варварів; я хотів би навіть не знати, що вони живуть на нашій півкулі". Але Вольтер заперечує думку пруського короля, бо тоді він почував себе "натуралізованим росіянином" (лист з червня 1760 р.). Другий том "Історії Петра Великого" вийшов аж 1763 р., коли на троні Романових сиділа вже Катерина II.

Як же стрінула цей Вольтерів твір французька еліта?

"О, Боже мій, справді, цей восьмий том Вольтера [що містить "Історію Росії"] викликає огиду низотністю й шлюгавством своїх похвал. Дійсно варто мати щорічну ренту в 100.000 ліврів, жити у вільній країні й написати таку історію!" (д'Алямбер; лист 25-го липня 1763 р. до Mlle de Lespinasse).

Руссо вельми критично поставився до Вольтерового твору, він взагалі мав великі застереження щодо царя Петра та росіян, і з-під його пера вийшли такі рядки: "Російська імперія схоче підкорити Європу й сама буде підкорена. Татары, її підданці, або її сусіди, стануть за господарів Росії й нас. Ця рево-

люція здається меві неминучою. Усі королі Європи спільно працюють, щоб її пришвидшити". («Contrat social»).

Також із застереженнями поставилися до нового героя Вольтерової "історії" Маблі, Кондіак, Мірабо, що різко закидає Вольтерова його помилки й підслесливості, та навіть бере під сумнів титул царя Петра "Великий". Навіть Грімм, вірний агент Катерини II, і той знайшов у першому томі Вольтерового твору підслесливості, недостойну "старого вільного швайцарця"...

У Петербурзі мріяли про велетенський пам'ятник, але цього не знайшли у Вольтеровій "Історії Петра Великого", тому, власне, царський уряд ніколи не переклав цього твору на російську мову.

Тепер, коли історик посідає величезну документацію щодо творчості Вольтера, бачимо, як він цілий час викручувався, щоб, з одного боку, не розгнівати петербурзького двору, а, з другого, щоб не збездістити свого літературного імени...

Однак, як би там не було, Вольтер перший створив міт царя Петра, міт новітнього Лікурґа. Не зважаючи на всі застереження певної еліти, що про них ми згадували вище, для більшості французької опінії версія Вольтера зробилася аксіомою, як це видно хоч би з тогочасних віршів і п'єс.

Катерина II негайно зрозуміла велике значення пропаганди в Європі. Не російська опінія, що її просто не існувало тоді, цікавила Катерину, а європейська. А тому, що в Європі XVIII в. перед вела французька опінія, Катерина рішуче звертається до неї. Вихована французькою гувернанткою, цариця навіть твердить, що вона є "північна галлійка". Майже до кінця свого життя вона гратиме роль "філософа" й навіть "республіканця" для Заходу. Ще 1789 р. Катерина II писатиме: "... Моя душа завжди була щиро республіканська"...

Другого таки дня після того, як колишня німецька княжна перевернулася в російську імператрицю, вона запитала Бретейя, французького амбасадора в Росії, чи він не знає особисто Вольтера, чи він не може "висвітлити" йому "лишні педії", й інспірує листа своєму секретареві, женеvцеві Пікте (Pictet) про події, що привели її до трону.

Вольтера не важко було переконати. Віднині він завжди називає Катерину "моєю" імператрицею. Останні роки свого життя, Вольтер стає за "лицаря" Катерини й у всіх своїх листах до останньої голосить про те, що вона є "чудо". Цікаво, що в листуванні російської імператриці й Вольтера найменше місце займають суто літературні питання. Воно й зрозуміло. Катерина шукала зовсім іншого, а саме — прихилити на свій бік опінію енциклопедистів. Саме з цією метою вона купує за 15.000 ліврів книгозбірню Дідро, причому французький письменник, залишаючись до кінця свого життя за господаря своєї книгозбірні, мав діставати ще 1.000 ліврів винагороди річно.

Такий крок російської цариці справив велике враження у Франції. Не кажучи вже про самого Дідро, всі "філософи" вислошують осанну російській цариці. "Це від неї, й лише від неї, Дідро одержав нагороду за свою довгу працю", твердить Мармонтель. Вольтер твердить, що Катерина зробилася "справжньою добродійкою Європи". (Лист з 1766 р.).

Нема чого й казати, що "дедикації" цариці аж рясніють у Франції. Л'Аржєн («Histoire de l'Esprit humain» 1765-1768), Аккарія де Серіон (Intérêts des nations de l'Europe...), 1767), кавалер де Шатоврон («Ecole de l'administration maritime...» 1765)... Отже, Грімм мав цілковиту рацію, пишучи до Катерини II: "Всі ті, що плекають літературу і мислять, незалежно від місця їх про-

живання в Європі, вважали себе за ваших підданих". Росія стає за неве Ельдорадо для письменників Франції", Ельдорадо, що *risum teneatis* — є одночасно "країна світла", в тому значенні, яке у XVIII в. надавали цьому слову.

Свій наказ Комісії 1766 р., що мала виробляти новий кодекс, Катерина пише для Заходу: вона наказує перекласти цей наказ мовами латинською, французькою, німецькою...

Річ ясна, що "філософи" у Франції зустріли з захопленням новий твір російської цариці. Загальна думка: "Наказ є європейська подія. Він свідчить, що віднині, завдяки Катерині II, Росія є "вільна країна"; Вольтер спокійнєсенсько твердить: "Справедливість і людяність водили пером цариці"; за Фальконетом, наказ є "архитвір розуму й людяности", а Мерсьє в захваті писав: "Кайдани, що обтяжували землероба, розірвані: він підніс голову і з радістю побачив себе рівним серед людей"...

Але ось з'являються важливі питання європейської політики: поділ Польщі й перша російсько-турецька війна. Ніколи, здається, російський "міраж" не грав такої ролі у Франції, як за тих часів.

Обережна цариця ще 1767 р. надсилає Вольтерові свій "маніфест про чвари в Польщі". Відповідь Вольтера мусила підбадьорити царицю: "Оце вперше вживають найвищої влади, щоб установити свободу сумління. Це найвеличвіша доба з усіх, що я знаю в сучасній історії".

"Зводять наклеп на російську імператрицю, — твердить Вольтер у листі до Гельвеція, — коли кажуть, що вона підтримує дисидентів у Польщі, щоб лише захопити кілька провінцій цієї республіки. Вона присяглася, що не хоче жодного клаптика землі, й все, що вона робить, — це лише для того, щоб здобути славу встановлення віротерпимости". Більше того, на замовлення Катерини II, за її документами, Вольтер складає 1767 р. "Історичний нарис про церковні суперечки в Польщі" (*Essai historique sur les dissensions des églises de Pologne*), нарис, що його мали поширювати в самій Польщі. Для тогочасного Вольтера, Катерина — це "опікунка людства" й що "зовсім справедливо, як папа православ'я, втручається силою в католицьку країну". (*Discours aux confédérés catholiques de Kamienieck*). Коли ж збентежена Європа дізналася про поділ Польщі, Вольтер, не вагаючися, плескає цьому злочинові, вітає царицю та обливає помиями барських конфедератів.

Таке саме було ставлення Вольтера під час першої російсько-турецької війни. Він, що раніш писав про турків у пристойніших тонах, тепер розглядає їх, як особистих ворогів, як "сором Європи". В своєму захопленні Вольтер просто блюзнить, виголєшуючи літанії цариці: «*Te Catharinam laudamus, te Dominam confitemur*». Для нього Катерина є "північна зірка", а султан Мустафа "свиня півмісяця".

Нема чого й казати, що Катерина зраділа такому прихильникові, й не забарилася використати Вольтерівську думку проти турюфільської опінії в Європі, ну й проти ворожої їй французької офіційної політики. Вольтер за 1.000 парських дукатів пише в «*Mercure de France*» та в «*Mercure historique et politique*» голосну протитурецьку статтю «*Tocsin des rois*», де називає Катерину не більше й не менше, як "Петербурзькою Богоматір'ю" («*Notre Dame de Pétersburg*»).

Вольтерові додержував кроку Дідро, що спокійнєсенсько писав 1769 р. до Фальконета: "Як хочете, щоб я стрибав з радощів, подайте мені негайно вістку про винищення 50.000 чи 60.000 турків".

Але Польща й Туреччина були лише окремі епізоди в культурі Катерини, що його проголосили "філософи" в Парижі: Катерина, в їхньому змалюванні,

це — Солон і Лікурґ; її військові кампанії — це хрестові походи; її вороги — це вороги “поступу”. Вона є втіленням віротерпимости й людяности. Дідро пише: “Наука, мистецтво, смак і мудрість підносяться до півночі (тобто до Росії), а варварство зі своїм почтом сходить на південь” (до Франції).

Смерть Вольтера (1774) була за новий привід для Катерини збагатити свою легенду. Вона купує за чималі гроші книгозбірню французького письменника й стає ніби протекторкою літератури у Франції.

Але, — питає читач, — яке було особисте знайомство “філософів” з Росією Катерини II? Спершу поїхав туди, 1762 р., Бернарден де Сен-П'єр, що вважав, у Парижі, царицю за одне з семи чудес світу. Катерина приймає його спершу дуже добре й призначає на посаду інженера, але він ще забуває піднести Катерині свій проєкт ідеальної республіки. Нараз, 1764 р., Бернарден де Сен-П'єр залишає царську імперію і повертається глибоко розчарований... Москалі — “підступні, грубі, вони поважають лише тих, кого бояться”. Росія — “військова потуга, що спирається на дисципліну й на кількість, на релігійну віру, що її не змогли підірвати ні запроваджені ні пробувані реформи, це на тому полягає сила цієї імперії, яку колись “так зневажали, а сьогодні так бояться”. І сьогодні можна з користю прочитати його “уваги” (observations) про Росію, що з'явилися друком лише 1818 р.

Після Бернардена де Сен-П'єра, поїхав у Росію 1767 р. Лемерсьє де ля Рів'єр, правник і знавець фінансових справ, щоб працювати там “на користь людству й підданам імператриці”. Він приїхав до Петербурґу в жовтні 1767 р., а в березні 1768 р. вже залишив Росію, де нікого ніхто з ним не радився. Чому? Фізіократ Лемерсьє образив російське самолюбство. Він поважно поставився до своєї ролі й — *horribile dictu* — “відважився” давати поради цариці. Остання ж, — як твердив слушно 1767 р. французький міністер закордонних справ Шуазель, — “скликаючи правників з різних країн Європи, шукала радше обожувачів, а не співробітників”.

Отже, можна уявити собі гнів Катерини II, коли 1768 р. з'явилася “Подорож у Сибіру” (*Voyage en Sibérie*), абата Шаппа.

Вчений астроном, абат і академік, Шапп д'Отрош (*Chappe d'Auteroche*), зробив наукову подорож до Тобольську. В Росії він був лише 15 місяців (1761-1762) з них сім — у Петербурзі. Його враження? Неосвічене духівництво, загрузле в пороках; підкузне судівництво; деспотичні губернатори; брак народньої освіти; жалюгідне населення, що живе в страшенному скупченні і що його десяткують заразні хвороби; кріпацтво, жодної свободи. (“Ніхто не сміє думати в Росії”). Шаппа вражали “недовір'я, в якому живуть у Росії, і цілковите мовчання народу про все, що може мати якесь відношення до уряду”.

Цариця Катерина до кінця свого життя не могла без обурення чути про квігу французького абата, “паскудного наклепника”. Вона навіть написала твір: *l'Antidote ou Examen d'un mauvais livre superbement imprimé, intitulé Voyage en Sibérie* (1770), що мав спростувати “брехню” французького астронома.

Нарешті, сам Дідро, після довгих вагань, поїхав до Росії (1773). Катерина зустріла Дідро урочисто й нагородила його. З нею французький “філософ” розмовляв про все цілком вільно, але, очевидно, самодержавна Катерина, що її тільки забавляли розмови з Дідро, залишилася глуха до його проповіді свободи й не могла спокійно слухати твердження, що в Росії “в умах є познаки панічного страху”. Тоді навіть трохи наївний Дідро зрозумів, що компліменти цариці тільки свідчили про невдачу його проповіді.

Французька революція поклала кінець російському міражєві у Франції.

Але раніш, ніж згадати про цю революцію, Льортолярі робить в своїй книзі деякі висновки, що їх варт тут коротко подати.

Катерина, знаменита комедіянтка, дбала лише про свою рекламу в Європі, що й пояснює цілу її діяльність у Франції у XVIII ст. Значна частина французької опінії була під впливом російського міражу. Тільки меншість йому не піддалася. Проте, цікаво, що в своєму приватному листуванні з ієтимними друзями сам Вольтер, чії русофільські вибрики ми бачили вище, не робив собі ілюзій щодо дійсного стану Росії.

З вибухом французької революції німкеня Катерина, що в своїй душі була завжди галлофобка, розпочинає переслідування французів у Росії й готується до збройної інтервенції, але смерть (1796) перешкодила їй виконати цей замір, що його здійснив уже її син і наступник Павло.

Зрозуміло, що тепер у Парижі колишня "Північна Семіраміда" стає "Північною Мессаліною" і справжнім деспотом.

Ось так сумно скінчився "роман" російської цариці з французькою передовою опінією, що з нього якнайкраще скористалася Катерина: він зробив їй величезну пропаганду й був тим чинником, що, так би мовити, шахував офіційну французьку політику, ворожу до Росії, що захищала проти Росії Туреччину, Польщу, Швецію й — додам — пильно слідувала за українським визвольним рухом. Щождо "філософів", якщо не числити матеріальних здобутків, вони в духовій ділянці мало що виграли від свого "роману" з російською імператрицею...

**
*

Такі є найголовніші моменти багатющої праці Льортолярі. Шкода тільки, що автор не додав короткого розділу про офіційну політику Франції у XVIII в., це, безперечно, ще краще відтінило б змальований "російський міраж".

Поминувши деяку багатомовність автора (деякі тексти, що не є невідані, можна було б скоротити), поминувши те, що автор, на нашу думку, помиляється, коли твердить в кінці своєї праці, що деспотизм Катерини II спричинився у Франції до деспотичної тенденції спершу в якобінців, а потім у Наполеона, мусимо тут, однак, зупинитися на тоні обговореної праці. Цей тон — якийсь іронічний, поблажливий. Автор часто-густо надто легко говорить про те духове спустошення, що його заподіяв "російський міраж" поміж "філософами".

Адже ж жертвами, вільними чи невільними, того "міражу" стали люди, що ввійшли в світову історію й що їх імена загал у цілому світі зviel шанувати... Прочитавши книжку французького дослідника, читач 1952 р. з сумом, а не раз і з обуренням, дивитиметься на тих "філософів" XVIII ст., що так легко перевернулися в трабанти російського деспотизму. Тому й іронія автора здається нам мало відповідною до змісту його праці, де на кожній сторінці бачимо видатних людей, що, через своє протидержавне наставлення, а також і матеріальні причини, шугали свого ідеалу в... російській імператриці.

Така іронія здається нам особливо недоречною, коли зважити, що й тепер існують у Франції деякі "філософи", які в своєму ставленні до сучасних можновладців Росії — СРСР, наслідують своїх славних попередників, збаламучених або куплених звеличників російського деспотизму...

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка.

(1893 — 1905)

Вступ і примітки ¹⁾ проф. О. Оглоблина

Якщо проблема генези новітнього українського консерватизму зацікавить колись історика, він не зможе не назвати два ймення й трьох юсіб, що їх носили, — трьох полтавців, нащадків славних козацьких родин, трьох визначних українських істориків, глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, — й, разом з цим, трьох епігонів та ідеологів вмираючого «малоросійського» дворянства, старовірів-супротивників новітнього українства. Це були: Василь Петрович Горленко й брати Микола та Андрій Стороженки.

В. Горленкові більш пощастило в науковій літературі, ніж двом його київським друзям, Стороженкам. Публікації його листування (праці О. Дорошкевича ²⁾ й Є. Рудинської ³⁾, статті Дмитра Дорошенка ⁴⁾ в українській пресі й згадки в українських енциклопедіях ⁵⁾, — все це зробило його ім'я досить відомим для сучасного читача. Цьому сприяла особиста доля цього визначного українського літератора й критика. Трохи старший з усіх трьох (він народився в січні 1853 року, в с. Ярошівці, на Прилуччині, в родинному маєтку, що його 1701 р. Мазепа надав Прилуцькому полковникові Дмитрові Горленкові ⁶⁾, і, безперечно, яскравіший, він і відійшов з цього світу раніше, ще тоді, коли російська реакція, після 1905 р., не встигла покласти на нього те тавро, що його вона витиснула на братах Стороженках, а революція 1917 р. й боротьба

¹⁾ За допомогу в справі цих приміток О. Оглоблин висловлює щирю подяку В. Міяковському, Л. Окіншевичеві, Н. Полонській-Василенко та В. Сениотвичеві-Бережному. **Редакція.**

²⁾ О. Дорошкевич. Естет і поміщик (про В. Д. (!) Горленка (1853-1907). «Життя й Революція», Київ, 1925, XI, стор. 61-66).

³⁾ Є. Рудинська. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883-1905. Київ, 1928, стор. 106 (з 8 фотографічними знімками).

⁴⁾ В. Горленко (некролог), «Україна», Київ, 1907, V, стор. 214-217; Василь Горленко (1853-1907), «Тризуб», Париж, 1933, ч. 47, стор. 19-25; ч. 48, стор. 5-13 (існує окрема відбитка 1934 р.).

⁵⁾ Ол. Гамалій, В. Горленко. У 35 роковини смерті. «Краківські Вісті», січень 1943 р. (передрук з «Голосу Полтавщини»); «Енциклопедія Українознавства», вид. НТШ, вип. 10, стор. 727.

⁶⁾ Біографічні дані про В. Горленка вміщено в згаданих вище працях, а також у I томі «Малоросійського Родословника» В. Модзалевського. (Київ, 1908).

за українську державність вже не втягла В. Горленка до своїх трагічних національних і соціальних колізій (він помер 12/25 квітня 1907 р.).

Вихованець Сорбони, європеець цілою своєю культурою, всіма клітинами своєї української душі, тонкий і вразливий естет, він начебто не витримав задухи російської реакції й її соціальних та національних антагонізмів. Він не міг бути ні на боці грядучої української революції, ні, тим більше, з тими, хто намагався знов загнати його улюблену батьківщину до російської в'язниці народів. Недарма, задоволю ще до революції 1905 р., він рвався до Європи, до своєї другої батьківщини, Франції, що її мову, літературу й мистецтво він так досконало знав і пристрасно кохав. Але це йому здійснити не пощастило: передчасна смерть прийшла до нього саме за часів аграрної революції, що її він понадусе боявся й що її наближення він увесь час відчував і віщував. Ця аграрна революція безжалісно знищила його рідне гніздо в Ярошівці, з дорогоцінним родинним та особистим архівом. ⁷⁾

Проте в історії української культури на віки вічні збереглося ім'я цього, як він сам себе називав, «інстинктивного традиційного мазепинця», того, хто був другом великого Костомарова, Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Марії Заньковецької, Панаса Мирного, Ореста Левицького й багатьох інших українських діячів, блискучого автора численних творів з історії української культури та її традиційних зв'язків з західно-європейським, передусім французьким, культурним світом, ⁸⁾, незрівняного майстра літературного стилю й епістолярного мистецтва.

Але тим, що можемо читати барвисті, повні ясної думки й щирого серця, проросіяні тонким гумором, а йноді й гострим сарказмом, листи Горленка, ми завдячуємо саме його друзям, до кого ці листи були писані, що дбайливо зберігали їх у своїх архівах. Серед них перше місце, безперечно, належить Миколі Стороженкові, з ким Горленка в'язали від давня дружні відносини.

Микола Володимирович Стороженко народився 29. V. 1862 р., в селі Велика Круча (звідси назва його «Кручаненко», що часто трапляється в листах Горленка), Пирятинського повіту, на Полтавщині. ⁹⁾ 1886 р., він, скінчивши Історично-філологічний факультет Київського університету, дістав від Петербурзького університету титул магістранта й посаду приват-доцента на кафедрі російської історії. Але він волів працювати науково на Україні. Ще студентом, М. Стороженко починає друкувати свої цінні розвідки з історії Лівобережної України XVII-XIX ст. в журналі «Кіевская Старина», що його співробітником він залишався впродовж багатьох

⁷⁾ М. В. Стороженко писав до В. Л. Модзалевського 19. XII. 1911 р. (Київ): «Власницею архіву покійного В. П. Горленка є його рідна небога, дружина очного лікаря В. К. Думитрашка, Ольга Ізмайлівна Думитрашко, що мешкає в Києві при Рейтарській вул., в д. ч. 28». (Архів В. Л. Модзалевського). Але в дійсності Горленків архів знаходився в с. Ярошівці, де й загинув під час революції (1918).

⁸⁾ Тільки невеличка частина численних праць Горленка ввійшла до його збірок: «Южно-руські очерки і портрети» (Київ, 1898), «Українські были» (Київ, 1899) і «Отблески» (СІБ, 1905).

⁹⁾ Біографічні відомості про М. В. Стороженка (до 1914 р.) подано в «Малоросійському Родословникѣ» В. Модзалевського, т. IV (Київ, 1914), стор. 793-794.

років. ¹⁰⁾. А попри це, з доручення Київської Археографічної Комісії, він провадить важливі історично-археографічні дослідження в Київському Центральному Архіві, що лягли в основу його монографії «Западно-русскіе провинціальныя сеймики» (1888) та збірки архівних документів на цю тему в «Архивъ Юго-Западной Россіи». 1895-1909 рр. М. Стороженко директорував у Київській IV гімназії, а 1909-1919 рр. був за директора Київської I гімназії (згодом «Імператорської Олександрівської»). ¹¹⁾.

Чимало уваги видавав М. Стороженко також і громадській діяльності, як почесний мировий суддя, гласний Пирятинського земства (1889-1914), гласний Київської міської Думи (1902-1909) тощо.

Його численні статті на теми історичного, політичного й педагогічного характеру друкувалися в журналах «Историческій Вѣстникъ», «Русская Мысль», «Церковь и Народъ» тощо. Разом з старшим братом Андрієм В. Стороженком ¹²⁾ він був за видавця і редактора родинного Архіву Стороженків (8 томів) і, зрештою, саме братам Стороженкам завдячує українська історична наука видання капітального «Малороссійскаго Родословника» В. Л. Модзалевського (4 томи).

Отже, глибокі й міцні зв'язки наближали М. Стороженка до діячів української науки й культури. Він був один з тих нечисленних представників українського дворянського консерватизму XIX — початку XX століття, що своєю щирою відданістю українським культурно-науковим справам поєднував з не менш щирою й лояльною відданістю російській царській династії, й, кінцево-кінцем, російській імперії. Для людей типу братів Стороженків шлях від українофільства «Кіевской Старины» до Київського «Клуба русских націоналистовъ» після 1905 року, зовсім не здавався шляхом «зради». Нашадок старого й заслуженого українського роду, що дав у XVII ст. «старшого» (гетьмана) Війська Запорозького Андрія Сто-

¹⁰⁾ В «Кіевской Старинѣ» М. Стороженко змістив такі розвідки: «Охочеконный полковникъ Илья Федоровичъ Новицкій» (1885, VII; 1886, IX; «Семень Вакуленко, сотникъ пирятинскій» (1891, I); «Реформи въ Малороссіи при графѣ Румянцевѣ» (1891, III, IX); «Къ истории малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣка» (1897, IV, VI, X-XII) та інші. До цього ж циклу праць М. Стороженка належить і його розвідка про О. Ф. Шафонського, опублікована в «Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ», 1886, X.

Про наукові праці М. Стороженка див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, стор. 167.

¹¹⁾ За редакцією М. Стороженка вийшли 3 томи «Столітїе Кіевской 1-ой гимназій» (Київ, 1911), де йому належить історичний огляд, а також I-II томи «Лѣтописи Императорской Александровской гимназій».

¹²⁾ Андрій Володимирович Стороженко (1857-19...?), переяславський маршалок дворянства (1912-1916), відомий земський і дворянський діяч Полтавщини, визначний український історик і славіст. Найголовніші його праці: «Очеркъ литературной истории Зеленогорской и Краледворской рукописей», Київ, 1880; «Очерки Переяславской старины. Исслѣдованія, документи и замѣтки», Київ, 1900; «Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки. Исслѣдованія, памятники, документи и замѣтки», Київ, 1904; «Іосифъ Верещинскій, бискупъ Кіевскій», Київ, 1911... Співробітник «Кіевской Старины», де надрукував, в 1890-х рр. низку цінних праць. Був за члена Київської Археографічної Комісії, Історичного Товариства Нестора Літописця, Чернігівської й Витебської вчених Архівних Комісій, Московського «Историко-родословнаго Общества» та ін. Про нього див. В. Модзалевскій, «Малороссійскій Родословникъ», том IV, стор. 792-793; Д. Дорошенко, «Огляд української історіографії», стор. 161.

роженка (1610) й цілу «династію» Стороженків: сотників Ічанівських (1670-1781), у XIX ст. Андрія Яковича Стороженка (1790-1857), великого аматора й збирача української старовини й автора тритомової «Історії Южної Росії» (яка, на жаль, до нас не дійшла), ¹³⁾, визначного українського письменника Олексу Петровича Стороженка (1805-1874), відомого шекспіролога й шевченкознавця Миколу Ільовича Стороженка ¹⁴⁾ (1836-1906), професора Московського університету, історика західноєвропейської літератури.

Микола Володимирович Стороженко залишався вірний традиціям свого роду. Близький співробітник «Кіевской Сарини», учень Антоновича, друг Куліша, В. Горленка, братів І. і П. Рудченків, Ореста Левицького та багатьох інших світлич імен українства, Микола Стороженко завжди, в глибині своєї душі, був **українець**. Його українські статті в перших виданнях Української Академії Наук, ¹⁵⁾, його **українське** листування 1918-1919 ¹⁶⁾ і пізніших років, українською мовою, дуже цікаве (на жаль, воно досі не опубліковане). Спогади, ¹⁷⁾, його близькі зв'язки з українським науковим світом на еміграції, ¹⁸⁾ — все це було не тільки чесним завершенням довгого життєвого шляху українського вченого й українського патріота на свій лад, але й виявом остаточного розриву українського консерватизму з російським легітимним, і, *eo ipso*, з російською імперією й російським націоналізмом, що з ним зв'язано було ім'я й діяльність бр. Стороженків у Києві до 1917 р.

Тим більшу цікавість мають для нас листи В. Горленка до М. Стороженка (листи М. Стороженка до В. Горленка, як і листування Горленка з А. Стороженком, на жаль, не дійшли до нас) ¹⁹⁾. Ці листи збереглися

¹³⁾ Див. В. Липинський, «Z dziejów Ukrainy» (Kraków. 1912), стор. 468, прим. 2 на стор. 468-469.

¹⁴⁾ Про нього див. В. Модзалевський «Малоросійській Родословникъ», т. IV; Д. Д(орошенко), Микола Стороженко, «Нова Громада», 1906, кн. II, стор. 112-116.

¹⁵⁾ Зокрема, в I і II-III т.т. «Записок Історично-Філологічного Відділу» про осаду м. Крилова (стор. 116-119) і листи П. Куліша до М. В. Стороженка (стор. 212-215). (Ця публікація листів П. Куліша до М. Стороженка не є скінчена).

¹⁶⁾ М. Стороженко писав В. Модзалевському 7. VII. 1919 року: «Високоповажний Добродію, Вадиме Левовичу, надішліть мені, якщо буде Ваша ласка, ті числа місячників, де надруковані стаття з докіром на мене д. Грушевського, та моя про «Осаду Крилова». Я зверну їх Вам з великою подякою. М. В. С.».

Того ж місяця й року, М. Стороженко писав Модзалевському: «Високоповажний Добродію, Вадиме Левовичу! З великою подякою вертаю Вам кн. I «Записки І.-Ф. В.У.А.Н.» та «Україна» (кн. 1-ша й 2-га). Спасибі Вам за Ракушку — дуже цікаво; надішліть мені його кінець. Може, є у Вас якісь новини, так, буде Ваша ласка, також надішліть, бо не має посилля купувати усе за свій власний кошт. Ваш М. С.» (Архів В. Модзалевського).

¹⁷⁾ Спогади М. В. Стороженка, писані українською мовою, знаходились року 1944 у Празі. Два невеличкі уривки з них (про В. Антоновича) опублікував покійний Д. Дорошенко (останній, до речі, дуже цінував Спогади М. В. Стороженка) в своїй монографії про В. Антоновича, (Володимир Антонович, його життя й наукова та громадська діяльність, Прага, 1942, стор. 87 і 97, примітки).

¹⁸⁾ Це ми чули від покійного Д. Дорошенка у Празі р.р. 1944-1945.

¹⁹⁾ Листи М. Стороженка (так само, як і А. В. Стороженка) загинули, мабуть, разом з архівом Горленка. В. Горленко листувався регулярно з А. В. Стороженком («мистером», як називав його Горленко), про що він не раз згадує в своїх листах до М. В. Стороженка, називаючи А. В. Стороженка своїм «в'їрнимъ корреспондентомъ». У збірці листів Горленка до М. Стороженка зберігся один лист його до А. В. Стороженка, з припискою до його брата. Доля архіву А. В. Стороженка нам невідома. Правдоподібно, він загинув під час революції.

в архіві М. В. Стороженка, що його рештки в 1920-х — на початку 1930-х років знаходилися в Київському Центральному Архіві Стародавніх Актів, де ми й мали змогу 1931-1932 рр. ознайомитися з ними.²⁰⁾ Це були оригінали й копії²¹⁾ листів В. Горленка за 1893-1905 роки. Листів з попередніх років і після 1905 року ми не знайшли, але поза всяким сумнівом, вони колись існували.²²⁾ Та й за цей період листи збереглися не повністю. Зовсім бракує листів за 1898 і 1904 роки, деякі інші роки представлені лише кількома листами, хоч, безперечно, їх було свого часу більше. Подекуди збереглися лише копії (без оригіналів), хоч таких випадків небагато.

Листи В. Горленка до М. Стороженка давно вже цікавили істориків української літератури. Над ними працювали Микола Зеров, Л. Кошова²³⁾ й, мабуть, інші дослідники. Але за радянських умов, надто ж у 1930-х рр., опублікувати ці листи було, очевидно, неможливо.

Нам не вдалося, на жаль, свого часу скопіювати повністю збірку Горленківських листів. Ми лише мали змогу спробувати з тих листів більш-менш просторі виписки всього, що тільки мало історично, або громадсько-політичне значення. Уривки з цих виписок і подаються тут в українському перекладі,²⁴⁾ на підставі копій, звірених нами (скільки це було можливо) з оригіналами. Цим пояснюються невеличкі пропуски в тексті деяких виписок. Інший — важливіший зміст листів подаємо в квадратних дужках (звичайні дужки належать Горленкові). Всі (нечисленні) підкреслення в листах належать також йому.

²⁰⁾ Згодом (після 1933 р.) листи В. Горленка, разом з рештками архіву М. В. Стороженка, було передано до Київського обласного історичного архіву, де й знаходилися на початку 1940-х рр.

²¹⁾ Не виключено, що ці копії було зроблено з ініціативи самого М. В. Стороженка, що, отже, мав на думці видати листи В. Горленка.

²²⁾ Були відомості про те, що листи В. Горленка до М. Стороженка з 1880-х років знаходилися в Музеї діячів ВУАН. Але перевірити цього ми не могли.

²³⁾ Автор розвідки «Шевченко та «Історія Русовъ» (Збірник «Шевченко», Інститут Т. Шевченка І, Харків, 1928, стор. 157-174).

²⁴⁾ Всі листи В. Горленка писано російською мовою, з нерідкими вставками французьких слів, прислів'їв і літературних цитат. В деяких копіях ці французькі вирази пропущено.

1893

I

4. III. 93. СНБ.

... Лист¹⁾ належить до найгіршої його доби й до тої діяльності його у викриванні польського патріотизму, яка мені не до душі...²⁾

... Велика шкודה, що цензор обчиривив статтю М. І. С.,³⁾ але добре, що матеріяли й твори Шевченка видобуто з пазурів диявола й побачать світло рано чи пізно...

1) Мова тут мовиться про лист українського письменника Олекси Петровича Стороженка.

2) «Вам відомо, що я переконаний, щирий приятель поляків», — писав В. Горленко в невиданому листі до Дені Роша влітку 1940 р. Очевидячки, В. Горленко мав на увазі поляків з етнографічної Польщі. Щодо поляків на Україні, він уважав їх за «найнесимпатичніших, бо сидять на чужій землі»... (Лист до П. Мирного, з 16. VIII. 1897 р.). Редакція.

3) Микола Ільович Стороженко.

Про Антокольського ⁴⁾ поголоски йдуть такі й сякі. В ньому є талант і дурисвітство. Жидом дурно бути не можна!.. ⁵⁾.

II

9. III. 93. СПб.

... Само собою зрозуміло, що мої особисті симпатії будуть цілком по боці видання, що не платить, але ідейного, тобто нашої "Старини"... ⁶⁾.

III

7. IV. 93. Ярошівка.

... Чи ж то не привабливі вистави Заньковецької... ⁷⁾. Поплескайте ще в додаток за мене великій артистці. Може, мені пощастить десь ще її побачити. Мені ж, будь ласка, напишіть правдиве слово про те, як її і трупу "приймала" публіка в той приїзд до Києва та ін. (з анекдотичними подробицями), а також вкладіть до Вашого листа одну з афішек, щоб знати склад трупи...

Село являє собою тепер дуже непривабливий вигляд. Весни нема й сліду. Все проти час, злочасних жителів села: і держава з її огидними, дикими порядками, і Бог, і сама природа. Вона не дає навіть корму худобі, а що таке *прибуток*, я давно вже забув...

Звичайно, я такої ж думки про участь у ній, ⁸⁾, як і Ви, і нічого від неї не вимагаю... Мене взяв би розпач, якби своїм поступуванням редакція позбавила мене змоги брати участь у журналі...

IV

21. XI. 93. Ярошівка.

... Увесь цей час, і вже давно, я морочуся з милими пейзажами, і мені великою мірою стали огидні їх нечесність, глитаїство, дріб'язковість, невдячність, грубіянство, — одно слово, всі ті якості, якими визначається сучасне селянство і які загрожують такими страхіттями в майбутньому, якщо не зміняться взагалі справи і якщо не зосередять усіх сил на освіті, замість того, щоб зосереджувати всі сили на знищенні її. В оповіданнях Стороженка той самий селянський елемент, хоч давніший, і хоч я усвідомлюю, що безглуздя є, звичайно, узагальнювати в цьому випадку, але мимоволі хочеться від нього трохи відпочити. Деякі спостереження, що їх, перечитуючи, довелося зробити над Олексією, трохи зближують його малоросійські твори з російськими. Є, наприклад, оповідання «Прокоп Іванович». Боже мій, як сумно бачити в ньому перехід чесного й бездоганного запорожця в панського прикажчика й «лїтє!»

⁴⁾ Антокольський Марко (1842-1902), російський різбар жидівського роду.

⁵⁾ Людяної владі, не маючи ніякої ненависти до будь-якого народу, В. Горленко, на світанку своєї літературної діяльності, як і всі інші сучасники тієї доби в українському культурному житті, не був жодний принциповий жидожер. Вибрики, що їх часто-густо зустрічаємо в його листах до М. Стороженка, до П. Мирного і, особливо, до свого французького приятеля Дені Роша, були в Горленка, так би мовити, за емоційну реакцію внаслідок вельми скрутного становища, що в ньому він опинився через якогось пройдисвіта-жидка. Останній позичив колись Горленкові під вексель гроші. За якийсь час, Горленко борг віддав, але через дивну й таку притаманну йому легковажність, не зажадав назад векселя. Той жид помер, але спадкоємці його, маючи Горленків вексель, вимагали вдруге повернення боргу. Звідси й розпочався судовий процес, що довгі роки мучив Горленка. **Редакція.**

⁶⁾ «Кієвская Старина».

⁷⁾ Марія Заньковецька (справжнє прізвище — Адасовська), славнозвісна українська акторка (1860-1930). Театральну діяльність розпочала 1882 р. в трупі М. Кропивницького. З великим успіхом виступала в Петербурзі (1886), Москві (1887), у Галичині (1905). З нагоди 40-літнього ювілею артистичної діяльності (1922) їй надано було звання «Народної Артистки Республіки». **Редакція.**

Але це, звичайно, можна застерегти, багато ж позитивних якостей Олексі не заперечити. Коротше, я візьмуся до цієї статейки при першій моральній можливості...

Проти Вашої уваги про "Кіевскую Старину" трішки можна посперечатися. Без сумніву, живість журналу залежить від живих статей, але живі статті викликаються і життям самої справи і його керівників. Коли при кермі сидить мертвяк, чи може живо й бадьоро рухатися човен? Та він і направиляє його хід, що його можна прискерити й уповільнити... Звичайно, умови видання дуже важкі, але нема сумніву також, що "редакція" не є тільки точка, куди складаються статті й здаються потім до друкарні. Це дуже важливий моральний первень, що зв'язує й оживляє, це — дух видання. Нічого не можна вдіяти, але не можна не сумувати, що первень цей відсутній. Коли він є — живуть і бідні видання, і це саме він і міняє їх долю. А все таки давай Бог віку "Старині", і писати для неї є обов'язково...⁹⁾

Мене дуже засмутила смерть Чайковського,¹⁰⁾ чію ліричну музику я безмежно люблю...

V

23. XII. Ярошівка.

... За ці дні я читав "Нѣжинскій полкъ"¹¹⁾. (Боже, як сухо!).

... Клопочуся, щоб віддати землю в оренду, після чого бажав би бодай на кінець січня виїхати до Петербургу...

1894

VI

[Лист до А. В. Стороженка]:

24. III. 94. (СПБ).

... Недоладна й огидна Москва... Міністерство земельних справ і всякий чиновничий мотлох гадають, що щось "творять", — а насправді одержують лише платню 20 числа...

... Поки це недоладне сполучення, зване Росією, не розпадеться на свої природні частини...

VII

30. X. 94. (Ярошівка).

... Домисли про Музей¹²⁾ розраховані радше на адміністрацію, ніж на неприникну Думу. Адміністрація одна лиш може *примусити* цих йлопів зробити те, що треба. Якби то, коли справа спливає нагору, хтось підсунув Іг-

8) «Кіевская Старина».

9) За редактора «Кіевской Старини» був тоді (з 1893 р. по 1907 р.) Володимир Павлович Науменко (1852-1919).

В. Л. Модзалевський писав до М. П. Василенка 11. V. 1916 р. (перекладаємо з російської): «Відродження «Кіевской Старини» мене дуже цікавить, і Ваше повідомлення про цю можливість мене дуже схвилювало. Не задовольняє мене тільки одно, що здогадний редактор її В. П. Науменко. Я його мало знаю, але, з особистих вражень від 1900-х років, він мало надається до цієї ролі. Будити публіку, додавати снаги працівникам, шукати їх, згуртовувати біля себе — не відповідає його вдачі... (Архів М. В. Василенка в Києві).

10) Петро Ільович Чайковський (1840-1893), світової слави російський композитор українського роду.

11) Мова мовиться про книгу О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии, т. II. Нѣжинскій полкъ». Київ, 1893.

12) Київський Міський Музей засновано 1888 р., але відкрито лише 1904 р.

натявчу ¹³) ді домисли й підтримав би, то зробив би добре діло. Чи не можна розраховувати в цьому випадку на Никандра (Безщасного)? ¹⁴).

VIII

18. XI. 94. Ярошівка.

... Що за охота Вам їхати на Земське Зібрання? Все це — і це Земство, і це товариство — така мерзота й гидота, що й згадувати нудно!..

Василенкова стаття ¹⁵) цікава *темою*; вона, безперечно, видається живою після неймовірної мертвеччини вчительських спогадів, але хаотична й невміла викладом. Багато з де чим не можна погодитися: Максимович ¹⁶) надто поверхово й мало оцінений, про Антоновича ¹⁷) нема й згадки (прикривається він тим, що говорить про історію Лівобережжя, — ну, а Костомаров при чому ж тут?). За те у вигляді Монблянів і Казбеків підносяться Лазаревський ¹⁸), Лучицький ¹⁹) і М'якотін. ²⁰). Останній є власне тим Месією південноруської історії, кому всі передніші історики були тільки предтечами. Тимчасом цей Месія, чия статтю в "Русскомъ Богатствѣ" я читав, по-моєму, зовсім у ній не усвідомив, не розв'язав і не посунув наперед питання про те, як утворилося в Малоросії кріпацтво. Праця його поважна, але не становить нічого надзвичайного, і це така сама розробка деталей, як праці Лазаревського, більш викінчена, звичайно, більш опрацьована і не являє собою ту купу протоколів, якими є статті й книги О. М. Лазаревського, позбавлені всякого опрацювання і всякої поваги до читача.

Імена Полетика, ²¹) Чепи ²²) — блищать на всій лінії і скільки виявляється осіб, що їх "знали" і "відкрили"! В листонадодній книзі "Русского Обзорія" є рецензія Бестужев-Рюміна ²³) на книгу Леоніда Майкова ²⁴) «Историко-литературные очерки». За цією рецензією виходить, що автора

¹³) Граф Олексій Павлович Ігнат'єв, Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор (1889-1898).

¹⁴) Никандр Васильович Молчановський (1849-1906), український історик, учень В. Антоновича, був тоді за «Правителя Канцелярії Генерал-Губернатора» у Києві й багато допомагав українству. Див. докладніше про Молчановського в статті Н. Полонської-Василенко: «Цензурові утиски на Україні», стор. 514.

¹⁵) Микола Прокопович Василенко (1866-1935). Його стаття «Къ истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» була надрукована в «Кіевской Старинѣ», 1894, XI-XII. (Пор. «Україна», ч. 5, Париж, 1951, стор. 337-345).

¹⁶) Михайло Олександрович Максимович (1805-1873).

¹⁷) Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1908).

¹⁸) Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902), український історик Лівобережжя.

¹⁹) Іван Васильович Лучицький (1845-1918), професор Київського університету, автор низки цінних праць з соціально-економічної історії України.

²⁰) Венедикт Олександрович М'якотін (1867-1937), історик, росіянин з походження, автор низки праць з соціальної історії Лівобережної України (Гетьманщини) XVII-XVIII ст. Його розвідка «Прикрѣпленіе крестьянъ въ Лѣвобережной Малороссіи» («Русское Богатство», 1894, II) й викликала появу згаданої в листі Горленка статті М. Василенка.

²¹) Василь Григорович Полетика (1765-1845) був, на думку В. Горленка (й деяких пізніших українських істориків, зокрема І. Борщака), автором «Исторіи Русовъ». Горленко висловив цю думку в статті «Изъ исторіи южно-русского общества начала XIX вѣка» («Кіевская Старина», 1893, I. Передруковано в збірці Горленка «Южнорусские очерки и портреты», Київ, 1898, стор. 62-63).

²²) Адріян Іванович Чепи (поч. 1760-х - кін. 1822), аматор української історії й збирач українських історичних пам'яток. Цікаве його листування з В. Полетикою опублікував Горленко у згаданій вище статті.

²³) Костянтин Миколайович Бестужев-Рюмін, російський історик (1829-1897).

²⁴) Леонід Миколайович Майков (1839-1900), історик літератури, віце-президент Академії Наук у Петербурзі.

«Історію Русовъ» «відкрив» Леонід Майков. Це пишеться з приводу його статті «Малоросійській Титъ-Ливій». Так шановний віце-президент Академії перехрестив свою рецензію, що раніше була в «Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія». 25). Не читав я цієї переробленої статті, але, мабуть, Майков сам заявляє про своє «відкриття», з чим Бестужев вітає його. Et voilà comme on fait l'histoire! 26).

Все таки Василенкова стаття цікава, доказом чого є вже те, що про неї ми з Вами говоримо, чого ніяк не зробили б з приводу вчительських спогадів...

Замітки, як ті, що підписані в останній книжці 27) літерою Z, — все, що він може дати тепер: la plus jolie fille du monde ne peut donner que ce qu'elle a... 28).

Я дещо роблю для «Русского Обзорнія», 29), що доручає мені різні праці в ділянці критики й перекладів. Напряму журналу мені не симпатичний...

IX

27. XII. 94. Ярошівка.

... Я прочитав дома 2-у Василенкову статтю, — досить ріденько й по-верхово. З Маркевича 30) теж витягти можна б було більше, ніж зробив Лазаревський, хоч листи його й так добре змальовують його трагічну постать...

1 8 9 5

X

10. I. 95. Ярошівка.

... Цікаво було б почути від Вас опис побуту київських польських панів. Це зовсім окремих світлик, зі своїми традиціями, колом знання, обстановкою, зацікавленнями, гурток дещо міжнародній, але з цікавими місцевими особливостями. Я трохи *вгадую* його, хоч особисто зовсім не знаю. Він все таки живе культурними зацікавленнями, розумовим життям, тим часом, як наші гуртки подібного роду, особливо провінціальні... 31). Та нехай вже простить їм Господь Бог їх глибоке нещасття, низотність і вульгарність зацікавлень, звичок і поглядів, але нехай не простить їх огидної розумілості, що є, зрештою, притаманною рисою всіх дурнів! Нічого й ніколи ці гуртки не дадуть суспільству, тому що дати не можуть...

Одержую нову газету «Русское Слово», 32), — маленький щоденник на зразок «Свѣта», 33), але дещо більше розміром і далеко літературніша... На нещасття, газета носить досить густе московське забарвлення й на «прапори»

25) «Українським» Тітом Лівієм уперше назвав автора «Історію Русовъ» П. Куліш.

26) «Ось воно як роблять історію». Справжній вислів з Вольтера: «Et voilà justement comme on écrit l'histoire». (Ось воно власне, як пишуть історію).

Редакція.

27) «Кіевская Старина».

28) Найвродливіша в світі дівчина не може дати більше, ніж вона має». У дійсності французьке прислів'я каже: «La plus belle fille du monde... (Найгарніша в світі дівчина...)». Редакція.

29) Місячник (1890-1898) реакційного напрямку, що виходив у Москві.

30) Яків Михайлович Маркович (1776-1804), аматор української історії, автор книги «Записки о Малороссіи, ея жителейхъ и произведеніяхъ», ч. 1 (СПБ, 1798). Про нього стаття О. Лазаревського «Прежніе изыскатели малорусской старины» («Кіевская Старина», 1894, XII); передруковано в II вип. збірки О. Лазаревського «Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи», Київ, 1896.

31) Пропущено в рукописі.

32) «Русское Слово», щоденна газета, що почала виходити в Москві 1895 р.

33) «Свѣтъ», щоденна газета від 1882 р., за редакцією В. В. Комарова, консервативного й російського націоналістичного напрямку.

своєму виставила три кити: православність, самодержавність і народність. Але навіть останній з цих китів мало приваблює, бо народність ця московська, народність зубата, що вимагає підкорення собі інших («Сольются въ рускомъ морѣ!..») ³⁴⁾. І чого б отак я ліз у політику!..

XI

6. XII. 95. Ярошівка.

[Горленко, з приводу призначення М. В. Стороженка на директора Київської IV гімназії, ³⁵⁾, уявляє собі, як той виголошує до учнів промову]:

— Діти! Ви знаєте вже про велику радість, що нею Господь Бог благословив зв'язок нашого доброго Государя Миколу Олександровича й дружини Його Олександри Федоровни народженням великої князівни Ольги Миколаївни. ³⁶⁾. Наш обов'язок любити Його більше за все, більше за себе самих. Ходімо ж до церкви... й помолимося всі разом за щастя й добро батька-матері й новонародженої...

1 8 9 6

XII

12. II. 96. Чернігів.

... Місто це надзвичайно миле, пристойне й симпатичне, маючи вигляд ще дещо *колишніх* провінціальних міст, що цілком вже втратив Київ, і до великих міст не попавши і від малих відставши...

Від милого графа ³⁷⁾ я одержав багато брошур...

XIII

30. XII. 96. Ярошівка.

... Недавно зустрів у Полтаві Василя Васильовича Тарніні-молодшого ³⁸⁾ (понадштатний урядовець канцелярії губернатора). Він подвизається вже там як співак-аматор, оглушуючи вуха полтавців своїм гучним баритовом...

Вона ³⁹⁾ мріяла про Петербург, та — ба! Упертий «Гетьман» ⁴⁰⁾ відмовив рішуче й запропонував на вибір або Качанівку, ⁴¹⁾ або Полтаву. Відний гетьман! Кажуть, що він дуже слабкий, хоч би трохи ще пристримався на радість аматорів етнографії й старовинних типів...

1 8 9 7

25. IV. 97. Ярошівка.

... Умер Куліш, ⁴²⁾ і росте його образ в умах сучасників, — і буде рости, бо він справді є величезний. Наше дрібне покоління таких людей щось не ви-

³⁴⁾ Цитата з відомого великодержавницького вірша О. Пушкіна «Клеветникамъ Россіи». Редакція.

³⁵⁾ М. В. Стороженко був призначений на директора IV гімназії 15. XI. 1895.

³⁶⁾ Велика княжна Ольга Миколаївна народилася 3 листопада 1895 р.

³⁷⁾ Граф Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), історик Чернігівщини, український генеалог.

³⁸⁾ В. В. Тарновський, син Василя Тарновського. Див. примітку 40.

³⁹⁾ Дружина В. В. Тарновського.

⁴⁰⁾ «Гетьман», — Василь Васильович Тарновський «молодший» (1837-1899), фундатор Музею ім. Тарновського (в Чернігові), маршалок шляхти на Чернігівщині, син також Василя, «старшого» (1810-1866), видавця Кулішевих «Записок о Южной Руси» та «Чорної Ради», відомого українського мецената й учасника Комісії для скасування кріпацтва.

⁴¹⁾ Качанівка (Борзнянського повіту, на Чернігівщині), маєток Тарновських.

⁴²⁾ П. Куліш помер 14. II. 1897 р.

суває! Все сплуталося, все ускладнилося; розбилися й розтеклися здібності на тисячі справ. Скрізь потрібні люди в цій велетенській, безглуздій, неможливій у своєму теперішньому вигляді Росії, а де їх узяти? А нового припливу мало, бо освіта (що в ній лише рятунок) перебуває (особливо початкова й вища) — о, пробачте! — в огидному, ганебному вигляді. Що буде, що буде?..

XV

4. IX. 97. Ярошівка.

... Я його ⁴³⁾ не лайав, а навпаки, хвалив, але хвалив тенденційно, бажаючи підказати йому, яким би він повинен був бути й що робити. Милій Микола все прийняв за чисту монету, — адже він є відомий "простака"...

У нас починається роз'їзд в особі преміальних Скоропадських, ⁴⁴⁾ що перші знімаються з місця, завдаючи нам глибокого суму, бо це громадський наш осередок...

XVI

24. IX. 97. Ярошівка.

... Дуже цікаві відомості про Музей, ⁴⁵⁾ — адже і я йому співчував колись (тепер сепаратизм мій пішов далі, і всі симпатії мої по боці Полтави). Я не одержую Київських газет і без Вашого оповідання довго не знав би нічого. Слава Богу, що промисловість провалилася в Тартарари, де здибається зі сумнозвісною Київською виставкою. Не знаю, як улаштується шановний В. В. Т. ⁴⁶⁾ зі своїм даром, що його він обіцяв у декілька місць (найбільший дар він зробив однак Харитоненкові), ⁴⁷⁾ але скупаря і скнарю Кочубея належало б подоїти гарненько на користь Музеєві. Батько його зібрав, здебільша шляхом ошукування, просто скарби в ділянці мистецтва, а син визнає лиш одне мистецтво: робити дітей (у нього їх вже з півтузина), а награбовані батьком речі розпродати по дороготіві...

Як би там не було, Музей буде — ось що є головне, і відрадісно те, що над міщанською Промисловістю здобудуть перемогу дами такого шляхетного роду, як М-м Історія і М-м Археологія (я ледь-ледь не сказав Археологія Володимирівна... ⁴⁸⁾).

Новоз'явлене світило Історії — преміла жінка, відома на ймення Саші Милорадович... ⁴⁹⁾. Давно схилию її на бік південно-руської історії і старовини,

⁴³⁾ М. В. Лисенка.

⁴⁴⁾ Марія Андріївна Скоропадська (уроджена Миклашевська) (1841-1901) та діти її Михайло Петрович, Павло Петрович (майбутній гетьман України) і Єлисавета Петрівна Скоропадська (1878-1899).

М. В. Стороженко, в листі до В. Л. Модзалевського, з 13. I. 1909 р., згадував (перекладаємо з російської): «Ще покійний В. П. Горленко дуже добре висловлювався про П. П. Скоропадського, що з його матір'ю, Марією Андріївною, уродженою Миклашевською, він був добре знайомий по сусідству (Тростянець — Ярошівка). Я був якось разом з В. П. Горленком у Тростянці у Михайла Петровича Скоропадського, кому дістався у спадок цей чудовий маєток, з розкішним парком, насадженим дбанням їх діда, Івана Михайловича Скоропадського, де розкидані насипні горби». (Архів В. Модзалевського).

⁴⁵⁾ Київський Музей.

⁴⁶⁾ Василь Васильович Тарновський.

⁴⁷⁾ Павло Іванович Харитоненко, український цукрозаводчик-мільйонер, родом з м. Суми, на Харківщині (1820-1891).

⁴⁸⁾ Натяк на науково-історичні інтереси Миколи Володимировича Стороженка.

⁴⁹⁾ Олександра Олександрівна Милорадович (народ. 1860 р.), з дому Васильчикова, дружина Леоніда Олександровича Милорадовича (1841-1908), Подільського губернатора.

але пізно!.. Головне в те, що вона вихована батьком на великоруських переказах і стародавностях, які любить і знає. Навіть у маєтку своєму, в Хорольському повіті, спорудила не дім, а величезний терем, про що тепер, збагнувши Малоросію, жалкує.

XVII

Ярошівка. 50).

[Горленко пише про вистави української трупи Саксаганського] 51):

... Російські п'єси не мали ніякого успіху, як і треба було сподіватися, а малоросійські зустрічалися великим співчуттям і одностайним сміхом... 52).

Земських зібрань я уникаю, як огню, і мене жахом сповняє на саму згадку про них. Що може бути жахливіше за наших самовдоволених повітових дурнів, які думають, що вони щось важать. Але, зрозуміло, почуття мої не стосуються до самого земства, а тільки до цих представників Прилуки, Ромна (мабуть, і Пирятин) 53), кого що менше бачити, то краще. В моєму неправедному розумінні, я симпатизую тільки своїм знайомим, і терпіти не можу нашого товариства en masse...

Чи маєте вже "Мазену" Уманця? 54). Я чекаю на книгу з дня на день і дуже нею цікавлюся. Вона пройшла через багато цензурового чорнила, перше ніж побачила світло, про неї я чув вже давно від спільних знайомих автора і моїх, автор, як Ви певно знаєте, нинішній голова Чернігівської Губерської Земської Управи... 55).

Мій сусіда П. В. Новицький 56) робить дуже щасливі знахідки в ділянці малоросійської старовини. Так, недавно він знайшов попа в Лубеському повіті, у кого знаходиться повний зведений літопис монастирів Густинського і Мгарського, що в порівнянні з ним список Бодянського і уривки, надруковані "Стариной", 57), — тільки незначні шматки. Літопис цей друкуватиметься в Москві.. 58).

50) Без дати. Правдоподібно, початок жовтня 1897 р.

51) Панас Карпович Саксаганський (1858-1940), один із талановитої родини Тобілевичів, що, разом із своїми славнозвісними братами Іваном Карпенко-Карим (1845-1907) та Миколою Садовським (1856-1933), багато зробив для розвитку національного українського театру. 1886 р. був запрошений на працю в імператорський Марійський театр, але рішуче відмовився покинути українську сцену.

Редакція

52) Російський уряд дозволяв тоді українські вистави лише з умовою, щоб перед ними, того самого вечора, обов'язково виставляли російські п'єси.

Один час вимагалось навіть, щоб російська п'єса кількістю дій не була коротша за українську. Але публіка приходила в театр пізніше, на початок української вистави, коли російську п'єсу актори вже докінчували грати перед порожньою залєю, де, здебільша, сидів лише поліцай, що мав наглядати, чи українська трупа не ламає цієї урядової вимоги. Редакція.

53) М. В. Стороженко був дідичем Пирятинського повіту (маєток с. Велика Круча).

54) Мова мовиться про книгу Ф. Уманця «Гетманъ Мазепа», СПб., 1897.

55) Федір Михайлович Уманець (1841-1908).

56) Петро Вікторович Новицький, земський начальник Прилуцького повіту (1890-1908).

57) «Літописецъ о первомъ зачатіи и созданіи святаго обители монастыря Густинскаго», опублікував О. Бодянський в «Чтеніяхъ въ Имп. Обществѣ Истории и древностей російскихъ при Имп. Московскомъ университетѣ», 1848, № 8. Мгарський монастирський літопис (в уривках) надрукував О. Лазаревський у «Кіевской Старинѣ», 1889, IV-VI.

58) Здається, це не було здійснено.

XVIII

26. X. 97. Ярошівка.

... Справді, це, здається, найпаскудніший з малоросійських родів.⁵⁹⁾ Петро Новецький — новоз'явлений малоросійський генеалог. Він уклав най-докладніші родоводи вже більше ніж 70 малоросійських шляхетських родин. Як бачите, до "Старини" не пристосував, але по дорозі дістане багато документів, що з них вже користується Лазаревський...

XIX

11. XI. 97. Ярошівка.

... Вельми радію, що Микола Лисенко вступив на поприще концертмайстра, про що я йому тверджу давно. Всяка шумшаль живе з концертів, а він скільки літ мучився з початковими лекціями. Хоч він і не Глінка⁶⁰⁾ (о, далеко!), але все таки він і не звичайний учитель музики...

Цими днями заїде, можливо, до мене Атанасій Якович Рудченко...⁶¹⁾ Зрозуміло, чекаю на його приїзд, як на свято...

Справа з пам'ятником Котляревському в Полтаві закінчується. Позен⁶²⁾ уже робить погруддя й горорізьби, відкриття в серпні 98 р. (звичайно їдемо??), в рік століття "Енеїди"...⁶³⁾

XX

22. XI. 97.

... Замітки про авторів складені в партійному дусі, — і це в довідковій книзі!..⁶⁴⁾

Взагалі я теж буваю іноді здивований появою нових світил думки й слова, про яких нічого не чув раніше. Наприклад, нещодавно довелось довідатися про помічника присяжного повіреного Михновського (уродженця с. Турівки, Прилуцького повіту), що просвіщається в Києві.⁶⁵⁾ Одержав від нього листа на справжнісінькому галицькому язичіі, з блянком на аркуші, де, після російського тексту, стоїть Микола Михновський. Явище це повинно порадувати серце іншого Миколи⁶⁶⁾ і наповнити його рожевими надіями...

Цей останній⁶⁷⁾ — і дуже розумний і дотепний, але не на мій смак, хоч і справляє приємність *під час* читання...

XXI

13. XII. 97. Ярошівка.

... Вчора таки взявся до "Мазени"; мені рішуче таки подобається книга Умавця...

Прошу роздати в Києві мою книжку⁶⁸⁾ таким особам: М. В. Стороженкові, А. В. Стороженкові, Антоновичеві, Лазаревському (Рейтарська 43), Жи-

59) Рід Кочубеїв.

60) Михайло Іванович Глінка (1804-1857), славетний російський композитор. Перебуваючи на Україні, скомпонував дві українські пісні: «Не щечечи соловейку» та «Гуде вітер вельми в полі». Редакція.

61) Панас Мирний (1849-1920).

62) Леонід Михайлович Позен (1849-1921), український різбар.

63) Відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві відбулося лише р. 1903.

64) Мова тут про книгу С. Венгерова: «Критико-біографический словарь русских писателей и ученых», т. I. СПб, 1889.

65) Микола Іванович Михновський (1873-1924), український політичний діяч.

66) М. В. Лисенко.

67) Мова тут про французького письменника Анатолія Франса (1844-1924).

68) «Южнорусские очерки и портреты». Київ, 1898.

тецькому, М. П. Дашкевичеві ⁶⁹⁾ (для рецензії), Єгуновій, ⁷⁰⁾, Іванові Михайловичеві Каманінові ⁷¹⁾ (з проханням про рецензію в «Кієвлявинѣ»), ⁷²⁾, Левицькому (якщо хочете), О. В. Савицькому... ⁷³⁾.

XXII

20. XII. 97. Ярошівка.

[З приводу затримки цензором Бутовським речення про «Миколу» в Горленковій статті «Два поїздки съ Костомаровымъ», що була надрукована раніше в «Кієвской Старинѣ», 1885, ч. 1., Горленко пише]:

...У ній ідеться не про російського імператора Миколу (боронь Боже. Чіпати таке страховище!), а про Миколу — героя поеми Костомарова «Эллины Тавриды»... У листі Вашому знаходяться речі, які якраз ідуть назустріч тому, що я хотів зробити сам і про що хотів писати. Власне, я неодмінно хотів писати про М. Г. Рєпніна ⁷⁴⁾ в «Полтавських Вѣдомостяхъ» ⁷⁶⁾ на підставі Вашої праці і Ваших документів. ⁷⁶⁾. Щоб показати Вам, наскільки я з Вами солідарний в оцінці цієї чудової людини, послала свою статтю про нього, надруковану рік тому в «Полтавських Вѣдомостяхъ», тобто задовго до появи «Къ» тощо...

Якнайважливіше прочитав «Мазепу» Уманця по Вашій книзі. Є неспівмірність частин (розділ про Петра), є, як зауважили Ви, непотрібне й дешево *étalage* ⁷⁷⁾ своїх різноманітних знань, але загалом це все таки дуже мало важить, і все таки річ дуже гарна. По-перше, приємно, що про Мазепу говорять з симпатією, вперше після 1708 року, а по-друге, це прекрасно написано, не те що альгебра багатокорисного О. М. Л., ⁷⁸⁾, чий стиль скидається на немазаний віз. ⁷⁹⁾. Розділ «Шведська інкурсія» просто блискучий, як спроба історичної критики. Цими днями я буду писати про книгу в дві газети, з метою популяризувати думки книги й захитати дикий погляд, що встановився на розумного й талановитого Гетьмана... ⁸⁰⁾.

(К і н е ц ь б у д е)

⁶⁹⁾ Микола Павлович Дашкевич (1852-1906), вчений історик літератури, автор відомого критичного огляду «Очерки украинской литературы» М. Петрова,

⁷⁰⁾ Софія Миколаївна Щербина.

⁷¹⁾ Іван Михайлович Каманін (1859-1921), український історик і архівіст.

⁷²⁾ Київська російська газета реакційного напрямку.

⁷³⁾ Олекса Васильович Савицький, народ. 1833 р.

⁷⁴⁾ Князь Микола Григорович Рєпнін (Волконський) (1778-1845), «малоросійській» генерал-губернатор (1816-1834 рр.), прихильник українського автономізму. Одружений з гр. Варварою Олексіївною Розумовською (1778-1864), внучкою Гетьмана Кирила Розумовського. Князь Микола Рєпнін був батько Варвари (1808-1891), приятельки Шевченка.

⁷⁵⁾ «Полтавскія Губернскія Вѣдомости», де іноді вміщував свої статті В. Горленко.

⁷⁶⁾ Мова тут про розвідку М. В. Стороженка «Къ історії малоросійських козаків въ концѣ XVIII і въ началѣ XIX вѣка», що була вміщена в «Кієвской Старинѣ», 1897, IV, VI, X-XII.

⁷⁷⁾ L'étalage — виставляння на показ.

⁷⁸⁾ О. М. Лазаревський.

⁷⁹⁾ Сам Лазаревський був кращою думкою про твори Горленка, що його він назвав, того ж року і навіть місяця, «лучшимъ мастеромъ изъ теперешнихъ нашихъ литературныхъ живописцевъ». (Лист до гр. Г. О. Милорадовича, з 11. XII. 1897 р.: «Український Археографічний Збірник», вид. ВУАН, т. II, Київ, 1927, стор. 361).

⁸⁰⁾ «На Мазепі, — писав В. Горленко 1886 р. («Кієвская Старина», XII) у своїй статті про відому оперу Чайковського, — тяжить прокляття. Який неподібний на себе він був у поезії Байрона, Словацького, Пушкіна, такий же мізерний і сумний він був і на сцені, куди тягли його автори опери»...

Реферуючи в «Новомъ Времени» книжку Ф. Уманця, Горленко писав: «Вона являє собою нову спробу, непомізану цікавості й новини, реабілітувати пам'ять людини, що його ім'я на батьківщині повернулося в лайку й образу»...

Пам'яті Бояна

(З НАГОДИ 110-х РОКОВИН З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ЛИСЕНКА)

Під звалищами новітньої Великої Руїни, що її організували німецькі та московські «культуртрегери», поховано на Україні тисячі найцінніших історично-культурних пам'яток. Серед них — неповторний будинок Полтавського губерніяльного Земства, що його проектував Василь Кричевський 1905 року. Там за останніх часів містився міський Історично-краєзнавчий музей.

І ось з-під попелищ цього музею несподівано виринув один малесенький аркушик: вірш, що ним патріоти-полтавці 60 років тому вітали п'ятдесятиліття Миколи Віталійовича Лисенка. За автора вірша вважають, за традицією, Панаса Мирного. До вірша додано телеграму — відповідь композитора.

Цей документ скопійовано десять років тому (1942) в полтавському архіві при вищезгаданому музеї. Тільки чудом він зберігся в нас, пройшовши крізь другу світову війну, крізь кацети й «репатріації»...

*Нашому славному БОЯНОВІ
Миколі Віталійовичу ЛИСЕНКОВІ
на спомин 10 березня ¹⁾ 1842-1892 року
від щирого серця ПОЛТАВЦІВ*

На широких степах, по зелених галях,
Серед сел, хоч і людвих, та бідних,
Зародилась вона, — наша пісня сумна, —
На утіху сиріт тих безрідних,
Що в далекі краї, на широкі лани
Від гіркої втікали неволі,
Що з собою вони тільки сльози несли
Та надію до кращої долі...
Не в бенкетах отих у будинках ясених
Виростала їх пісня журлива, —
А на диких степах, у кривавих боях
Розгортала вона свої крила!
Не вітали її павлянки по весні,
Не звивала їй слава віночка, —
Но низеньких хатках, у нужді та латках
Нею сина веспляла кріпачка!
А дочка кріпака — її доля така —
Нею серце гаряче сушила...
Через те і важка наша пісня, гірка,
Через те так безмірно журлива!..
І співали її то сліпі кобзарі,
То нещасні діти недолі...
А як ясна зоря в нашім Краї зійшла
І розбила кайдани неволі, —
Гаснуть стала й вона, наша пісня сумна,
Забувати її уже стали.
Прийшли інші часи, — стало чуть голоси:
— Годі, — кажуть, — впиватись тим жалем!
Та не так думав Ти: — не безслідно пройти
Має те, що колись розцвітало,

¹⁾ За новим стилем, дата народження М. Лисенка — 22 березня.

Що у ріднім Краї предків слао в бої
 І до Волі віки поривало;
 Все, — народим чим тут жив, що у серці носив
 І чим душу відводив від горя...
 Рідний син сторони, де ці сльози зійшли, —
 Ти пройнявсь криком тяжкого болю!
 І жураивий той спів Ти у ноти завів
 І пустив поміж люди в чужині...
 Здивувались усі тій чудовій красі,
 Тому голосу горя України!
 І — о, диво! — Ожив невмирущий наш спів,
 Перейшов із степів у палати, —
 І в далекім краї, на чужій стороні,
 Почали його люди співати...
 Та на цім Ти не став, — дарма рук не поклав:
 І вірші Кобзареві м'ягучі,
 Його сльози гіркі, його думи важкі
 Передив Ти у співи пахучі!
 Славна кобза Твоя дуже чула була —
 І не звикла без діла сидіти...
 Незабаром Ти нам "Ніч Різдвяную" дав,
 І "Утоплену" встиг написати!..
 "Бульба"²⁾ чутво давно! — жде лиш часу того,
 Щоб з'явитися тут перед нами...
 Та, по правді сказати, — чи ми й зможем назвати,
 Все, що дав Ти й даси ще, Бояне!!
 І літа хоч ідуть, хоч пів сотні несуть
 На Твою вони голову сиву, —
 Та що роки Тобі, коли з серця пісні,
 А з душі голоси — так і линуть!
 І ми певні, що нас не один іще раз
 Ти здивуєш своїми піснями, —
 Що пів віку Твого не для того пройшло,
 Щоб замовк Ти — співучий — між нами!
 Прийми ж, Брате, від нас у великий цей час
 Наше щире, гаряче вітання!
 Хай "Кобзар", — що шлемо ми від серця свого, —
 Нагада Тобі рідне жадання!..

ТЕЛЕГРАМА З КИЄВА, 12. III. 1892 РОКУ:

Полтава. Волькенштейну.

Несподіване гаряче привітання шановних Земляків-Полтавців глибоко зворушило мене. Велике щастя, висока нагорода бути своїм людям зрозумілим. Перекажіть усім їм моє щире сердечне спасибі! — Лисенко.

Подав В. Стар

²⁾ Опера «Тарас Бульба», що її М. Лисенко скомпонував у 1880-1890 рр., з'явилася в друку лиш 1913 р. Ця опера тепер іде на сцені УРСР.

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

З листів М. Максимовича до М. Погодіна

У всіх майже курсах загальної історії України, історії української мови та української літератури досить докладно викладається дискусія М. Максимовича з М. Погодіним про давній склад людности Київської землі. Тим самим створюється враження, що ця дискусія була ніби центральним епізодом у розвитку науково-історичних студій з українознавства в XIX ст., хоч у дійсності було в цих студіях багато далеко глибших, цікавіших і безпосередніше пов'язаних з наукою проблем. В уяві читачів витворилася легенда про російського історика, що заперечував наявність українців на Київщині до XIII ст. з бажання заперечити їхнє право на національне існування взагалі, — і українського історика, що доводив українськість давньоруської людности, виступавши в обороні прав українства взагалі. Отже, наукову дискусію спроектовано на політику і тим до певної міри її спрIMITИзовано. В дійсності справа була дещо інакша і складніша: Погодін справді твердив, що давнє населення Київщини було російське, але він робив це тому, що вважав українців за споконвіку відрубний від росіян нарід; Максимович справді гаряче доводив, що полянська людність була українська, але не з меншою силою переконання боронив тезу про якнайбільшу близькість української мови й народу до російської мови й народу.

З сьогоднішнього погляду, позиції й Погодіна й Максимовича — давно переїдений етап. Наукового значення ця дискусія сьогодні не має, ще менше варт робити з неї політичні висновки. Але це все таки був один з розділів історії української науки і української громадської думки. Тож не позбавлено цікавості наświetлити позиції обох дискутантів не в переказі, а в оригінальних їх висловлюваннях. Хоч "Филологическія письма" М. Максимовича, після їх оголошення в "Русской Бесѣдѣ" 1856 р., були передруковані в його "Собраній сочиненій", т. III, Київ, 1880, отже, формально вони не належать до "Забутих сторінок", але в дійсності більшість, навіть науковців, зняло їх переважно з (численних!) переказів. Тому подаємо нижче два уривки з них, де Максимович висловлює чи не найвиразніше свої погляди на зв'язок української мови з російською і на українськість первісної слов'янської людности Київської землі.

Ю. III.

Нині ти, любий академіку, стоїши на Великоруське варіччя з Церковно-Слов'янським, чиниш разом два розриви в природному спорідненні Слов'янських мов: поперше, ти відриваєш Церковно-Слов'янську мову від найближчих до неї мов Задунайських або Південнозахідних; подруге, ти розриваєш найближче споріднення Руських варіччів, що за ним Малоросійське й Великоросійське варіччя, або, кажучи повніше й точніше, Південноруська й Північноруська мови — рідні сестри, дочки однієї Руської мови. Коли вони відокремилися? Про це, як видно, ще нема одностайности. Я й тепер тадаю, як пояснював уже в "Історії древней Русской Словесности" (Розділ IV і V), що Шведноруська мова утворилася ще в давні, до-Татарські часи, коли Київська Русь була представницею Руського світу, як після Татар стала Русь Московська. Але з твого листа бачу,

що п. Срезневський визнає *однаковість* Південної і Північної Руси в до-Татарські часи, і гадає, що Південноруські особливості в мові й народі почалися не раніше, як після нашествия Татарського. По-моєму, як і по-твоєму, це невірно! Але якби довелось мені з двох лих вибирати найлегше, то я ліпше згоден визнати однаковість усієї Північної й Південної Руси в давні до-Татарські часи, ніж роз'єднувати їх і розривати найближче їх споріднення до такої міри, як це зроблено в твоїй винишній системі, внаслідок твого давнішого упередження. Жоден філолог, за правилами й законами своєї науки, не зважить роз'єднати *Південноруську* й *Північноруську* мови; вони, як рідві сестри, повинні бути не-одмінно *разом*, у кожній системі, чи то прилучить вона їх до Північнозахідних чи Задунайських мов (як у Добровського й Шафаріка), чи то до Північносхідних (як у Кошутара, чи то поставить Російську мову осібно від тих і тих (як зробили ми з Надеждіним, 1836 року). Але ти маєш у цьому *упередження*, що його й висловив у 2-ому томі "Изслѣдованій" (1846 р., стор. 390) у таких словах: "Малоросійське й Великоросійське наріччя великі філологи Добровський і Шафарік залічують до *одного роду*; але я осмілююсь думати, хоч і *без підстави*, що вони *різняються* між собою більше, як між іншими"! Як же можна "без підстави" ставати в таку гостру суперечність не тільки з двома великими Чеськими філологами, але й з усіма взагалі.. Щоб їм протиставитися, треба підставу міцну. Великоросіяни, як однородці, мають повну підставу й право казати, як колись казали посли Олегові: "Ми з роду Руського"! — "Свій своєму й по неводі брат", каже Руське прислів'я. Але ти, писавши мені на відповідь, що в Києві Нормани стали Малоросіянами, що навіть Андрій Боголюбський з братами були ще Малоросіяни, і вже їх діти й онуки стали Великоросіянами серед Великоросіян, у той же час ти ось що писав на відповідь П. В. Киреевському: "Великоросіяни живуть поряд Малоросіян, визнають ту саму віру, мають ту саму долю, довго ту саму історію. Але скільки є *відмінности* між Великоросіянами і Малоросіянами! Чи не маємо ми (тобто Великоросіяни) більшої подібности деякими рисами навіть з французами, ніж з ними (тобто Малоросіянами)! У чому ж полягає *подібність*? Це питання далеко важче". (Див. "Москвитянинъ", 1845. Кн. 3). Що це за диво? Один не знаходить *подібности* між Великоросіянами й Малоросіянами; другий не бачить *відмінности* між ними в до-Татарські часи; а тим часом перший бере на *підтвердження* собі твердження другого, і вирушає на ньому в свою нову дорогу... Воля твоя, але це скидається на давню притчу Кирила Туровського про кривого на сліпому!.. Ти визнавав *передніше* давніх Киян *Малоросіянами*; тепер визнаєш їх *Великоросіянами*: отже, є, виходить, *подібність* між ними, коли тобі, Руському історикові, наші давні Кияни можуть здаватися то Малоросіянами, то Великоросіянами... Отже, є, видно, і *відмінність* між ними, коли й тепер, заселяючи давню Київську область *Великоросіянами*, ти все ще Галичан, Подолян і Волинян вважаєш за *Малоросіян*.

**

Чи не так учинив і ти, мій шановний академіку, в своїй Новоросійській системі?.. Відлучаєш Малоросійське наріччя так різно від Великоросійського, "хоч і без підстави"! — визнаєш *тотожність* Великоросійського наріччя з Церковно-Слов'янським, хоч ця тотожність є не більше, як філологічна примара, що до неї ти дійшов тільки шляхом "логічного наведенья"! А тим часом ти вже заселяєш Великоросійським племенем в IX-му віці і Македонію навколо Солуня (замість тамтешніх Словен), і берег Чорного моря, і всю Київську сторону, замість тих Малоросіян, що проживали тоді й нині проживають, що ти їх

приводить сюди з Карпатських гір вже після Батиевого нашествия, на місце Великоросіян, що нібито пішли звідси, при нашестві Батиевому!.. І що ж ти маєш за підставу цих нововигаданих заселень і переселень: історичні про те свідчення писемні, чи давні перекази усні?.. Ні! Історичні перекази, наприклад, Карпатської Русі, говорять навпаки: що вона прийшла в Карпати з берегів Дніпра разом з Уграми, в X-му віці; а за іншим переказом, що вона перейшла в Карпати в XIV віці з Поділля, разом зі своїм князем Коріятовичем. Могли бути обидва переселення: але річ у тому, що за обома переказами, які існують у Карпатах, Русь переходить туди з нашого Малоросійського краю, з берегів Дніпра і з Поділля. А ти, невідомо чому, виводиш нас, Малоросіян, з Карпатських гір, після нашествия Татарського, тоді як ми й прадіди наші завжди думали й говорили, що ми жили тут, обабіч Дніпра, з давніх-давен, *спокоєвіку*. Що в нас у Києві осіли на князівство Аскольд і Дир, а за ними віщий Олег з Рюриковим сином. Що в нас у Києві почалося й від нас розійшлося на всі сторони Руського світу *життя*, насаджене святим *Просвітителем* Русі — Володимиром; а коли Великокнязівська Київська Русь, відживши свій квітучий вік, *применилася*, тоді новим осередком Руського світу стала Москва, серед племені Великоросійського. Ми, Малоросіяни, залишилися по-старому в своїй рідній Київській стороні, в своїх стародавніх містах і селах, з своїми переказами і звичаями, — ми залишилися *на нї*, звідки не спроможні були зірвати нас ніякі вихрі й бурі, ані гроза Батіївська... І як у давні часи, ми й наша земля називалися власне *Руссю* й *Руською землею*, а наше південне наріччя називалося *Руською мовою*, так у пізніші віки *Руссю* переважно стала називатися Велика чи Московська Русь, а наріччя Московське стало *Руською мовою*, що панує нині в усьому Руському світі.

(М. Максимович. «Филологіческія письма къ М. П. Погодину». Собрание сочинений М. А. Максимовича, т. III, Київ, 1880. Вперше друковано в журналі «Русская Бесѣда», 1856, № 3. Перший уривок узято з «Письма второго», стор. 189-191, другий уривок з «Письма четвертаго», стор. 208-209).

Переклад наш. Великі літери — як в оригіналі. Наш курсив == авторський розбивці.

«...НЕ БЫЛО, НѢТЪ И БЫТЬ НЕ МОЖЕТЪ...»

“Українські Вісті” (Ней-Ульм, 5. УЧ. 1951 р.) видрукували “Позицію УНДС супроти імперіялістичних заходів російських еміграційних груп”, де читаємо, що “одні (з російських політичних груп) ще й досі стоять на старому: “нет, не было и быть не может”. “Новий Світ” (Нью-Йорк—Джерзі Сіті, 15 жовтня 1951 р.) також згадує про “закон Валуєва: “не было, нет и быть не может!”... А “Український літопис або календар історичних подій” Д. Філомелі, під датою 30 липня 1863 р., подає: “Міністр внутрішніх справ царської Росії Валуєв, що проголосив, що української мови “не було, немає й бути не може”...”

З огляду на те, що ця фраза стала “історичною”, варт зауважити, що це лише неповна цитата, вирвана з об’їжника, що його видав 1863 р. *Петро Валуєв*, російський міністр внутрішніх справ. Читаємо в тому об’їжнику:

“Большинство малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ”...

Ця “більшість малоросів” гуртувалася навколо М. Костомарова, що, спершу бувши за прихильника самостійної української мови, згодом вважав, що російська мова мусить бути за “обшчеруській” літературний язик, а українська лише за мову “для хатнього вжитку”...

Отже, Валуєв лише повторив у сумнозвісній фразі, що її так залюбки неповно цитують, думку Костомарова. Очевидячки, що це не зменшує політичної ваги нагінки на українську мову 1863 р., але задля історичної правди варт подати повний вислів з Валуєвського об’їжника. Це ще один доказ, що й за цим протитукрїнським актом російського уряду стояв “землячок”...

ПРО ЗГАСЛИХ

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ

(1882-1952)

*A chaque fois que l'heure sonne,
Tout ici-bas nous dit adieu.*

(Victor Hugo: Les Chants du Crépuscule. *)

Зенон Кузеля був живе втілення долі його вузької батьківщини — української Галичини, що, починаючи від 1914 р., зазнавала таких різних політичних режимів. Народжений на Бережанщині, під австрійським режимом, Кузеля вищу освіту дістав у Львівському університеті, в Грушевського й Колеси, а потім у Віденському університеті, де тоді займав славистичну катедру Ягіч, у кого один час небіжчик завідував бібліотекою його семінару. (Див. зворушливий некролог, що його Кузеля присвятив В. Ягічеві в "Літописі" 19. I. 1924).

Від 1902 р. молодий ще Кузеля провадив у "Записках НТШ" огляди з ділянки етнографії, антропології та археології. Він бо належав до славної когорти Львівської школи етнографії, чи, точніше, того, що німці називають «*Volkskunde*», що залишила такі тривалі сліди в науковій слов'янській етнографії. В 1904-1906 рр. Кузеля брав участь у голосній антропологічній і етнологічній експедиції в Прикарпатті, що її організував Хведір Вовк з доручення паризького Антропологічного Товариства і НТШ.

За доби до першої світової війни Кузеля як дослідник працював дуже плідно. Під цим оглядом варт особливо відзначити тут такі праці небіжчика: "Угорський король Матвій Корвін в слов'янській усній словесности. Розбір мотивів, зв'язаних з його іменем" (ЗНТШ, 1905, LXVII, 1-55, LXVIII, 55-82, 1906, LXIX, 31-69, LXX, 86-113); "Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст., Упирі і розношене зарази" (ЗНТШ, 1907, LXXX, 109-124); "Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій і бібліографія" ("Етнографічний Збірник", 1912, XXXI-XXXII, 131-202); "Ярмарки на дівчата" (ЗНТШ, 1913, CXVII-CXVIII, 321-332); "Шосейжне і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi" (ЗНТШ, 1914, CXXI, 173-224, CXXII, 103-160).

Не зайво буде також тут зазначити, що покійний Кузеля опрацював у двох томах матеріяли, що їх зібрав Мр. Г. (Марко Грушевський) в південній Київщині, під заголовком "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу" (Матеріяли до українсько-руської етнології, Львів, 1906, VIII, стор. VI, 220 і 1907, IX, стор. XXIII, 144). Ця праця дістала признання в рецензії Ів. Фривка (ЛНВ, 1907, V, 370-371).

1909 р. покійний став за бібліотекаря і лектора української мови в німецькому тоді Чернівецькому університеті, де як найближчий співробітник Степана Смалья-Стоцького жваво розвинув працю в педагогічній і громадській діялках.

*) Щораз, коли дзвін вибиває годину,
Усе на цiм свiтi нам каже: прощай!
(Віктор Гюго: «Пісні Присмерку»).

**

Перша світова війна зробила з Кузеля емігранта, що ніколи вже не повернувся до своєї батьківщини під польським режимом. Тим самим його роля як наукового дослідника скінчилася, бо не можна ж займатися українською етнографією на вигнанні, де нема українського народу...

Спочатку Кузеля бере участь у виданнях Союзу Визволення України, як голова просвітнього відділу в таборі військовополонених у Зальцведелі, де фактично редагував газету "Вільне Слово", що спершу виходила як тижневик, а потім двічі на тиждень (1916-1917). (Див. статтю З. Кузеля "Українські таборів часописи в Німеччині" в "Літописі", 2. II, 1924). 1920 року він оселяється в Берліні, де залишався 25 років, аж до кінця другої світової війни й де розвинув велику, хоч і не дослідницьку, працю: редагує газету "Українське Слово" (1921-1923 рр.) й видання "Української накладки" Якова Оренштайна (1924-1933), бере діяльну участь в цінному "Літописі" Ст. Томашівського (1923-1924); (досить поглянути на зміст журналу, — стор. 209, — щоб зрозуміти, яка значна була участь Кузеля в берлінському "Літописі"); публікує німецькою мовою низку статтів про українську науку й про українську справу взагалі, стає головою Союзу закордонної преси в Берліні (Vorsitzender des Verbandes Ausländischer Pressevertreter).

Як співробітник Українського Наукового Інституту в Берліні, спершу (1926), як надзвичайний член, а потім (1930), як дійсний член і, зрештою, як заступник директора Інституту, він редагує видання Інституту "Вісті" та «Beiträge zur Ukrainenkunde, «Ukrainische Kulturberichte». В першому томі «Abhandlungen» Інституту (1927) з'являється стаття небіжчика "Причинки до етнографічної діяльності Опанаса Вас. Марковича" (стор. 168-179, що й сьогодні є найкращим джерелом до етнографічної діяльності чоловіка Марка Вовчка.

Треба тут ще зазначити також співробітництво небіжчика в збірниках «Das geistige Leben der Ukraine in der Gegenwart und Vergangenheit» (Münster in Westfalen. 1930), де він написав «Die ukrainische Volkskunde» (стор. 164-182); «Die Ukraine und die kirchliche Union» (Berlin, 1930), де Кузеля помістив статтю «Der Einfluss der Kirche auf das ukrainische Volksleben» (стор. 77-93). Варт згадати й про деякі інші праці: «Der Deutsche Schweitpold Fiol als Begründer der ukrainischen Buchdruckerkunst» (1491). у збірці «Gutenberg Jahrbuch» (1936, стор. 73-81); в 6-му зошиті «Beiträge der Ukrainenkunde» (1935) стаття «Schewtschenko und sein national-politisches Vermächtnis»; у 8-му зошиті цього самого видання (1935) стаття «M. Hruschewskij und seine Tätigkeit in den west-ukrainischen Ländern»; у відомій збірці «Handbuch der Ukraine» (1941) стаття «Das ukrainische Volk» (стор. 31-56)...

1931 р. небіжчик обняв лекторат українознавства в Берлінській школі закордонних наук університету, де викладав українознавство аж до 1945 р.

Побіч суто педагогічної праці, Кузеля редагував слов'янський відділ у відомому німецькому науково-інформативному довіднику "Мінерва", де, очевидно, подавав відомості про українську науку. В рямцях цієї ж діяльності треба з притиском відзначити "Українсько-німецький словник", що його 1943 р. Кузеля видав разом з Я. Рудницьким. В ньому небіжчикові належить авторство другої частини словника, від літери "П" до кінця. Сьогодні всі чужинецькі славісти користуються з цього словника.

Менше знають, що 1910 р. в Чернівцях з'явився "Словар чужих слів. 12.000 слів чужого походження в українській мові", З. Кузеля й М. Чайковського, що про нього В. Гнатюк подав докладну рецензію (ЗНТШ, 1910, т. ХСІІІ, стор. 201-204).

Вже на новітній еміграції З. Кузеля, після смерті І. Раковського (1949) став на чолі найстаршої української наукової установи, НТШ, і, як її голова, прибув до Франції, де закінчив свою життєву путь, встигнувши зредагувати, разом з В. Кубійовичем, "Енциклопедію Українознавства", що в ній сам написав численні статті (див., наприклад, "Україна", ч. 3, стор. 220-221).

Знав небіжчик також чимало речей про так звану "Німецьку Україну", тобто про божевільні наміри й заходи Гітлера та гітлерівців в українській справі. Ледве чи Кузеля утривалив на папері все те, що знав у цій ділянці. Велика це шкода для новітньої історії України, що її ми можемо зрозуміти навіть з тієї крихти відомостей, що ними поділився з нами небіжчик. А щодо українознавчих студій у Німеччині за часів другої світової війни, про що ми в окупованій Франції майже нічого не знали, стаття З. Кузеля "Українознавство в Німеччині" (1939-1945), видрукувана в журналі "Сьогочасне й минуле", органі НТШ, що за його головного редактора був небіжчик (1948, I, стор. 49-56), залишиться назавжди першоджерелом, звідки черпатимуть майбутні дослідники останнього українського лихоліття. Ця знаменна стаття є, так би мовити, розділом *curriculum vitae* самого З. Кузеля, що був у центрі українознавчих студій в Німеччині, від 1926 р. зосереджених в Українському Науковому Інституті, який, за словами самого Кузеля, "за час майже 20-літньої діяльності, від 1930 року, під проводом проф. Івана Мірчука, встиг виробити собі ім'я поважної української наукової станиці закордоном." (Стор. 50).

**

Мої особисті зносини з покійним аж до його приїзду до Франції були листовні. З цих зносин не можна тут не згадати про 30-річний ювілей наукової й громадської праці Зенона Кузеля, що його святкували українські організації 15-го січня 1931 р. в Берліні. Це святкування відкрилося короткою промовою М. Автоновича, голови Українського Академічного Товариства при Українським Науковим Інституті. Потім о. П. Вергун, що очолював українську католицьку Церкву й що тепер споконує десь у концтаборі СРСР свою вірність прадідівській вірі й Україні, оповів про життя й діяльність ювілята. (Не можна тут не відзначити глибокої релігійності небіжчика та його відданості рідному урядові. Маленька подробиця: аж до кінця своїх днів Кузеля радо usługовував священикові до Служби Божої). Про наукову працю небіжчика виголосив доповідь згаданий вже Д. Дорошенко. Давній співробітник ювілята, заслужений український мовознавець і академік С. Смаль-Стоцький говорив про культурну діяльність ювілята. Та ця культурна діяльність була така всебічна, що окремо два доповідачі оповіли Зборам про таборову діяльність Кузеля за рр. 1916-1920 (сотник Р. Ярій) і про культурну діяльність в Німеччині (Н. Фітцінгер).

Від себе я привітав ювілята листовно в грудні 1930 р., на що він, з пильною йому скромністю й почуттям обов'язку, відповів, що прагнутиме "не зважаючи на несприятливі обставини, не завести Вашого довір'я й працювати далі на спільному полі наукових розслідувань". (27. XII. 1930 р.).

Знаходжу сьогодні в своєму архіві теж листівку, що містить в собі мало відомий факт, а саме: надсилаючи мені збірник «Ukraine und die Kirche»

Union», небіжчик відкидає свою відповідальність за редакцію, що, видно, не була йому до душі...

Та найбільше небіжчик писав у своїх листах до автора цих рядків про різні українознавчі видання французькою мовою, що їх він, як заповідливий бібліотекар, пильно збирав. 28. II. 1933 р., наприклад, небіжчик з задоволенням твердив, що бібліотека Українського Наукового Інституту “на щастя, доходить уже до 14.000 томів. Перед кількома тижнями надійшла вже й у депозит прецінна бібліотека академіка Гнатюка, а тепер перебираю гарний книжковий матеріял від секретаря Нім.[ецько]-Укр.[аїнського] Товариства, Аксея Шмідта...”

А потім прийшло останнє українське лихоліття, і аж в жовтні 1947 р. з Фюрта вже “озвався” невтомний Кузеля: сповістив мене про відновлення НТШ, про Енциклопедію Українознавства та знову дбав про книжки, що їх він знову збирав...

Небіжчик ніколи не забував про дорогих йому студентів і про КоДУС, куди він уклав стільки снаги. Цілий 1949 і 1950 рік у листах до мене він усе піклувався тим чи іншим студентом, тією чи іншою стипендією для українських студентів у Франції.

11-го липня 1951 р., у середу, я вперше побачив на власні очі професора Зенона Кузеля. Прийшов він до мене, разом з О. Кульчицьким, з подарунком, що чимало зворушив мене: небіжчик приніс мій рукопис книги “Наполеон і Україна”, що свого часу, ще 1922 року, я вислав йому, як редакторові українського видавництва в Берліні. Матеріальні обставини видавництва так склалися, що воно видати моєї книжки не могло. Книжка з'явилася аж 1937 р. у Львові... Але з якою пильністю Кузеля зберігав мій давній рукопис. Всі працівники пера легко зрозуміють мої почуття в той липневий день 1951 р., коли я побачив своє письмо з-перед 30 років, коли я ще не мав сивого волосся...

Я знайшов Кузеля такого якраз, як я уявляв собі його: чемний, з куртуазією старих часів, людяного й сердечного, з лагідною усмішкою, тією самою, що її можна бачити на світлинці “Молода Україна” в Бережанах 1900-1901 р. (“Америка”), 2. VI. 1952).

Як тут не згадати про замишування Кузеля до книжок, що я негайно зауважив ув очах небіжчика, коли він увійшов до моєї хати, де книги є єдина оздоба... Ну, а вкінці не можна замовчати про такт pokojного, що його я щиро подивляв 23-го березня 1952 р., коли сидів поруч нього в президії основуючих загальних зборів Європейського відділу НТШ. Вже хворий, за два місяці до свого земного кінця, Зенон Кузеля майстерно й тактовно провадив збори, хоч скільки це мусило йому коштувати здоров'я...

Так, до кінця проф. Зенон Кузеля залишився вірний своєму обов'язкові, обов'язкові українського науковця, що хоч не дав у науковій ділянці всього того, що міг би дати, але залишився в історії української науки зразком людини й громадянина.

Сьогодні, схилиючи голову перед пам'яттю Зенона Кузеля й висловлюючи своє глибоке співчуття засмученій вдові, Ользі з Авдиківських, повторимо лише коротку, але влучну, латинську формулу:

— Ave atque vale...

Ілько Боршак

РИМ І КАМБЕРІ

I.

о. Й. ЗАЯЧКІВСЬКИЙ

20-го березня 1952 р. в італійському Тиролі помер о. Йосиф Заячківський, ЧСВВ, ректор Української Папської Колегії в Римі. Читачі "України" вже знають з преси про життя й діяльність небіжчика, що народився 1889 р. в Чортківському повіті, а скінчив свою земну путь на високому становищі члена комісії кодифікації східного церковного права. Але автор цих рядків не може не згадати, бодай коротко, про небіжчика, кого ми бачили, щоправда, лише одного разу, але ніколи не забудемо його. Як я вже писав ("Україна" ч. 6, стор. 475), моє побачення з о. Й. Заячківським відбулося під час незабутньої української прощі до Риму.

З цієї короткої зустрічі я виніс враження про о. Ректора, як про розсудливу людину, що хоч дуже суворо картав еміграцію (особливо діставалося українській "пайдократії"), але в цій суворості почувалося й любов до свого знедоленого народу і турбота про його долю.

Нехай же чужа земля буде пером о. Йосифові Заячківському, одному з найкращих представників того галицького священства, що його люди нашого покоління звикли так шанувати...

II.

ГАБРІЄЛЬ ПАДОВАНІ

Не без глибокого зворушення прочитав я у паризьких газетах з 3-го травня 1952 р. про наглу смерть, що сталася 1-го травня, французького амбасадора в Австралії, Габрієля Падовані. Відійшла в краще життя людина, що її я знав близько 30 років, можна навіть сказати, приятель, що його я пізнав десь 1924 р., завдяки нашому спільному другові, незабутньому Жанові Селісьє, що вперше відвідав Україну 1917 р., як офіційна особа. (Див. наші статті "Із франко-українських взаємин останньої війни", "Діло" 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17. III. 1939 р.).

Падовані, що народився 1893 р., був дипломат з фаху, що його доля зробила французьким "chargé d'affaires" в Каунасі (1924-1927), де він вивчив досить добре питання народів СРСР, особливо України, Білоруси та балтійських країн. Потім він аж до 1935 р. служив у Парижі в міністерстві закордонних справ. Не все ще можна тут подати про ставлення небіжчика до української проблеми, але одне можна ствердити, що він словом і ділом не раз засвідчив своє розуміння колишньої "Країни козаків". Як покійний тішився з наших праць про історію франко-українських взаємин у минулому!.

1935 р. Падовані дістав призначення на консула в Базелі, й наші особисті зв'язки припинилися аж до 1946 р., коли небіжчик був за голову політичного відділу союзників в Австрії, де він мусив стрінутися зі справами діпестів. Як саме він вирішував ті справи, про це можуть оповісти колишні українські діпести в Австрії... Знаю тільки, що небіжчик глибоко відчув і зрозумів українське лихоліття...

1-го червня 1949 р. Падовані було призначено на амбасадора в Австралії, звідки він уже не повернувся живий.

**

о. Й. Заячківський, Габрієль Падовані...

Нічого не було спільного між українським священником і французьким дипломатом, що закінчили своє земне існування в двох кінцях світу, — в Римі й Камбері... Але обох згадали я пізнав у зв'язку з Україною, тому й згадка про них є кончею на сторінках українознавчого журналу.

Ілько Борщак

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

Європейський відділ НТШ

23 березня 1952 р., в Сарселі, під Парижем, відбулися Основуючі загальні збори європейського відділу НТШ. На цих зборах обрано керівні органи в такому складі: В. Кубійович — голова, О. Шульгин та О. Кульчицький — заступники голови, В. Янів — генеральний секретар, М. Мостович — скарбник, М. Глобенко та П. Шумовський — члени відділу.

До Контрольної комісії обрано: З. Кузеля — голова Централі НТШ, Д. Піснячевський, В. Нестерчук.

О 16-й годині того ж самого дня відбулося в Парижі, в залі "Сосьєте де

Географі", Шевченківська сесія. Добірна публіка, наукові доповіді: М. Глобенка ("Новітній стан боротьби за Шевченка") й В. Янова ("Сліди в'язничних переживань у творах Шевченка") — все це надало вперше зовсім відмінного характеру Шевченківській імпрезі, що досі в Парижі — під правди діти — здебільша не виходили з рамок "просвітянства". Зрештою, численні збори, що в них брали участь чужинці славісти, між ними й польський вчений С. Кот, зрозуміли вагу доповідів, нагороджуючи доповідачів рясними заслуженими оплесками.

ПОХОРОН І ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

24-го травня паризькі українці почули сумну вістку: того самого дня улюблений усіма професор УВУ *Зенон Кузеля*, голова Наукового Товариства ім. Шевченка, скінчив свою життєву путь. Навіть тяжко хворий, він до останніх днів не переставав цікавитися діяльністю установ, де брав головну участь: Наукове Товариство ім. Шевченка, Комісія допомоги українському студентству...

Заупокійна Служба була відправлена 27-го травня, в день похорону, в соборі св. Володимира в Парижі, де, не зважаючи на будній день та на відсутність того дня українських газет, зібралися багато народу. Був присутній плий відділ НТШ, українські науковці й представники різних українських громадських установ.

Службу відправляли о.о. Перрілон, Левенець, Лєськович, Бачинський, Япків. Французький клир репрезентував канонік Рюпі. О. Левенець, канцлер Апостольської Візитатури в Парижі,

виголосив слово, що в ньому зворушливо говорив про життя й творчість небіжчика...

Після похоронної відправи, утопаючи в квітах, домовина Зенона Кузеля рушила на кладовище Сент-Уан.

31 травня в Сарселі, в присутності Відділів НТШ, КоДУС'у й Делегатури УВУ у Франції, відбулося жалобне засідання на честь згаслого науковця. Перед засіданням о. Яцків відслужив панахиду за спокій душі бл. пам'яті небіжчика і виголосив жалобну промову, що справила глибоке враження на присутніх.

22 червня відбулася, з рани НТШ і Академічного допоміжного товариства у Парижі, жалобна академія, присвячена пам'яті покійного. Численні слухачі, що поміж ними були й чужеземні славісти, пильно вислухали змістовні доповіді В. Кубійовича ("Наукова діяльність З. Кузеля"), В. Янова ("З. Кузеля — громадянин і людина") і В. Маркуся ("З. Кузеля і студентство").

М. Омелянович-Павленко

29 травня українській світ утратив ще одного чільного громадянина, перед чим іменем схилили з пошаною головою всі українці, незалежно від їх політичних переконань. Після недовгої хвороби, помер у Парижі *Михайло Омелянович-Павленко*, генерал-полковник, начальний вождь УГА на початку

1919 р., колишній командувач Армії УНР та Командир славного Зимового походу у 1919-1920 рр. Пейсаний з честю записав своє ім'я в історію боротьби України за її незалежне державне життя.

Поховано його 31 травня на кладовищі Пер Ляшез.

ПОСВЯЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МАЛОЇ СЕМІНАРІЇ

29 червня 1952 р. в Люрі, біля Орлеану, відбулося урочисте посвячення *Української малої семінарії* ім. св. Івана Боска. Урочистість почалася архієрейською Службою Божою, що її відправив Апостольський Візитатор для українців Єпископ Іван Бучко, в присутності Кардинала Тіссерава, Секретаря Конгрегації для Східної Церкви, й Апостольського Нунція у Франції Ронкалі та ряду представників французького кліру, не кажучи вже про представників українського духовенства, заступленого всіма Генеральними Вікаріями в Європі. Багато українців прибуло з усіх кінців Франції на цю урочистість, що займе не абияке місце в історії франко-українських культурних зносин.

Під час обіду глибоковмістовну й прихильну до українців промову виголосив Кардинал Тіссерав.

Новій українській культурній стійці у Франції Редакція "України" бажає якнайбільших успіхів.

АНДРЕ ВАЙЯН У «КОЛЕЖ ДЕ ФРАНС»

Декретом міністра освіти, призначено професора Андре Вайяна на катедру Слов'янських мов і літератур у "Колеж де Франс".

Професор Андре Вайян, що викладав досі сербо-хорватську мову в Школі східних мов та давню церковнослов'янську мову в Практичній школі високих студій при Сорбоні, займає віднині катедру Андре Мазона, що пішов на емеритуру, катедру, де першим професором був Адам Міцкевич (див. про них "Україна", ч. 5, стор. 312, 313, 320, 321). Постійний член Жюрі іспитів з української мови в Школі східних мов, Андре Вайян є автор цілої низки студій з давньої церковнослов'янської мови (див. "Україна", ч. 4, стор. 298), а 1950 р. вийшла його голосна "Порівняльна граматики слов'янських мов", де чимало місця автор приділив українській мові.

Саме недавно, 1952 р., Інститут слов'янознавства при Паризькому університеті видав церковнослов'янський текст відомої Євохової книги, що його зредагував і знаменито переклав на французьку мову Андре Вайян (*Le livre des secrets d'Enoch. Texte slave et traduction française*, стор. XXVI, 123). Вступ і примітки до тексту Євохової книги зайвий раз свідчать, що Андре Вайян є безсумнівний науковий видавець церковнослов'янських текстів, бо він є, без сумніву, найкращий знавець у Франції мови апостолів Кирила й Методія.

60-ЛІТТЯ о. ВАН ДЕ МАЛЕ

Редакція "України" з глибоким задоволенням відзначає 60-ту річницю народження о. Ван де Мале, ЧНІ, фламандця з походження, що присвятив 30 років свого життя праці між українцями, чю мову й обряд він так добре засвоїв. Ігумен монастиря Редемптористів у Станиславеві, потім у Ковелі, де він мужньо боронив права українського народу проти польських колонізаційних плянів, парох на Лемківщині, в Криниці, — скрізь о. Ван де Мале тишився симпатією українців, що вміють шанувати чужинців, які безкорисливо присвятили себе українській праці.

На початку 1947 р. Апостольський Візитатор для українців, Єпископ Іван Бучко призначив о. Ван де Мале своїм Генеральним Вікарієм на Бельгію, Голландію, Данію, Швецію й Норвегію, країни, що не раз бачили в себе душпастиря о. Ван де Мале. Нехай же Генеральний Вікарій о. Ван де Мале продовжуватиме ще довгі роки свою кариєру для України працю, працю душпастиря й людини, що поширює між чужинцями правду про Україну й українців.

● 30-го січня 1952 р., у Великому амфітеатрі Сорбони, французька еліта святкувала століття народження *Леона Буржуа*. У своїх промовах Андре Марі, міністер освіти, і Поль Бонкур згадували фундатора радикальної партії, одного з чоловічих організаторів Ліги Націй, кількарізового міністра освіти й закордонних справ, що так палко обстоював ув Європі до 1914 року ідею міжнародного арбітражу...

"Україна", з свого боку, не може не відзначити, що Леон Буржуа в 1917-1918 рр. вельми прихильно поставився до української справи. Це, головню, йому треба завдячити, що в серпні 1918 р. Пісен, міністер закордонних справ, офіційно прийняв делегацію "Української Національної Ради" в Парижі, в складі Хв. Савченка та Я. Екземпларського. Це прийняття свого часу знайшло чималий розголос у світовій пресі.

● В січні 1952 р. перебував у Парижі *Seton-Watson*, професор Лондонського університету, син помешлого професора, що під псевдонімом «Scotus Viator» чимало уваги присвячував Україні. П. Seton-Watson, відвідав 10-го січня Наукове Товариство ім. Шевченка в Сарселі, де зібрав чимало матеріялів до своїх викладів про історію Східної й Центральної Європи.

11-го січня в салоні Інституту слов'янознавства при Паризькому універ-

ситеті відбулося прийняття на честь п. Seton-Watson, а 12-го січня в "Центрі студій закордонної політики" п. Seton-Watson виголосив французькою мовою доповідь про "Кілька революційних рухів у XX віці", що в ній часто згадував і про український рух. Ця доповідь відбулася цікава дискусія з участю п.н. Пєрталя, Фінеля, Боршака...

● 5 березня 1952 р. відбувся величавий похорон *Леона Фромана*, третього дипломованого українця у Франції (1947 р.), колишнього генерального консула в Празі й Москві.

● 31-го березня 1952 р. *Т. В. Коопс* оборонив з успіхом у Сорбоні тезу на сугубо докторського рівня "Історія політичних доктрин російської еміграції 1919-1939". Кандидат цілком свідомо написав свою тезу виключно про *російську еміграцію*, не торкаючи в ній зовсім української еміграції, як узагалі цілого національного питання СРСР, що йому автор має на увазі присвятити окрему працю. Додамо, що ступінь "доктора Паризького університету" не треба змінювати з державним доктратом. Перший надається головно чужинцям і ніяких прав у Франції не дає.

● 8 і 9 травня 1952 р. в Інституті слов'янознавства при Паризькому університеті *Альфред Зенн* (Senn), відомий балтолог, колишній професор у Каунасі, а тепер в Пенсильванському університеті, виголосив дві доповіді: "Історичний розвиток литовського словництва" і "Взаємини балтійських мов з слов'янськими й германськими".

● 29, 30 травня, 3 червня в цьому ж самому Інституті, абат *Ф. Дворник*, відомий візантиніст, колишній професор Карлового університету в Празі, а тепер професор Гарвардського університету в ЗДА, виголосив три допові-

ді: "Слов'яни та конфлікт між Цісарством і Ісламством", "Південні слов'яни, Візантія і Рим", "Візантія й походження московської самодержавності".

● В червні 1952 р. перебував у Парижі, як і минулого року, співробітник "України", проф. Ю. Шерех з Люнду.

● У червні 1952 р. відбулися в *Державній школі східних мов* щорічні іспити. Панєа Марія де Блянка та п.л. Жорж Беле і Робер Шерер одержали диплом за "українські мови й літератури". П.л. М. де Блянка й Ж. Беле, як абольвенти, що одержали найвищу оцінку, дістали щорічну стипендію, яку заснував при Школі Апостольський Візитатор для українців Єпископ Іван Бучко.

● За переписом населення *Канади*, що відбувся в червні 1951 р., там було 395.043 українця. По англійцях, французях і німцях, українці займають четверте місце й становлять 2,82% всього населення Канади.

1901 р. було в Канаді лише 5.682 українця.

Найбільше є українців у провінції Манітоба — 98.753, з чого в її столиці, Вінніпезі, живе 32.272 українці. Торонто має 23.383, Монреаль — 8.850, Оттава — 1.534 українця.

● 3 видрукованого 1951 року *Каталога церковнослов'янських друків у Швеції в XVI — XVIII ст.* (Catalogue des imprimés Slavons des XVI, XVII, XVIII siècles. Par L. Kjellberg, Uppsala, 1951), дізнаємося що в Упсальській університетській бібліотеці зберігаються "Острзька біблія", Граматика М. Смирницького (1647), Словник Беринді (1653), не кажучи вже про твори П. Могіли, С. Яворського, Т. Прокловича...

Хто писав під псевдонімом Талві

С. Демидчук присвячує змістовну статтю під заголовком "Українство в Америці сто років тому" ("Свобода", недільне видання, 2 березня 1952) англійській праці *Талві* "Історичний огляд мов і літератур слов'янських народів, що з'явилася 1850 року в Нью-Йорку. Тільки *С. Демидчук* поміляється, пишучи, що Талві є псевдонім Едварда Робінсона. В дійсності (див. Elie Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale, Paris, 1935, стор. 177) ця праця (німецький її переклад з'явився 1852 р. в Ляйпцігу) належить дружині Едварда Робінсона (1794-1863), відомого американського богослова й перекладача "Іліади". Талві є анаграма її іме-

НИ та дівочого прізвища: Talvj — Theresia Albertine Louise von Jacob.

Бувши в Харкові, Тереза фон Якоб зацікавилася українською мовою та присвятила їй цікаві, як на ті часи, сторінки в своїй праці, що їх подав *С. Демидчук*.

Листування Терези Талві з німецьким філологом Яковом Гріммом, автором, між іншим, відомих казок, видруковано в «Preussische Jahrbücher», — том 76, 1894 р., стор. 345-366. Про неї згадували також Шафарік у листі до того ж письменника, 18. XII. 1834 р. (Max Vasmer, Bausteine zur Geschichte der deutsch-slavischen geistigen Beziehungen, I, Berlin, 1939, стор. 63) і Ранке в листі до Конітара, 9 червня 1829 р. (Теж там, стор. 115).

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Лондонська "Українська Думка" (6. XII. 1951) привесла докладне справоздання про неfortunний виклад у Національному Ірландському університеті в Голвей *Адма Жултовського*, директора "Центру польських студій у Лондоні", про "Схід і Захід в європейській історії". У цьому викладі деповідач, з пристрасною заціпленого польського патріста XX в., і то до 1939 р., між іншим, змальовує "дику" Козаччину й "ігравальну" Берестейську Унію...

Більшість цих думок, де наука частенько пасе задню, Жултовський вже раніше виклав у своїй книзі «Border of Europe; A Study of the Polish eastern Provinces. London. 1950, стор. XVI, 348. З приводу цієї праці Амбруаз Жюбер, професор історії в Греноблівському університеті, автор поважної праці про польську едукатійну комісію напередодні впаду давньої польської держави, пише, що документація А. Жултовського є "трохи однобічна, принаймні щодо проблеми Східньої Галичини між 1918-30 рр." («Revue des Etudes Slaves», 1951, стор. 261).

▲ Читасмо в недільному виданні "Свободи" (13. IV. 1952), в статті "Керенщина в мовознавстві", такі справедливі рядки з-під пера Б. Вій-Бійченка: "... не спеціальними працями про українську мову та її становище серед інших слов'янських мов ми досягнемо цілі. Це тільки половина завдання. Нам треба не менше праць про російську мову й її становище в слов'янському світі. І, власне, ця друга половина праці в нас занедбана. А тимчасом об'єктивне висвітлення молодшости цієї мови, її справжнього походження й відношення до української чи білоруської мови — ось найперше завдання українського мовознавства й української славистики..."

Шкда лише, що ці розумні рядки, які свідчать про автора-мовознавця, підписані псевдонімом. А також не зовсім пасує, на нашу думку, до поважного тону статті занадто "публіцистичний" заголовок.

▲ Треба відмітити змістовну статтю *В. Чаплєнча* "Ліричний геній, поетична творчість О. Олєся", що її змістив філадельфійський "Київ" (ч. 5, 1951, стор. 218-228).

▲ Паризький місячник «Ecrits de Paris» (травень, 1952 р.) видрукував під заголовком "Гітлер в оціці Муссоліні" уривок з італійської праці Бруно Снампанато, що має з'явитися в Міляно.

"Ось, — казав Муссоліні, — що оповів мені амбасадор (у Римі) Макензен. Амбасадор повернувся до Риму з Берліну, де він відвідав свого батька. Старий Макензен мав 94 роки, і німці завжди вважали його за великого полководця. Батько сказав синові: "Расизм, такий, як його проповідують і здійснюють, зруйнував усе. На Україні ми могли б мати по своєму боці весь народ у боротьбі з більшовизмом. Україна багата й войовнича нація. Ми прийшли туди, щоб здійснити наші теорії: Україна — німецька колонія, німецька раса, — вища раса, свастика навіть на шкільних дверях. І ось наслідок. Уся Україна є протинімецька, а завтра вона допоможе Радам вигнати нас". (стор. 28).

Старий фельдмаршал, переможець у першій світовій війні, не помилився...

▲ У місячнику "Новий Світ" (Нью-Йорк-Джерзі Сіті, 15. XI. 1951) знаходимо зворушливу статтю *Костя Даниловича* під красномовним заголовком "Рятуймо документальні сліди по мільйонах українських мучеників". Автор, працюючи як службовець ІРО в німецькому таборі Трейсінг (коло Касселя), ознайомився з величезною документальною сумнозвісних концтаборів, як Бухенвальд, Дахау, Равенсбрюк..., і зваив там сліди тисяч і тисяч українців і українців, що їх гітлерівські посінаки вивезли на примусову працю. Цілу цю багатющу документацію почали передавати німцям, що, очевидячки, знищать все те, що є найганебніше для них, а найболючіше для нас...". Розуміючи велике значення для історії цих матеріалів, К. Данилович слушно б'є на сполох і благає українських чинників ув Америці звернутися до Високого Комісара Мек-Клоя з проханням припинити видавати німцям документацію про українських мучеників, а віддати їх до ЗУДАК'у й тим врятувати для історії пам'ять про "німецьку" Україну.

Не знаємо, чи ці рядки не є вже запізнені, але кожній, кому є дороге минуле і честь України, не може не підписатися під статтею К. Даниловича.

▲ У журналі "Исторические Записки", видання Академії Наук СРСР (1950, кн. 31, стор. 154-190) з'явилася стаття під заголовком "Измена Мазепы". Відгукуємося на неї в "Наших відгуках", а не в "Огляді її рецензій", бо важко писати наукову рецензію на цю статтю, хоч вона й уміщена в академічному журналі. А вже після того, як, з наказу Сталіна, від 1931 р. почавши, історичну школу Покровського фізично й морально зліквідовано, історична наука в СРСР перевернулася в звичайнісіньку пропаганду, що на всі лади прославляє царську політику розширень і загарбань та підносить культ націоналістичної величі царату.

Дійсно, починаючи від самого заголовку, що переносить читача принаймні до початку XVIII в., все в цій статті просякнено стародавнім царським духом. "Ім'я Мазепи, — твердить автор, — увійшло до історії як символ зради. Мазепи зрадив Україну, український народ і братерську Росію" (стор. 154). "Мазепи був хитрий, підступний, владелюбний" (стор. 157). "Впродовж свого двадцятилітнього гетьманування Мазепи провадив глибоко протинародну політику, політику інтриг і провокацій на Україні й у Запоріжжі, намагаючись не раз спровокувати зударі між російським урядом, з одного боку, українським народом, запорозькими козаками — з другого, політику відриву Лівобережної України від Росії та приєднання її до шляхетської Польщі" (стор. 159). Мазепи запеклий "заздрісник", що не міг стерпіти популярності Палія (стор. 168). Вей свої зусилля Мазепи скеровував на те, щоб "посварити Україну з Росією, настроїти український народ проти російського народу, підбурити українців проти російського уряду" (стор. 161). Це "тонкий інтриган і досвідчений змеєвик" (стор. 171), "зразок брехні й лицемірства" (стор. 172). Всі його твердження про намір царя знищити вільність України — це лише "старі вигадки" (стор. 187). Річ яова, що єпископ Львівський, Шумляський, є "завзятий ворог Росії й ревний єзуїт" (стор. 163), а Галяцький договір — це справа "Вигвеського, агента польських панів на Україні" (стор. 168). Мазепинці взагалі — це "вороги народу, агенти й шпигуни чужоземних загарбників" (стор. 154)...

Перепадає, звичайно, й українським націоналістам, "холопам спершу німецьких, а потім англійських та американських імперіялістів" (стор. 154). А щодо "української буржуазно-націоналістичної літератури", її твори про

початок XVIII в. на Україні мають "яскраво виявлений протинародній і протинауковий характер" (стор. 154).

Поміж незалежними українськими вченими автор статті в першу чергу, очевидно, ставить М. Грушевського, "верховоду та ідеолога контрреволюційної протисторичної "школи" (стор. 154-155), "речника українського буржуазного націоналізму" (стор. 155) та "фальсифікатора" (стор. 165). Згадує він і про "необ'єктивного" Костомарова (стор. 165), а також Д. Дорошенка і Б. Крупницького, "запеклих ворогів російського й українського народів" (стор. 168).

Спеціальну примітку в 16 рядків присвячено проф. О. Оглоблинові, де його затавровано як "зрадника нашої Радянської Батьківщини, холопа німецького фашизму" (стор. 155). Згадуючи статтю проф. О. Оглоблина в журналі "Историк-Марксист" (1941, № 5, стор. 47-60), автор пише дослівно таке: "Ідучи слідом за своїм ідейним учителем М. Грушевським, Оглоблин сприйняв і його погляди на Мазепу, що їх характерною рисою є відділення "поганої політики" Мазепи від його "видатної" особистости. Оглоблин заперечує той факт, що Мазепи зрадив не лише Україну, але й братерську Росію, завдав поважної шкоди життєвим інтересам обох братерських народів. Вся стаття побудована на переслівах, ворожих супроти російського народу вигадок української буржуазно-націоналістичної літератури, а цитовані документи підібрані явно тенденційно... І цю фальсифікацію історії буржуазний націоналіст Оглоблин намаїрється видати за погляд української радянської історіографії" (стор. 155).

Щодо самої суті статті, вона нічого нового не подає, а лише повторює давно видрукувані речі (треба подивляти мистецтво "дитування", що доведено просто до досконалости, аби лише показати "зраду" Мазепи), нагромаджуючи їх у такий спосіб, щоб у читача не залишалось найменшого сумніву про справжні наміри "Юди" Мазепи, що почав підготовляти свою "зраду" негайно по його обранні на гетьманський уряд. До слова, це твердження свідчить якраз про те, що Мазепи від самого початку свого гетьманування дбав про державні інтереси України.

Деякі невідані документи з "паперів Меньшикова" в основному не міняють думки науковців про чин Мазепи. Проте автор статті мав змогу використати державний віденський архів, де зберігаються реляції Тальмана, царського посла в Царгороді. Ті реляції свідчать про те, яку енергійну діяльність

розвинув Мазена в Туреччині й Криму 1708-1709 рр., можна сказати, напередодні своєї смерті. Тим самим незабутній гетьман ще раз прислужився до української державної справи, продовжуючи традиції Дорошенка й даючи дороговказ своему наступникові Пилипові Орликові.

Ми досі не назвали прізвища автора цієї статті. Ним є В. Е. Шутой, очевидячки, українець з походження, бо нівечити минуле України руками самих українців — це теж давня московська традиція. Але ми не надаємо великого значення прізвищу автора... Чому саме — ми про це вже сказали, коли "відгукувалися" на іншу радянську перлину, з-під пера М. Нечкіної ("Україна", ч. 6, стор. 487). Хто знає, чи В. Шутой не писав би інакше про Мазену, якби жив у вільному світі...

▲ "... Я гадав, що не маю більше ніяких ілюзій щодо більшовицької чесноти. Я знав, що вони фальсифікують історію. Але тільки недавно я відкрив, що вони також підтасовують і класиків. Вони бояться тексту 1845 року!"

Таке написав у журналі «Preuves» (листопад 1951 р., стор. 32) *П'єр Паскаль*, професор російської мови й літератури в Сорбоні, що добре знає радянську дійсність. Річ у тому, що, порівнявши старе видання відомого твору М. Достоєвського "Бідні люди" з виданням 1926 р., він відкрив, що в радянському виданні текст "відповідає" препароване.

Українські читачі добре знають про те, як більшовики поводяться з українськими класиками, отже, для них у цьому "відкритті" нема нічого нового, проте, гадаємо, не буде зайвим зареєструвати тут цю думку шановного французького вченого.

▲ 23-го квітня 1952 р. в Парижі продали, на ліцитації в Hôtel Drouot, листи сумнівного *сера Гудзона Лов*, губернатора острова св. Олени, де жив і помер *Наполеон*, до графа де Бальмена, що впродовж трьох років був на цьому ж острові за комісара російського уряду. Відїхавши до Лондону, граф де Бальмен одружився там з англійкою. Він належав до того ж роду, що Яків де Бальмен, кому Шевченко присвятив "Кавказ".

Листи *сера Гудзона Лов*, що їх продано за 931.000 фр. кільком збирачам, являють собою велику історичну вартість, особливо лист з 6 травня 1821 р., де англійський губернатор подає реляцію про смерть *Наполеона*.

▲ Треба відмітити першу друковану звістку про "Історію Русів", що її подав проф. О. Оглоблин ("Наша Культура", Вінніпег, 1951, грудень, ч. 2, шпальти 28-35). Ця звістка є стаття І. М. Сбитнева в "Українському Журналі" (Харків), 1825 р. (ч. VIII, № 19, 20, стор. 91-101), "О проїздѣ государя императора чрезъ Новгородъ-Сѣверскій", де О. Оглоблин справедливо знаходить оповідання "Історії Русів" про перебування царя Петра в Новгороді-Сіверському восени 1708 р.

Очевидячки, що Сбитнев знав "Історію Русів" у рукопису, що кружляв аж до офіційного "відкриття" його 1828 р.

▲ У видавництві «Du Rocher» (Monaco), вийшла книжка «Le Maquis de Dieu» (1951, стор. 262), де, зі слів хорватського священика, що потрапив у СРСР після останньої війни, американська журналістка *Gretta Palmer* оповідає про повоевний вже релігійні переслідування в СРСР, що, немов на глум, поставив був свій підпис під "Атлантийською Хартією".

Український читач зверне особливу увагу на XV розділ, «La résistance en Ukraine» (стор. 205-221), де досить яскраво описано, як радянська влада вже по війні поводить з непокірним українським населенням, зокрема в Галичині й Карпатській Україні, караючи його штучним голодом або виселячи тисячами на Сибір.

Коротко, але ядроно, замальовано одчайдушний героїзм "бандерівців", що в своїй боротьбі проти наїзника, спираючись на широку підтримку місцевого населення, сіяли справжній переполох навіть серед переважаючих сил ворога.

Надзвичайно тонко підмічено причини, чому простий нарід ставить такий завзятий опір примусовому московському опрацюванню. Цей бо простий нарід збагнув, що Москві тут ідеться не про те лише, щоб заступити Папу Римського Московським Патріархом, а про цілковите духове підкорення й поневолення душі українського народу...

Добре було б, якби відповідні українські чинники, що займаються пропагандою, дотримали дозвіл від авторки, з відповідною передмовою видрукували окремо цей надзвичайно цікавий розділ про Україну для поширення серед чужинців. Таке безсторонне свідчення має далеко більшу вагу й значно сильніше переконує, ніж такі самі відомості, але подані безсередньо зацікавленою українською стороною.

▲ Нам довелось вже згадувати український греко-православний канадійський "Вістник" (Вінніпег), що пише про Митрополита А. Шептицького "у такому невідомому тоні, в якому не личить релігійному органу писати навіть про запеклих і нерозкаяних ворогів" ("Україна", ч. 4, стор. 293). А ось, у числі з 15-го липня 1951 р. (стор. 2), друкуючи витяги з праці василявіна Петра Камінського, кели той пише про митрополита Сушу, цей самий "Вістник" спокійненько твердить, що митрополит Суша був поляк...

Ми розуміємо, що "Вістник", як орган православний, мусить провадити протикатолицьку пропаганду, але навіть і в цьому треба знати міру й не переборщувати...

Цей "поляк" Суша був не більше й не менше, як холмський уніяцький єпископ Яків Суша (1610-1685), протархимандрит Василян, відомий український церковний письменник, автор знаної праці про геніяльного Мелетія Смотрицького («Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus sive Meletius Smotriscius... Рим, 1666»). «De laboribus Unitorum»... 1664. що його Гарасевич видрукував у своїй «Annales Ecclesiae Ruthenae» (Leopoli, 1862, стор. 298-349) та праці «Cursus vitae et certamen martyrii V. Iosaphat Kuncsevici» (Рим, 1665). До того ж Яків Суша був енергійний оборонець Унії перед Римською курією проти латинських єрархів...

Та й взагалі сьогодні оцінювати людей за їх походженням, це вже є крайня зашкарбулість, що не витримує ніякої критики ані з державницького погляду, ані тим більше з церковного. І справді. Якщо глиняне з державницького становища на такі чужинецькі постаї, як, наприклад, шведського роду Софія Русова, або росіяни: режисер Олександр Захаров чи академік Микола Петров, або німці Михайло (Майк) Йогансен чи Освальд Бурггард (Юрій Клен), або поляк Липинський та багато інших, то вони своєю працею заслужили собі назавжди почесне місце в історії України; натомість, яку заслугу мають перед Україною такі рідні землячки, як Галаган, що зруйнував Січ у 1709 р., або старшина Ніс, що впустив до обложеного Батурина московське військо царя Петра, або донедавній український міністер закордонних справ Мануїльський, або навіть сотні чесних чистокровних українців, чії заслуги полягають лише в тому, що вони прийшли на світ від українських батьків.

Щоджо становища церковного, то зовсім не випадке проповідувати ксенофобію церковному органу, бо, як учить Церква, для неї "нема ані грека, ані жиди...", але все та в усьому Христос".

Той самий "Вістник" (15-го серпня 1951 р.) подає своїм читачам таку історичну неправду, що "наша і цілий католицький світ мовчав про польську "паціфікацію" в Галичині 1930 р.

Правдою є, що якраз «La Croix», провідний французький католицький орган, статтею "Заколоті в Східній Галичині" (5. XI. 1930 р.) перший порушив "змову мовчання" у Франції, де "Через, може, надмірну прихильність до нашого союзника, наша велика преса ані словом не відгукнулася на ці події, що, одначе, не можуть нас залишити байдужими..."

Дуже багато поляків хочуть бачити в цих заколотах тільки штучний рух, піддержуваний і роздухуваний малою кількістю агітаторів і потужно підтримуваний Берліном і Москвою... Але причини їх є далеко глибше, і частина відновідальності припадає на саму Польщу...

Чимало прав, що їх колись надали австрійці, було скасовано або значно обмежено. Крайовий Сейм більше не існує, багато шкіл — гордонці України — було закрито або спалено...

Не можна, нарешті, обійти мовчанкою ту погорду, що стала занадто звичною, з якою поляк католик римського обряду ставиться до українця східного обряду, незалежно, чи він греко-православний чи уніяцький...

Саме прихильність, що має Франція до своєї великої й традиційної союзниці Сходу, спонукує закликати її до поміркованості й згоди...

Відомі також дипломатичні заходи, що їх уживав Ватикан у Варшаві проти згаданої "паціфікації". Невже "Вістник" не знає про ці факти? Або, знаючи, спекулює на тому, що українці 1951 р. забули про події 1930 р.?

Радимо канадійському "Вістникові" у своїй пропагандивній діяльності зв'язати на слова великого хитруна й спритного дипломата Талейрана: "Все, що перебільшено, — нічого не варте."

▲ "Розбудова Держави" (Бюлетень студентської організації "Зарево", Монреаль), в своєму числі за зими 1952 р. (ч. 1 (5), стор. 29), подає, що *Дітофф*, що склав у Парижі 1906 р. «Carte de l'extension du peuple ukrainien» був "вірменин". У дійсності небіжчик мапіст був родом казанський татарин, що вже відзначила була "Україна", ч. 6, стор. 418.

▲ Той, хто хоче знати правду про те, що зробила *католицька Церква для скитальників*, хай прочитає уважно книжку, яка з'явилася недавно у видавництві Casterman, під заголовком «*Le Problème des Réfugiés. Ses conséquences morales et religieuses*» (112 стор.). Ця праця є гуртова й містить: Fr. Nourissier. Réfugiés politiques et raciaux, 1912-1950; Marie Fallon. Les réfugiés en Belgique; Chan. E. De-jardin. La vie religieuse des personnes déplacées en Belgique; R. Braun. S. J. Les réfugiés en France; Prof. Dr Fr. Arnold. Le sort des personnes déplacées et l'Apostolat catholique en Allemagne; P. Mailloux. S. J. Chrétiens d'Orient en Occident; P. Démann. Après la tragédie du Judaïsme européen.

Українські читачі цієї важливої праці звернуть особливу увагу на статтю о. Роже Брауна, добре відомого українцям у Франції своїм піклуванням про скитальників. У цій статті він, говорячи з великою прихильністю і виробним про вітачів, водночас перестерігає скитальницький загаль менше займатися марними політичними суперечками і не захоплюватися надмірно надією на скорий поворот на рідні землі, бо «ця надія — цілком законна — перешикодає вітачів закринитися і загрожує йому постійною нестачістю». Замість цього о. Р. Браун радить: «Узятися мужньо до праці й наново будувати своє життя».

Але дозволимо собі додати, що книжка «Проблема вітачів» маює, так би мовити, доктринальне ставлення католицької Церкви до скитальників. Вона мовчить з причини стриманості, питою Римській Церкві в світських справах, про її, так би мовити, «залантункову» діяльність, що виявилася в різних дипломатичних заходах, коли над вітачами нависла була смертельна небезпека бути виданими більшовикам. Це вона перша запротестувала перед світовими петагами проти сумнозвісних комісій репатріації і фізично врятувала сотні тисяч скитальників. «Завдяки католицькій Церкві я є сьогодні вільна людина, а не каторжник якогось концтабору, якщо зовсім не мертвий», — ствердив нам нещодавно один православний, український учений, колишній скитальник.

▲ Лежить перед нами ч. 2 гарно виданого й багато ілюстрованого, до того ж не зле редагованого, німецького журналу, «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», що його видає в Мюнхені Німецько-Українське Товариство.

Цілком зрозуміло, що такі органи насамперед дбають про пропаганду,

але перша же стаття журналу, під заголовком, що не зовсім відповідає змістові, «Німеччина й Україна», надто надуживає такої пропаганди. Куди більше нам смакують своїм фактичним матеріалом статті: «Трагедія української католицької Церкви» та «Православна Церква в Радянському Союзі». Цікава є також стаття ветерана «українського проєкту» в Німеччині, Павля Порбаха, «Чому я був українофіл».

Редакція добре зробила, запровадивши відділ «Великі постаті України». Але поруч такої справді великої постаті, як І. Франко (стор. 20-26), фігурує «Василь Оренчук» (ще й з портретом), про кого мало хто з українців і чував, і кому сама Редакція присвятила тільки 12 рядків. З них дізнаємося, що Оренчук заснував у 1928 році фірму «Імпорт-Експорт у Мюнхені, й сьогодні «є один з важливіших економічних знавців у федеральній республіці» (стор. 28)... Невже ж цього досить, щоб фігурувати у відділі «Великі постаті України»?.. Адаже ж, журнал видається при співробітництві Української Вільної Академії Наук»...

▲ У польській газеті, що виходить у Франції, «Narodowiec» (10. XI. 1951), знаходимо статтю під заголовком «Полька на султанському троні», де читаємо цікаві рядки про відому *Роксоляну* († 1558 р.), дружину й співробітницю султана Сулеймана Кануні (Законодавця) (1520-1566 рр.).

Хоч ця Роксоляна була польська громадянка, бо Галичина, або як пише «Народовець», «Червона Русь», тісна батьківщина Роксоляни, належала тоді до Польського Королівства, але все таки, здається нам, варт було б Редакції «Народовця» зазначити, що Роксоляна була «руська» або, як кажуть сьогодні, «українка». Адаже венецькі послі, — наше найдокладніше джерело про Роксоляну, — в своїх реліаціях з Царгороду зазначають, що Роксоляна є «di nazione russa». (Див. реліація Бернарда Наваджера з 1553 р. в збірці «Le relazioni degli ambasciatori Veneti»..., Фьяоренція, 1840 р., Серія III, т. I, стор. 74; чи Петра Брагадіна з 1526 р. у цій самій збірці, 1855 р., Серія III, т. III, стор. 102), або, як твердить Д'єменіс Тревизан, Роксоляна «è di Russia». (Теж там, Серія III, т. III, стор. 115).

Правда, Роксоляна була не дуже шляхетної владі, й Україна нічого не втратила б від того, якби та султанша не була б українка, але пощо перекручувати історичні факти, та ще в газеті, що не є орган україножерський?

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Revue des Etudes Slaves. Index des tomes I-XXI (1921-1944) par Tatiana Bakounine, Docteur de l'Université de Paris. Paris 1949, стор. 151 (Institut d'Etudes Slaves).

Про значення бібліографічного позначника до такого важливого для кожного славіста органу, як «Revue des Etudes Slaves», говорити не доводиться. Зокрема "огляди" нових видань з усіх царин славістики, хоч і ще вичерпні, але досить повні і дуже дбайливо проваджені у журналі, можуть повноцінно бути використані тільки при наявності такого позначника. Власне кожний науковець-славіст потребує кількох позначників до журналу: позначника згаданих у журналі імен; позначника аналізованих слів, позначника тематичного, нарешті просто позначника статей. Книжка Т. Бакуніної в головному складається з позначника згаданих у журналі імен; в цей позначник включені при іменах авторів і назви їх статей, публікованих у журналі. Тільки некрологи виділені в особливу групу. Чи таке включення доцільне, — про це можна було б сперечатися. Думається, що практичніше було б дати окремо позначник уміщених у журналі статей. Другу, меншу частину книги присвячено позначникові аналізованих у журналі слів. Тематичного позначника, на жаль, нема.

Розподіл імен між першим позначником і другим не завжди досить виразний. Наприклад, автор грецької хроніки знаної в перекладі з часів Київської Русі, Георгій Амартол фігурує в обох відділах, хоч іде і там і там про зовсім однакового типу згадки про нього. Було б, мабуть, доцільніше в другому позначнику давати тільки ті імена, які коментуються з сучасного погляду. В усякому разі при теперішньому стані слід радити тим, хто користуватиметься згаданою книгою, заглядати в обидва відділи. Не зовсім ясна також і засада добору до другого позначника слів загального значення. От, приміром, у нотатці про слово *jabębi* як паралелі до цього слова знаходимо слова (для спрощення подаємо їх у сучасному українському вигляді) *яструб* і *голуб*; слово "яструб" фігурує в позначнику, слово "голуб" — ні. Чому?

Окрему і дуже поважну трудність у бібліографії славістики становлять

проблеми транскрипції. 25 років французького журналу — це ціла доба в розвитку славістики, і в останніх числах журналу дещо виглядає інакше, ніж у перших. Якщо там, приміром, був відділ "малоруської" мови, історії тощо, то в пізніших числах фігурує "український" відділ; відповідно змінялося дещо і в транскрипції. Крім того, ті самі прізвища писалися по-різному, залежно від того, чи автори виступали в українських виданнях чи в, скажімо, російських чи західно-європейських. Завданням бібліографа тут було не просто відтворити розбіжності, а і почасти виправити їх відповідними відсиланнями. Це зроблено тільки зрідка. Напр., хоч у тексті фігурує підкуди *E. Borschak*, у позначнику всі ці випадки подані під *E. Borščak*. Але частіше цього ще зроблено. Тому *Шаваса Мирного* знаходимо і як *Murruj* і як *Mirnyj*; *M. Grušev's'kij* поданий посиланням на *Hrušev's'kij*, але *Hrun's'kij* і *Grunskij* фігурують як дві окремі особи; те саме сталося і з *В. Сиповським*, який розщепився на *Sypov's'kij* і *Sipovskij*; мовознавець *П. Горецький* іде під літерою *G*, але бібліографові *О. Горецькому* пощастило більше, і він стоїть під літерою *H*. Ще гірше, звичайно, з старими іменами: історик радянських часів *М. Яворський* фігурує як *Javors'kij*, але перковий діяч і літератор *Стефан Яворський*, дарма що носить те саме прізвище, фігурує під *Javorskij* (та ще й, на жаль, без імені або ініціалів). Це стосується ще тільки до українських діячів, хоч до них особливо. Напр., польський етнограф *К. Мошинський* виступає в своїх польських публікаціях як *Moszyński*, але в кирилических як *Mošinski*; російський поет XVIII ст. *А. Кантемір* раз появляється як *Kantemir*, другий раз уже як *Santemir*.

Не зовсім явний принцип зокриттям псевдонімів, розуміється, тоді, коли вони розкриті в літературі. Напр., при словацькому поеті Гвіздославові псевдонім розкрито; псевдонім *Д. Чижевського*, яким він користувався в часи нацизму і який він сам розкрив у своїх публікаціях — *Ерленбуш* — лишається нерозкритим.

У всіх цих випадках авторка позначника просто відтворила текст журналу, на жаль, не давши власних відсилачів.

Але часом вона припускає не зовсім щасливі власні пояснення. Так сталося, наприклад, з М. Коцюбинським: він названий у показнику двічі: перший раз без ініціалів, другий раз з позначкою М. і з поясненням у дужках (молодий). Читач може подумати, що йде про двох осіб: старого, без ініціалів, і якорсьє іншого, молодого. Тим часом в обох випадках говориться про того самого Михайла Коцюбинського.

Друкарських помилок у тексті майже нема. Відзначимо Мірза-Авакаянц замість Мірза-Аваг'янц.

Показник в цілому, отже, вимагає певної обережності. Здебільшого він тільки реєструє те, що дає в журналі, не підходячи до матеріалів з критеріями року видання — 1949. Однак поза тим його роль неопіненна, і природно, що він буде на робочому столі кожного історика, літературознавця, мовознавця, етнографа і археолога-славіста.

Юр. Шер

В. Мартинець. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. S. 1. (Канада), 1949, стор. 349 — LXXX (світлин).

Це перше документальне й авторитетне джерело (В. Мартинець був член підпілля) для історії УВО-ОУН, яке відіграло таку значну роль в історії Західної України та еміграції в часі між двома війнами. Ця книга — книга скорботи й гніву, слабдохості й відваги (поряд справжніх героїв змальовано й постаті боягузів). Сторінки, звідки вивикають перед читачем, в'язниці, шибениці, напади, стріли... катакомби таємного українського університету в Львові, — захоплюють, не зважаючи на деяку багатомовність автора та повторення.

Оцінити цю книгу як історичне джерело, не легко, бо бракує про підпілля інших джерел, а коли історик має до діла з підпіллям, він мусить чекати видань також і з протилежного боку. Та цього, мабуть, за наших часів ми не побачимо.

Автор поспівав у своїй праці особисті спогади й матеріали як з друзіваних свого часу видань, так і з архівних матеріалів. Отже, Мартинець тут виступає одночасно як мемуарист і як ерудит. Є не різні жанри, й повідання їх не завжди дає щасливі наслідки. Але в книзі Мартинця мемуарист з нього вийшов не злий, бо він має хист письменника.

Як ерудит автор перебільшує значення періодичної преси, часто-густо

цитуючи її, дарма що гарячі й патріотичні статті в українській пресі не завжди відповідають дійсному станові речей.

Хоч суб'єктивізм є притаманною рисою кожного мемуариста, Мартинець і в цьому знайшов міру. Між іншим, приємно бачити в його книзі поважне трактування політичних противників (явище дуже рідке в українських виданнях), нема в ній і гурра-патріотичної трамтадрації — книга від цього тільки вирає.

Очевидячки, що не один читач може щось додати або виправити в твердженнях автора, який, зрештою, шукає цього. Але, коли маеш справу з українським підпіллям, що є ще актуальне, мусиш обережно й, на жаль, іноді глухо "доповнювати" автора. Зробимо це тут: Дзиковський (стор. 62-64) не був розстріляний в Радянській Україні, а засуджений 1928 р. на 10 років заслання, куди — невідомо. Перше число "Українського Революціонера", конкурента з "Сурмою" (стор. 172), друкувалося в Парижі. Полковник Коновалець мав таке велике бажання, як він був висловився, "вирвати український рух з німецької гіпотєки" (пор. стор. 275-276), що 1930-1931 р. провадилися поважні переговори між ним і французькими авторитетними чинниками, але про не сьогодні годі ще говорити докладніше.

Постаті головних провідників УВО і ОУН змальовано яскраво, але наскільки ці портрети відповідають дійсності може сказати лише той, хто близько стояв до цих особистостей. У всякому разі, читаючи про Є. Коновальця (стор. 180-184), автор цих рядків не знайшов нічого, що суперечило б нашим спогадам про колишнього провідника УВО. Додамо тут одну прикметну рису локійного. По приїзді до Парижу, коли настав час обіду, він попросив указати йому адресу *дешевого* ресторану, тоді, як інші українці, що приїздили до Парижу на греші організації, завжди питали про *добрий* ресторан...

Вартість праці В. Мартинця ще підноситься силою світлин документального характеру. Шкода тільки, що в ній нема показника імен — у такій документальній праці це є просто неспіх на річ. Таку бо книгу не тільки читають, але й шукають у ній відповідних довідок. Між іншим, відзначимо тут явний недолік: на стор. 6 і LX поєдано дату смерті О. Чемеринського-Оршана 1942 рік, а на стор. LVI — 1941.

Ця книга повинна б знаходилася в чоловічих європейських бібліотеках, але на жаль, у Парижі в головніших бібліотеках ми ще її не бачили.

Архипастир Скітальників. Пресвященний Кир Іван Бучко. Рим-Париж. 1950, 8°, стор. 62.

Біографія Владика Івана Бучка є сторінка історії галицької України, а від 1939 р. цілої України взагалі. Тому кожний, хто цікавиться недавнім минулим України, а навіть і сучасним станом української справи, мусить прочитати цю чудово видану книжку, що складається зі статтів о. В. Лабі й о. А. Г. Великого, ЧСВВ. Невилана або мало відома іконографія підвищує вартість книжки, що — зазначимо це з приємством — зовсім не є пагіографічна праця.

Родъ Ковалевскихъ за триста лѣтъ, 1651-1951. Париж. 8°. Стор. 31-711. (Цикльєстиль).

Цю невеличку книжку, що за її автора є Петро Ковалевський (хоч його прізвища нема в заголовку) прочитає з користю кожний український історик. Рід бо Ковалевських, що є зв'язаний з собою Івана Ковалевського, генерального осавула Хмельницького й відомого діяча Хмельниччини, грав неабияку роль в розбудованні Слобідської України, а потім видав силу видатних політичних і культурних діячів для російської імперії, "нашої батьківщини", як висловлюється автор у передмові, а на стор. 30-ій він уточнює, що "Ковалевські провадили боротьбу за Єдність Росії і, якщо їй захищали права своєї рідної Малоросії, то завжди мислили її, як частину Великої Російської Імперії..."

До цієї родини належав, між іншими, і відомий історик і соціолог Максим Ковалевський, що з'явився у 1916 р. В родині Ковалевських відіграв також значну роль Скворода, бо Василь Каразин, що брав діяльну участь у заснуванні Харківського університету, був у деякій мірі учень Сквороди, що не раз гостював у хаті мами В. Каразина, що була з роду Ковалевських, де український філософ і помер 29 жовтня 1794 р.

Україніст найбільше зацікавиться документами, в додатку, з родового архіву Ковалевських (царські універсали XVII-XVIII стол. й грамота "Митрополита Білгородського й Обоянського") та генеалогічним реєстром роду Ковалевських. Натомість, він не зверне уваги на перестарілі й наївні сторінки, присвячені українській історії взагалі, бо її автор мало знає, як видно хоч би з одного такого прикладу: "Польські війська беруть Київ 1620 р. і руйнують його" (!). (Стор. 5).

Лев Шанковський. Спроба бібліографії українських підпільних видань в Україні за час від 1945-1950. Відбитка з календаря "Провидіння" на 1952 рік. Філадельфія, стор. 19.

Надзвичайно важливі є ці 19 сторінок для кожного українця, а особливо для історика новітньої України. Бо є це не більше й не менше, як опис періодичних видань, брошур, книжок, летючок, що з'явилися на українській території з рамени УПА та ОУН. Автор чесно попереджає читачів, що його опис, очевиднож, як усі подібні описи, не є повний, й що не всі видання він описує *de visu*. Але, на заяву автора, що йому бракує бібліографічного знання, точніше, наукової систематики, потрібної кожному фаховому бібліографові, треба дивитись як на звичайне наукове кокетування: списи його докладні й ясні та не дуже відходять від фахових бібліографій. Сторінки Л. Шанковського свідчать про те, що Україна таки бореться проти радянського тоталітаризму й бореться не лише ділом, але й словом.

У кінці — одна увага: як видно з описаних праць, переважна більшість їх належать українцям з Галичини. Це також один з яскравих доказів, що Габсбурзька монархія була куди більш сиріятливий ґрунт задля створення ясної української державної ідеології, ніж Романівська імперія.

Др. Микола Андрусак. Назва "Україна". Чикаго. 1951, 16°, стор. 40. (Бібліотека "Самостійної України" Випуск 2).

Історичні тексти, що їх подає автор, є більш-менш точні. Особливу цікавість становлять тексти, що відносяться до Карпатської України й що їх автор подає за О. Петровим (стор. 12-13). Але не зовсім є певно, чи слово "Україна" в літопису під 1187 р. стосується до всіх південних частин варяго-руської імперії, чи лише до Червоної землі. Текст універсалу Ваторія 1580 р. не зовсім точно подається (стор. 17), як порівняти його з оригіналами (Архівъ Юго-Зпадной Россіи, ч. III, т. I, стор. 12). "Опис України" Болляна не є 1649 р. (стор. 28), а 1651 р. (Див. "Україна", ч. 5, стор. 305). Чи справді завдяки Шевченковій творчості прийнялася назва "України", "українці", "український"? (стор. 28). Чи можна цитувати "Думи" як історичне джерело, й то ще для XVI в., коли їх записано в XIX в.? (стор. 11-12).

Проте слушно зауважив автор, що назву "Малоросія", яку російський

уряд, починаючи від XVIII в. послідовно прикладав до Гетьманщини, "без спротиву прийняли й українські правники 18 в." (стор. 28), хоч, треба додати, що російський уряд іноді вживав для Гетьманщини назву "Україна", як це видно з документів, зібраних в "Архивъ Юго-Западной Россіи" та в Д. Бантин-Каменського. Де саме Паргородський патріярх назвав "Великою Руссю" Київську митрополію, а "Малою Руссю" Галицьку? Між іншим, назва "Росія" подібнується й до 1654 р., як це видно з тексту Памви Беринди в збірці Титова (№ 28), виданій ВУАН). Чому властиво автор фіксує 1935 рік, як дату, що до неї в українській історіографії "Україна" оточужувалася з "Окраїною"?

У кінці дозволимо висловити сумнів, чи сама тема заслуговує стільки уваги, що їй присвячує за останніх часів ряд українських науковців (пор. "Україна" ч. 4, стор. 299-300).

Ярослав Б. Рудницький. Слово й назва "Україна". Вінніпег, 1951, 8°, стор. 131 (ВУАН. Серія: Назвознавство ч. 1).

Цей сумнів, що його ми висловили вище, ще більше посилюється, коли ми бачимо аж стонадцять сторінок, присвячених тій самій темі. Можна лише пошкодувати, що розсудливі й справедливі міркування автора просто губляться в цій розбухлій книжці, де знаходимо навіть такі розділи, як "Україна — основа наших національних означень", "основа особливих назв", погляди українських політиків про походження назви "Україна" тощо. Проте, говорячи про цю назву в чужих мовах. Я. Рудницький не згадує французької назви "Oukraïnie", що має свою цікаву історію. В книжці є похвалення й широкі відступи, що не раз безпосередньо з темою не в'яжуться. Взагалі архітекція книжки нас не задовольняє: її можна було б принаймні на половину скоротити.

А тепер кілька речевих уваг: "Україна" в розумінні "межі" зовсім не подібнується вперше в Венецького посла (1650) Вімینی (стор. 31). Подібну інтерпретацію знаходимо ще 1572 р. в документах французького міністерства закордонних справ з нагоди виборів на трон Ягеллонів князя Анрі Анжуйського. Що "Україна" є межівна земля, або пограниччя, як пише автор (стор. 94) не Польщі, чи Росії, а Європи супроти Азії — знається нам трохи схоластичним поясненням. Як і в книжці М. Андрусіяка, Рудницький наводить (стор. 60, 62, 63, 91, 92, 94, 98, 99...), так звану, народню по-

езію, де подібнується слово "Україна"; нас таке джерело, як це ми висловилися вище про Думи, зовсім не переконує.

Полаючи з подивугідними подробицями, на нашу думку, здебільша зайвими, назви, товариств, газет, журналів, що серед них фігурує також і наша "Україна", автор проте не згадав, що в XVII-XVIII в. на Заході "Україна" була майже завжди "Країна козаків". Де й коли російський уряд заборонив назву "Україна" й ввів офіційно — урядово "Малоросія"? (стор. 93). Трохи дивне враження робить пояснення, що його подає автор, чому Шевченко не вживав назви "українець" (стор. 101). Або чому Лариса Косач-Квітка вибрала псевдонім "Леся Українка" (стор. 101).

Таких є декілька зауважень людини, що займається головню історичними студіями. Нижче читач знайде міркування про цю працю мовознавця.

З ПОТАТОК МОВОЗНАВЦЯ

Редакція "України" просила мене написати кілька рядків з приводу праці Я. Рудницького про назву України — з погляду мовознавця, як додаток до міркувань історика. Розмежувати історію і мовознавство в тій частині науки, що зветься історією слів, — річ майже неможлива. Тим важче це, коли аналізується історія назви країни. Тому обмежуюся на кількох дрібних нотатках, присвячуючи проблемі більший огляд, що має з'явитися інде.

Семантичний розвиток слова *україна* — *Україна*, як його встановлює Рудницький, можна було б подати в такій схемі: 1) "межівна земля" — первісне, вихідне значення. З його розвивається 2) "мала земля", а далі — 3) "країна" взагалі, звідки вже порядком конкретизації значення 4) "країна українського народу". Заслугою Рудницького є те, що він остаточно довів наявність першого з наведених значень. Натомість ледве чи є підстави виволити третє значення з другого. Проміжною ланкою між первісним значенням "межівної землі" і сучасним значенням імені власного було інше значення, що лишилося невисвітленим у праці Рудницького — значення "земля козаків" — а само воно легко й логічно виростало з значення "межівної землі". Тут нема місця розбивати питати, наведені Рудницьким, але можна з певністю твердити, що всі вони найпереконливіше показуватимуть саме такий розвиток значення, тоді як значення "мала земля" ніколи не було істотним і нічого з себе не розвинуло. — Якщо воно взагалі будь-коли існувало. Саме

перенесення назви України з "землі козаків" на всі землі, заселені українцями, — сталося вже майже в наш дні, починаючи з останньої чверти XIX ст., і зв'язане з тим культом юзащини, під знаком якого великою мірою проходило наше т. зв. національне відродження XIX ст.

Морфологічна аналіза слова *Україна* в праці Рудницького переконлива там, де він характеризує суфікс слова. В аналізі наголосу можна погодитися не з усім, а аналізу префікса, власне, ще тільки треба було б почати. Щодо наголосу Рудницький беззапечно йде за старою працею на цю тему В. Охримовича, що її він оцінює дуже високо. Тим часом, хоч у цій старій праці автор її виявив частю добре відчуття мовних фактів, але виявив також і брак лінгвістичної школи, і його спостереження можна в головному прийняти тільки для нових часів. Роботі Охримовича бракує вихідного пункту — розуміння первісних інтонаційних відмінностей між суфіксами — *ина* різного походження і пізнішого, але не доведеного до кінця вирівнювання строкатих фактів за семантичними групами. Тим то, правильно — за всіма ознаками — схопивши, що первісний наголос був *Укр'аїна*, Охримович фальшиво пояснює пересунення наголосу *Україна* "поетичною аналогією", тоді як тут діяли напевне загальні тенденції, властиві назвам місцевостей.

Щодо префікса *у-*, то тут теоретично можливі були три варіанти постанови слова *Україна* саме з цим префіксом: 1) первісно постав іменник *украї* (слухно піднесений Рудницьким у біловуській мові, але мабуть, неслухно приписаний російській мові в її говірках), а до нього додано суфікс *-ина*; або 2) префікс *у-* додано до слова *країна*; або 3) слово *Україна* постало з цілого звороту: прийменник *у* + іменник *краї* (*краю*) + суфікс *-ина* (як *загір'я* постало з *за* + *гора* (*горою*) + суфікс *-я* і т. п.). Варіант 2) практично неможливий, бо префікс *у-* в засаді не іменний, а дієслівний. Наймовірніший і з погляду значення суфікса, і з погляду значення префікса, і, нарешті, з погляду семантичного розвитку слова — перший варіант. Але не можна вважати за цілковито виключений і третій варіант. — і тут, власне, поле дальших вивчень для мовознавця, — на конкретному матеріалі. Було б добре, коли б за ці студії взявся й далі автор тієї праці, що спричинила ці нотатки і що заслуговує в силу актуальності теми і солідності в опрацюванні низки аспектів питання на докладнішу аналізу. Юрій Шерех

Louis Garros. Quel roman que ma vie! Napoléon. Itinéraire de Napoléon Bonaparte (1769—1821) Paris, 1947, Editions de l'Encyclopédie Française, 4°, стор. 512 (сорок портретів і гравюр).

Наполеонівська література займає цілу бібліотеку, але досі, як це не дивно, наполеоністи не мали повного наукового довідника про "діла й дні" Наполеона. Цю муравлину працю виконав французький дослідник Люї Гаррос, узявши для заголовку слова, що їх виголосив сам імператор на острові св. Олени, коли диктував там свої спогади. Гаррос день за днем, іноді години за годинною, описує "діла й дні" Наполеона від його колиски, аж до шести годин ранку 5 травня 1821 р., коли "зразок найбільшої людської енергії" скінчив свою життєву путь. Поля битв, двірське суспільство, кабінет праці, родина, оточення... все знайдете в довіднику Гарроса. Немає сумніву, що кожний історик XIX віку матиме віднині працю Гарроса серед своїх настільних книг.

"Який роман — моє життя!" має 512 сторінок, але стислість і речевість вигляду є просто звірцеві. Докладний покажчик осіб дає можливість швидко користатися з праці французького ерудита.

Селянський рух в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. Упорядкував та передмову написав Ф. Шевченко. Київ, 1949, стор. 291.

Ця цікава збірка містить 75 документів що стосуються до рр. 1843-1853 і займаються головню особою Лукіява Кобилиці (†1851), гудуцького селянина, провідника протипанського руху на Буковині, посла 1848 р. до Віденського парламенту, героя пісень та легенд, що його увічнив Федькович в одній своїй поемі. Примітки до документів назагал речеві, хоч, розуміється, автор ще міг не заатакувати школи М. Грушевського. Але нема в книзі нічого про діяльність Л. Кобилиці у Віденському парламенті, а про це можна було б легко знайти в споминах сучасників, ну й в справозданнях Віденського парламенту. З сучасного археографічного погляду збірці можна закинути, що архіви, де зберігаються документи, не завжди уточнені, що ті документи не подаються в цілості, й що їх подано не мовою оригіналу (німецькою чи польською), а в українському перекладі. Бракує також покажчика, краще потрібного в такій праці. До речі, Фанар не є передмістя Царгороду (стор. 12), а дільниця.

Наше листування

В ІНТЕРЕСІ ІСТОРИЧНОЇ ІСТИНИ

Олександр *Верхівський-Варакута*, що його "Україна" (ч. 5, стор. 345-346) вже поховала, слава Богу, живе в Скрантоні (ЗДА), звідки надіслав до Редакції листа, де "в інтересі історичної істини" спростовує деякі твердження Є. Бачинського, ким, як припускає автор листа, "не керувала зла воля та бажання запламувати "покійника". О. Верхівський-Варакута "певен в тому, що Редакція "України" знайде способі стерти зі своїх сторінок "історичні" помилки п. Бачинського".

Річ ясна, що "Україна" охоче друкує листа О. Верхівського, бо деякі його спростовання речеві, а "Україна" в своїй засаді вміщує на своїх сторінках усе, що допомагає безсторонньому і якнайкращому висвітленню історичної правди, навіть і тоді, коли ця правда може бути де в чому прикрою для українців взагалі, або для когось зокрема.

За браком місця, лист подаємо скорочено, опускаючи назавгал усе, що стосується третіх осіб, про кого п. Бачинський не згадує в своїй статті.

Очевидячки, як і належить в таких випадках, ми ознайомили нашого шановного співробітника з листом п. Верхівського й одержали відповідь на нього друкуємо зразу ж після листа.

ЛИСТ О. ВЕРХІВСЬКОГО

Мій збірник, що його заголовок подав п. Бачинський, як "Збірник російсько-малоруських поезій. Женева. 1905. Українська Друкарня" ("Україна", ч. 5, стор. 345), видрукувано не 1905 р., а 1915 р., і не в Українській Друкарні, а в єврейській, де були російські черенки, бо вірші мої видрукувано чистю російською мовою, хоч вони є переклад з української народної мови. Це, правда, не є зазначено, але щодо назви друкарні «Impr. Gilbert» та року видання — все це чорним по білому зазначено.

П. Бачинський називає мене "мало свідомою ще тоді (1905 р.) національно людиною" (стор. 345). Тому мушу дещо сказати про свою національну свідомість. За часів першої революції я був під впливом революційно-настроєних українських семінаристів. У ті часи даював і ночував в приміщенні Пелтавської духовної семінарії, де вчився мій кузен Д. В. і де я вперше познайомився з С. В. Петлюрою. Крім того, мій батько, А. В. Верхівський (росіяни пишуть: Верховский)

теж вихованець Пелтавської духовної семінарії, володів українською мовою та як син сільського священника, не погано знав життя українського народу... Щодо моєї матері, А. П. Варакути, що походила з заможного, старокозацького роду, вона взагалі крім української мови іншої не знала, і я з дитячих років був у полоні фантастичних народних казок, дум і пісень. Мати моя досить гарно співала й добре сповідала. Отже, моя національна свідомість прийшла до мене, можна сказати, з молоком матері.

Щодо мого анархізму ("властиво анархіст", пише п. Бачинський), мушу ствердити, що ця "стихія" є ознакою нашого національного вільнолюбства й живе в кожному українці, аж поки він не зрадить своєї духовної культури та не стане рабом. Організаційно з анархістами я ніколи не був зв'язаний, якщо не рахувати мого підпису на одній преклямації, яку я підписав у Женеві в 1917 році від групи анархістів-індивідуалістів "Свободная Мысль".

Далі п. Бачинський повідомляє, що знав мене "довгі роки" (стор. 345), але не міг довідатися, що я за один. Це не відповідає дійсності. П. Бачинський прибув до Женеві і вступив до Української Громади (яка вже була нами організована — заснували її: А. Ляхощий, В. Левинський, Л. Юркович, М. Музіль та я) в 1915 р., а вже 1916 р., як твердить сам п. Бачинський (стор. 346), я "розбив і розігнав усіх членів женевської Громади". Отже, не "довгі роки", а декілька місяців... Після "розгону" Громади я поїхав з п. Бачинським усієї стосунки.

П. Бачинський хоче зробити з мене якусь таємничу особу, але в Швейцарії я жив надто відкрито — я господарював коло Женеві (Drize, Camp Dupont), де було закладено Громаду, — у мене щодня було багато людей, що з них дехто навіть частенько вчував, а В. Левинський довго жив там. У Дрізі бували всі, хто хотів: українці, євреї, росіяни, грузини, меншовики, "есери", анархісти, кілька разів бував навіть А. Жук, що про нього пише п. Бачинський (стор. 348).

Про своє ж минуле я не кричав, — про нього знали лише мої найближчі друзі. Ось що свідчить про це минуле колишній капітан артилерії царської армії, що брав активну участь в організації моєї втечі з в'язниці за кордон. За часів Визвольної боротьби він став генералом української армії, тепер перебуває в еміграції:

“Цим свідчу, що за жертвенну свою працю для добра народу: запровадження революційного руху, розсвітодження серед воїків нелегальної літератури і організації у військових частинах Полтавської залоги революційних гуртків, він, Верхівський Олесь, будучи на дійсній військовій службі в 33 піхотному Єлєцькому полку, в місті Полтаві, був 1912 р. засуджений, вєнно-окружним судом, на 12 років військової каторги (в Сибірському дисциплінарному батальйоні). Одначе, перед своїм засланням у Сибір, йому — при допомозі партійних робітників — вдалося втекти з в'язниці і виїхати до Швайцарії...”

“Пізніше — зазначає п. Бачинський — Верхівський був... вже цілком сформованим українським націоналістом” (стор. 345). Це не вірно. Ніколи націоналістом я не був, я завжди був свідомим українцем, який в 1915 р. стояв на платформі негайного миру в інтересі інтернаціональної демократії та національної української революції всього демократичного народу.

Також не відповідає дійсності твердження п. Бачинського, що я його “земляк з Запоріжжя” (стор. 345). Я народився в селі Аврамівка, Омельницької волости, Кременчуцького повіту. Можливо, що Аврамівка є ближче до Запоріжжя, ніж до Полтави, але факт залишається фактом: я полтавчанин.

Як вірити п. Бачинському, я “разом із своїм тодішнім приятелем Володимиром Левинським розбив і розігнав усіх членів жєневської Громади... обвинувачуючи всіх у приналежності до “Союзу Визволення України” (стор. 346). Тут усе перекручено! Перш за все щодо В. Левинського: це українець західної культури старих часів (XIX віку). Людина виключної шляхетности й чємности, методи боротьби якого ніколи не виходили за межі політичного дєментлєства, — “розбивати й розганяти”, це йому ніяк не пасувало, — тому, в цій справі він мені не міг ніяк допомогти.

Потім — я ніколи не обвинувачував цілої жєневської Громади, бо вся Громада була наставлена проти “СВУ”. Я ж провадив найрішучішу боротьбу проти якого б то не було впливу “СВУ” на Громаду, вважаючи “СВУ” за проницьку авантюру. Я винутив свій “протєст” проти “Союзу”, коли одержав копію телеграми до німецького імператора Вільгельма II, в якій колишні соціал-демократи вітали кри-савого німця з його перемогами. Я, як демократ, і в той час революціонер, вів енергійну боротьбу проти агентури

“СВУ” в Громаді. Я досяг тоді (в 1916 році) повної перемоги, тому що Громада складалася з видатних українських демократів. Як міг я, наймолодший із усіх членів Громади (що ледве чи мав 25 років) “розбити і розігнати” до-свідчених, політично свідомих і досить мудрих мужів?! Вони просто виключили б мене з Громади та й годі. Очевидно, аргументи, якими я оперував у 1916 р., мали велику вагу, якщо вони переважали.

Моя сила в боротьбі — тоді як і тепер — полягала в здоровій логіці, в політичній охайності і в безкомпромісовості. Більше сорока років я не зміною цього шляху, бо він веде до певної мети: відстояти демократичні ідеали нашого народу, що про них він говорить у своїх думках, у своїй журбі, у своїй тузі й стражданнях.

Олесь Верхівський

РЕЦІЛКА Є. БАЧИНСЬКОГО

Я дуже радий, що доля зберегла п. Олександра Верхівського живим, і хай він ще живе довгі роки на славу України!

Моє твердження, що він загинув у боротьбі з більшовиками, було оперте на листі його приятеля, Володимира Левинського (з Відня, 20-го червня 1922 р.) де останній пише дослівно: “А чи знаєте, що Верхівського більшовики розстріляли, як ватажка повстанчої групи?”

Пана Верхівського я дійсно знав кілька років, хоч з ним був особисто знайомий лише від початку 1915 до кінця 1916 р. Він, певно, дєчого забув, говорячи, що я приєднався до Громади в Жєневі, що її раніше заснували п.п. Ляхоцький, Юркевич, Левинський, Музіл і він, бо я маю протокол Установчого зібрання з 15-го березня 1915 року, де фундатори Громади зазначені: Ляхоцький, Юркевич, Левинський, Сарматів, Бачинський і Цєглинський. Отже, п. Верхівського не було серед фундаторів... Він приєднався до Громади пізніше разом з Рєдасєвим і Музілем.

Що п. Верхівський тоді був мало свідомо національною людиною, свідчить те, що він написав і видав російською мовою свої три памфлєти: проти Л. Юркевича (23. V. 1915), “Союзу Визволення України” (12. IX. 1915) і Миколи Цєглинського (липень 1916). Назвав я п. Верхівського пізніше “сформованим українським націоналістом”, само собою, не в розумінні партійнім (тоді ОУН ще й не було!), а в розумінні українського патріота, свідомого громадянина.

Щєдо дати й друкарні його російської брошури поезій, я певно поми-

лився, бо єдиний примірник цієї брошури, між іншим, з авторською дедикацією, десь у мене загубився, її її заголовек я писав з пам'яті! Дуже перепрошую п. Верховського за неточність, що рідко зі мною трапляється, бо загалом я пишу за документами, що зберігаються в мене.

Я зовсім не мав на меті робити з п. Верховського "таємну особу", але фактом є, що він вельми конспірував і тим уводив людей в блуд.

Напомість я стверджую, що п. Верховський, на спільку з п. Левинським, дійсно розігнав Громаду, бо це вони спершу домагалися виключити п. Цеглинського, потім п. Юркевича, потім п. Бачинського, потім... подальше до димісії вже самі, п. Ляхоцький, голова Громади, і п. Сарматів, заступник голови Громади. Залишилися вони вдвох, п. Верховський з п. Левинським, та ще п. Рогдаєв, і тоді прийшов кінець товариству... Так було!

Є. Бачинський

ПОГЛЯД "УКРАЇНИ"

Поділяючи нашим читачам лист О. Верховського та репліку Є. Бачинського, дозволимо собі висловити наші погляди на деякі питання загального характеру, що їх торкається в цьому листі О. Верховського.

1. Автор листа й досі щиро вважає, що анархізм є ознака українського вільнодумства й живе в кожному українці... Але цей анархізм, що є дійсно питомий у деякій мірі українцям з Великої України і дав велике силу різних "отаманів", "Руїну" й, у кінці, сумнозвісного Махна з Гуляй-Поля, і сьогодні не викликає в О. Верховського ніякого засуду.

Може, для етнографічної, невідомої маси анархізм і пасує, але, як показала дійсність, держава анархізмом ніяк не збудувати... Отже, коли сьогоднішні свідомі українці прагнуть збудувати власну державу, вони мусять поборювати той анархізм і в собі, і в своїх братів. Бо, коли знову здійснювати такий абсурд — творити державу людьми, що є проти державної влади, — можна зд'бути лише епітафію за могилі такої держави: "Померла не народившись"...

2. Зміст свідчення "генерала української армії" про діяльність О. Верховського в Полтаві, що його наводиться в листі, є вельми зворушливий, але це свідчення нічого не каже про *українську державну пропаганду* автора листа у військових частинах полтавської залози. Воно рішуче твердить про *проштикарську* пропаганду, про революцій-

ний рух узагалі! А це ж не було те саме ані до 1914 р., а ні тим більше тепер. Смільки є сьогодні поміж "наддніпринцями" людей, що вважають себе за українських державників, коли в дійсності вони є лише протибільшовики! Черевирити це *тепер* не можна, але того дня, коли завалиться більшовицька система, питання не стане ясне для всіх і, в першу чергу, для тих самих людей, що нині є переконані в своїй приналежності до табору українських державників. У зміненні цих двох тям, що його робить також О. Верховський в своєму листі, полягає, делікатно кажучи, одна з причин того, що не все є парадз в українському державницькому таборі.

3. Що О. Верховський був за часів першої світової війни проти "Остозу Визволення України", що він вважав його за "пронімецьку авантюру", в цьому нема нічого дивного. *Тоді* О. Верховський був ще один. Поборовав "СВУ" і Юркевич у Женеві, був проти нього і М. Грушевський у Києві, що видно з його відновді в серпні 1917 р. французькому журналістові Ж. Пелісьє. (Очевидячки, це були *українські* супротивники "СВУ", що їх не треба змішувати з *російськими* супротивниками, про кого писала "Україна", ч. 5, стор. 390). Але О. Верховський, як видно з листа, і сьогодні не змінив своєї давнішньої, занадто суворої, небезсторонньої оцінки, хоч "СВУ" вже перейшов до історії, яка оцінила цю організацію далеко прихильніше.

В ім'я історичної правди, треба сьогодні ствердити, що "СВУ" мав бути, на думку його творців, українське патріотичне діло, хоч німці, річ ясна, й шукали там своєї користі. Але ж у політиці, як відомо, безкорисливих добродійників нема, і кожна сторона завжди намагається для себе якомога шайбільше здобути.

"Більше сорока років я не зміною цього шляху" — з гордістю пише в кінці листа О. Верховський.

На нашу думку, не завжди постійність є рисою безумовно позитивною. Якщо воєна є великою чесною в подружньому житті, то, наприклад, у житті політичному, уперте додержування старих поглядів, не зважаючи на ті зміни, що відбулися впродовж кількадесяти років, є зашкварливістю, або заєдженістю, або, в крайшому разі, шайбільністю.

В оцінці подій завжди існувала різниця між поглядами небезсторонніх сучасників і судом безсторонньої історії. Але перевага завжди линається за історією.

ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

У своїй рецензії на мою статтю "Останні Романовичі" В. Сенютювич-Бережний ("Україна", ч. 5, 1951, стор. 393) хибно твердить, що за мною начебто "князі Острозькі походили від галицьких Романовичів, нащадків Мстислава й Романа Даниловичів"; Острозьких я вважаю в цій статті тільки нащадками Романа Даниловича, а не Мстислава.

Сенютювич-Бережний, як видно, більше йме віри М. Максимівчові, що виводив Острозьких від турівських князів, нащадків київського великого князя Святополка II Ізяславича, дарма, що Г. Власів "закинув Максимівчові підтасовування текстів пом'яників". Нема підстав заперечувати вісток у хроніці М. Стрийковського, що міг мати якісь інші літописні вістки, або знати це — як це припускає і Сенютювич-Бережний — від самих Острозьких, чому не йняли віри Ю. Бартошевичі і мій рецензент.

За останнім, Ю. Бартошевич (Енциклоп. Powsz. S. Orgelbranda, XX, 155) "ані словом не згадує про таку традицію, що її взагалі він не "розглядає". Сам Ю. Бартошевич скептично ставиться до походження Острозьких від Рюриковичів. Я ж упевняю, що у виданій згаданій енциклопедії (Варшава, 1865) є таки натяк Бартошевича на те, що Острозькі свій родовід виводили від Рюриковичів, галицьких князів Романа і Василька, і саме це слід назвати традицією, що до неї скептично поставився Бартошевич.

Те, що (як твердить В. Сенютювич-Бережний) литовський канцлер О. Гаштольд заяв князя Костянтина Івановича Острозького "людною новою кондиціє" та "сином мізерного князівського роду", не заперечує походження Острозьких від Рюриковичів: Острозькі для литовських вельможів не були тим, чим були нащадки Гедиміна, наприклад князі Слуцькі.

Щодо твердження В. Сенютювича-Бережного про традиційне тяжіння Острозьких до Турівської землі, це, — на мою думку, — є тільки джерело версії про походження Острозьких від турівських князів у вище згаданих церковних пом'яниках, але цього походження вони не доказують, бо інші джерела говорять про передніше володіння Острозьких Острогом на Волині.

Зрештою, я сам у "Науковому Збірнику УВУ" ("Свобода", Держзі Сіті, 22 серпня 1950, № 194) підкреслив дискусійність проблеми походження Острозьких і неможливість вирішення її на скитальщині.

Микола Андрусак

Ми подали текст листа п. Андрусак до відомо нашого співробітника, і ось його відповідь:

Мене дуже тішить, що й проф. М. Андрусак визнає дискусійність питання про походження кв. Острозьких. Ми лише заступаємо різні версії, але довести їх не можемо за браком відомостей.

На початку своєї рецензії, наводячи слова із статті проф. М. Андрусак, я дійсно хибно вжив ім'я кв. Мстислава Даниловича, але це є звичайний недогляд, що ясно видно із змісту цілої рецензії.

Проте я не добачаю жодного "натяку" на існування в Острозьких традиції походження від Романовичів у статті Бартошевича, де він твердить: у «rodowód ten podrobiony u czasach późniejszych»... вони, з бігом часу, «sami uwierzyć w to mogli»...? (стор. 155).

У моїй рецензії не мовиться про те, що Стрийковський міг знати і від Острозьких про їх походження. Я кажу лише, що, можливо, Острозькі "піддали Стрийковському принаду для себе версію"... Адже ж, між "знати" й тим, що я кажу, є різниця...

В. Сенютювич-Бережний

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Проф. О. Оглоблін надіслав поправки й доповнення до матеріалів, уміщених у ч. 5 "України".

Не зовсім точно, вважає О. Оглоблін, сказано (стор. 343, 13-й рядок згори) "До складу академіків було влучено 6 представників уряду:... Ю. Мазуренко, Л. Левицький". "Вони — стверджує наш дописувач — справді брали участь, як урядові представники, в перевиборах президії ВУАН, але академіками не були".

На тій самій сторінці, ініціал Хелодного подано "Ф", а мусить бути "М" ("Микита Григорович"), Семковський не "Й", а "С" ("Семен Юліївич"). "О. Камішан ніколи не був академіком ВУАН". Ініціали російського генеалога князя Лобанова-Ростовського — "О. В." (Олексій Борисович), а не "Н.", як це подано на стор. 393, 16-й рядок знизу.

У ч. 5 "України" це треба виправити такі помилки:

На стор. 211, 8-й рядок згори, київський журнал помилково названо "Історія й Революція", а треба: "Життя й Революція".

На сторінці 341, 10-й рядок згори віддруковано: "радіо", а треба: "радія".

Україніка

● Варшавський квартальник «*Biuletyn Historii, Sztuki i Kultury*» (1948, XII, № 3-4, стор. 321-327) друкує цікаву статтю *Станіслава Гербета* "Три причинки до історії фортифікації XVII в.", з якої дізнаємося, що в міській бібліотеці *Гданська*, поміж 12 мапами чорноморських країн, призначеними для книжки *Боляна* "Опис України", є плани фортець Чорноморської України", між іншим, план *Кодака*, що його зробив *Болян*, під заголовком «*Delineatio Fortality Kudak ad primam Cataractam seu Limen Borysth. exstructum per Vladislau IV Reg. Pol. invictiss. An 1635*».

Відомо, що якраз в липні 1635 р., як пише про це сам *Болян* в "Описі України", він розбудував замок у *Кодаку*. С. Гербет подає малюнок цього плану, що його гравірував славний голландський гравер *Вільгельм Гондіус*, автор відомого портрета *Богдана Хмельницького*, що мешкав і працював у *Гданську*. Невідані мапи *Гданської* бібліотеки своїм форматом зв'язані з генеральною мапою Польщі *Боляна*, що її 1934 р. видрукував *К. Бучек* у «*Wiadomościach Służby Geograficznej*» (зонті 1-ий). Між іншим, зі статті *Гербета* дізнаємося також, що в *Гданській* бібліотеці зберігається план *облоги Збаражу* (1649 р.), що його виював *Войцех Радван-Радванський*, топограф, автор віршованої праці «*Ekspedycja Zbaraska*» (1649).

● Стаття про Україну в *Encyclopaedia Britannica* 1950 р. (т. 22, стор. 667-672), хаотична: її, видно, писано з других рук.

● *L. R. Lewitter* у своїй статті про польську "шопку" («*Slavonic Review*», XII, 1950, стор. 77-85) чимало говорить, за українськими джерелами, про *український вертеп*.

● З прецікивої статті *J. S. G. Simmons'a* і *V.-O. Unbegaun'a* («*Oxford Slavonic Papers*», II, 1951, стор. 119-127) про "Слов'янські рукописні словники в Оксфордській бібліотеці" (*Slavonic Manuscript Vocabularies in the Bodlian Library*) дізнаємося, що в бібліотеці *Оксфордського* університету зберігається рукописний словник XVII в. і що в ньому коло 2.500 латинських слів має свої відповідники в шести мовах: модерній грецькій, турецькій, татарській, вірменській, українській (*Slavonice seu Russice*) і румунській (*Walachice seu Moldavice*). У статті подаються приклади українських слів, що їх у рукописному словнику писано випицею (стор. 126-127).

Надіслане до редакції

Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1950, 12°, стор. 381 ("Наша культура", № 12).

"*Соборна Україна*". Перший збірник. Під редакцією д-ра *Тимоша Олесека*. Нью-Йорк - Мюнхен, 1949, 4°, стор. 88. На правах рукопису. Циклостиль. (Науково-дослідний інститут суходолової України).

Д. Філомея. Український літопис або календар історичних подій. Вінніпег, 1950, 8°, стор. 104. ("Осередок української культури й освіти").

Календар Інформатор на 1950 рік. Париж. В-во "Лортиця", при 1-ві б. воляж армії УНР у Франції. 16°, стор. 64.

Митр. Іларіон (Огієнко): Українсько-російський словник початку XVIII віку (*Slavistica* № 11). Вінніпег, 1951, 8°, стор. 38.

І(ван) Б(однатик). Великий чернець і народолюбець. У п'яти роковини смерті *Митрополита* *Андрея Шелгинського*. Друк. оо. *Василіян* в *Прудентополі*. 8°, стор. 150.

Проф. д-р Олександр Оглоблин. Московська теорія III Риму в XVI-XVII стол. Мюнхен, 1951, 4°, стор. 55. (Праці членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Під редакцією проф. д-ра *І. Мірчука*).

Микола Зеров. *Catalepton*. Видавництво "Київ", Філадельфія, 1951, 8°, стор. 78.

Євген Малашок. Влада Песзії. Книга шоста. Видавництво "Київ", Філадельфія, 1951, 8°, стор. 75.

Prof. T. Sulimirski, Ph. D. The Problem of the origin of the Slavs. Відбитка з «The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, T. Sulimirski, Kultura Łużycka a Scyłowic. Warszawa, 1939 - 1948. (Państwowe Muzeum Archeologiczne): Вел. 4°, стор. 77-100.

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A. Vol. I, № 2, 1951, стор. 79-190.

Jean de la Robrie, Exodes. Transferts, Esclavages. Paris, Gallimard, 1950, 8°, стор. 280.

Gregorio Petrovicz. L'Unione degli Armeni di Polonia con la Sante Sede (1626-1686). Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1950, вел. 8°, стор. XV, 329.

V. I. Kaye-Kysilevskij. Slavic groups in Canada. Winnipeg, 1951, 8°, стор. 30 (*Slavistica* № 12).

Ціна — 275 frs.
Prix